

MIEJSCA PAMIĘCI
POWSTANIA WIELKOPOLSKIEGO

WOJEWÓDZKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA
I CENTRUM ANIMACJI KULTURY
W POZNANIU

Biblioteka
„Kroniki Wielkopolski”

MIEJSCA PAMIĘCI POWSTANIA WIELKOPOLSKIEGO

Wydanie III
zaktualizowane

Opracował
PAWEŁ ANDERS

Wydawnictwo
Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej
i Centrum Animacji Kultury
Poznań 2010

Komitet Redakcyjny Biblioteki „Kroniki Wielkopolski”
Paweł Anders (sekretarz), Lena Bednarska (przewodnicząca), Lech Dymarski,
Przemysław Hauser, Krzysztof Kasprzak, Tomasz Naganowski, Marek Ziółkowski

Adres Redakcji:
Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Centrum Animacji Kultury
60-819 Poznań, ul. Prusa 3
tel. 616 640 876, 616 640 850

Projekt okładki
Dorota Bojkowska

Mapki
Radosław Przebiłkowski

Na okładce fotografia Kazimierze Gregera, wykonana podczas defilady w czasie uroczystej przysięgi oddziałów powstańczych na pl. Wolności w dniu 26 stycznia 1919 r. (upamiętnienie patrz Poznań, nr 9)

141879

ISBN 978-83-60746-69-1

Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury
60-819 Poznań, ul. Prusa 3, tel. 616 640 875

Łamanie: „Acarus”, 60-554 Poznań, ul. Górczyczewskiego 4a, tel. 618 411 821
Druk: „Uni-Druk”, 62-030 Luboń, ul. Przemysłowa 13, tel. 618 994 949

Minęło już ponad dziewięćdziesiąt lat...

Od powstania wielkopolskiego minęło już tyle lat, że nie należy ono już w zasadzie do niczyjej indywidualnej pamięci biograficznej, nie jest wspomnieniem opartym na własnym przeżyciu; wspomnieniem, o którym ktoś żyjący mógłby powiedzieć „przypominam sobie, że...” Minął też już czas, gdy wydarzenia powstania dotyczyły bezpośrednio rodzin – braci czy stryjów. Teraz powstańcy to – co najwyżej – dziadkowie i pradiadkowie, a wiedzę o wydarzeniach sprzed lat czerpie się z opracowań, książek albo filmów, a nie z bezpośrednich relacji. Powstanie staje się więc przedmiotem już nie pamięci indywidualnej, ale historycznej pamięci zbiorowej.

Pamięć o powstaniu, jak rzadko którym wydarzeniu z naszej historii, łączy w sobie kilka warstw tradycji. Po pierwsze, tradycji rodzinnej – świadomości i dumy z tego, że pradiadkowie czy dziadkowie byli powstańcami. Po drugie, tradycji lokalnej – upamiętniającej walki powstańcze w najbliższym otoczeniu, we własnym mieście czy wsi. Po trzecie tradycji regionalnej – odnoszącej się do całej Wielkopolski, tradycji wiążącej się z poczuciem regionalnej dumy z tego, że to sami Wielkopolanie, bez oglądania się na innych, wywalczyli sobie czynem zbrojnym niepodległość. Po czwarte wreszcie, tradycji ogólnonarodowej – łączącej się z przekonaniem, że powstanie było jednym z najważniejszych elementów kształtowania się niepodległego państwa polskiego, odrodzonego po długich latach zaborów. Zwycięstwo powstania w pamięci wielu osób jest zatem jednocześnie zwycięstwem rodzinnym, lokalnym, wielkopolskim i ogólnopolskim. Najważniejsza jest tu jednak zdecydowanie tradycja regionalna – jest to przede wszystkim powstanie wielkopolskie.

Pamięć o powstaniu podtrzymywana jest na różne sposoby. W wielu rodzinach istnieje wciąż żywa ustna tradycja rodzinna, czyli przekazywane kolejnym pokoleniom wspomnienia i relacje o powstańczych walkach. Ta tradycja ustna wzmacniana jest

Zasięg terytorialny powstania wielkopolskiego 1918/19

rodzinnymi pamiątkami, od listów, zdjęć i dokumentów aż po mundury i części uzbrojenia. Pamięć podtrzymywana jest, po drugie, przez rozmaite sesje, konferencje, wystawy, imprezy i uroczystości, odbywające się zwykle cyklicznie, a niekiedy wręcz rutynowo, najczęściej z okazji obchodów kolejnej rocznicy wybuchu powstania,

Wielkopolski Krzyż Powstańczy

czyli 27 grudnia. Organizują je lokalne i regionalne władze, szkoły, drużyny harcerskie, stowarzyszenia, uczelnie, towarzystwa naukowe. Wiedza o powstaniu upowszechniana i podtrzymywana jest, po trzecie, przez media – głównie lokalne i regionalne, także filmy, a zwłaszcza książki – od ściśle naukowych do popularnych, skierowanych do różnych odbiorców, w tym także do dzieci.

Obok książek, filmów czy wystaw, obok nazw ulic i placów, ważnym instrumentem pamiętania i przypominania są groby uczestników powstania oraz różnego rodzaju pomniki, głazy i tablice – umiejscowione w przestrzeni konkretne miejsca pamięci, łączące w sobie najlepiej element historii lokalnej i wymowę ogólnonarodową. Leżąca przed Czytelnikiem książeczka stanowi trzecie już, zaktualizowane wydanie katalogu takich właśnie „fizycznych” miejsc pamięci powstania wielkopolskiego.

Ukazuje się ono po obchodach 90. rocznicy powstańczych wydarzeń, które zorganizowano na nienotowaną dotąd skalę. Odbyły się one we wszystkich miastach i gminach, które leżą na obszarze objętym wolnościowym zrywem Wielkopolan, a także w wielu innych

miejscowościach, z Warszawą włącznie. W obchodach tych uczestniczyły tysiące osób – od najwyższych dostojników państwowych przez przedstawicieli władz administracji rządowej i samorządowej do zwykłych obywateli. Szczególnie cenny był tu aktywny udział instytucji oświaty i uczącej się w nich młodzieży, dla której była to zarówno lekcja lokalnej historii, jak i świetna szkoła patriotyzmu. Z okazji tej rocznicy ukazało się sporo wydawnictw historycznych i popularyzatorskich. Pojawiły się także liczne nowe tablice pamiątkowe i pomniki, a te istniejące odnowiono bądź zmodernizowano. Wszystkie starano się opisać w tej książce.

W książce wymienione są najczęściej miejsca pochówku (zwykle cmentarze albo pojedyncze groby) i znajdujące się w tych miejscach nagrobki, pomniki lub tablice pamiątkowe. Upamiętniają one trzy kategorie osób: poległych w walkach w czasie powstania bądź zmarłych z ran bezpośrednio po nim; powstańców rozstrzelanych lub zamęczonych przez hitlerowców (głównie w latach 1939-40) w akcie zemsty za uczestnictwo w powstaniu; oraz zmarłych śmiercią naturalną uczestników powstania, dla których uczestnictwo w nim jest ważnym fragmentem ich biografii – tytułem do chwały osobistej i powodem dumy całej rodziny. Najliczniejsza jest zdecydowanie pierwsza kategoria miejsc pamięci. Upamiętnia się zatem głównie bohaterów powstania, rozumianych przede wszystkim jako tych, którzy poświęcili dla niego życie.

Miejscami pamięci są także – występujące stosunkowo rzadziej, ale bardzo widoczne i znaczące – pomniki i tablice upamiętniające powstanie w inny sposób. Przypominają one dowódców powstania (Gozdowo, Lusowo, Mieszków), miejsca tworzenia się oddziałów ochotniczych (Granowo, KłECKO, KóRnik, Obrzycko), wreszcie sukcesy oddziałów powstańczych, takich jak zdobycie stacji w Krotoszynie czy rozbrojenie Niemców w Kruszwicy. Najwięcej tego typu miejsc pamięci jest w Poznaniu: m.in. tablice ku czci Ignacego Jana Paderewskiego, głównodowodzących powstaniem generałów Stanisława Taczaka i Józefa Dowbora-Muśnickiego, siedziba Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej czy pomnik 15. Pułku Ułanów Poznańskich – pierwszej jednostki kawalerii powstania. Są to miejsca upamiętniające nie tylko pojedyncze epizody powstania, ale i powstanie jako całość.

Zamieszczona przy końcu książki mapa znakomicie pokazuje zakres powstania i jednocześnie obszar kultywowania pamięci o nim. Poza kilkoma wyjątkami jest to wielkopolska i częściowo kujawska część zaboru pruskiego, która właśnie dzięki powstaniu weszła w olbrzymiej większości w skład odrodzonego państwa polskiego. Te miejsca pamięci upamiętniają zatem obszar regionalnych i narodowych zwycięstw oraz sukces powstania wielkopolskiego jako całości.

W stosunkowo nielicznych przypadkach (np. Babimost, Wschowa i Międzyrzecz) znajdują się one w miejscach, w których powstanie przegrało i które pozostały w okresie międzywojennym poza granicami Rzeczypospolitej. W odrodzonej Polsce cały teren powstania należał do 31 marca 1938 r. do województwa poznańskiego (obejmującego wtedy ziemie byłego zaboru pruskiego z Inowrocławiem i Bydgoszczą, a bez Konina, Koła czy Kalisza). Dzisiaj stanowi on większą część województwa wielkopolskiego oraz niewielki fragment województwa kujawsko-pomorskiego (od Mogilna i Janowca Wielkopolskiego do Inowrocławia, Nakła i Bydgoszczy). Pamiątki powstania pokazują więc, niezależnie od obecnych granic administracyjnych, historyczną wspólnotę losów znacznej większości Wielkopolski i zachodniej części Kujaw. Powstanie nie jest już natomiast doświadczeniem ani Wielkopolski wschodniej, „zza kordonu”, ani też Wielkopolski północnej, która powróciła do Polski po 1945 r. Pamięć o powstaniu w tych częściach regionu kultywowana jest głównie ze względu na ogólnowielkopolską solidarność.

Powstanie wielkopolskie było polskim zrywem narodowym, ale nie zawierało w sobie elementów agresji czy terytorialnej ekspansji. Było realizacją prawa narodu do życia we własnym państwie, przeprowadzoną w odpowiednim historycznym momencie. Skierowane było przeciw państwu niemieckiemu, ale nie przeciwko Niemcom zamieszkującym region. Cywilna ludność niemiecka w powstaniu w zasadzie nie ucierpiała (według spisu powszechnego z 1931 r. w województwie poznańskim nadal mieszkało 7,4% osób uznających język niemiecki za język ojczysty). Przebieg i efekty powstania wielkopolskiego różnią się więc zasadniczo od wydarzeń z lat 1939-1945. Spowodowało ono zmianę przynależności państwowej regionu, ale bez cierpień, wysiedleń i przymusowej migracji mieszkańców, które dwadzieścia parę lat później były udziałem tak

Biało-czerwona rosetka, powszechnie używany symbol dążeń niepodległościowych (eksponat ze zbiorów Muzeum Powstania Wielkopolskiego)

Odnaka pamiątkowa Wojsk Wielkopolskich

Polaków ze Wschodu, jak i Niemców z dzisiejszych polskich Ziemi Zachodnich. Przecież Niemcy ostatecznie wyjechali również i z Wielkopolski dopiero po II wojnie światowej.

Także i na napisach na pomnikach i tablicach nie ma etnicznej zjadłości; nie spotyka się prawie słów *Niemcy* czy *niemiecki*, co najwyżej pojawi się *Grenzschutz*. Na tablicach pamiątkowych przeczytać można, że powstańcy *zdobyli*, *opanowali*, a nie że „pokonali przeciwnika”.

Powstanie wielkopolskie stało się najważniejszym w regionie elementem patriotycznej tradycji – pozytywnej, łączącej a nie dzielącej, nie jątrzącej i nie wzbudzającej kontrowersji, nie skierowanej przeciwko ani żadnym współrodakom, ani też sąsiadom. Nic więc dziwnego, że także wśród nazw ulic, placów, parków i osiedli upamiętniających sławne postacie i wydarzenia powstańcy wielkopolscy zajmują w naszych miastach bezapelacyjnie pierwsze miejsce.

Kształt miejsc pamięci pokazuje bardzo dobrze charakter powstania, które znakomicie łączyło spontaniczny, masowy ruch oddolny z odgórną koordynacją i dowodzeniem oraz właściwą

mieszkańcom regionu organizacją. Wydarzenia z lat 1918-19 nie budzą właściwie żadnych kontrowersji, sporów o takrykę, sprawców ostatecznego sukcesu czy winnych niektórych lokalnych niepowodzeń. Być może jedną z przyczyn tego jest fakt, że powstanie działało się „wszędzie” i „jednocześnie”.

Fakt, że miejsca pamięci powstania wielkopolskiego znaleźć można praktycznie we wszystkich zakątkach regionu, jest odzwierciedleniem jego powszechnego, spontanicznego charakteru. Nagrobki i pomniki nie są jednakowe – nie były przygotowywane według odgórnego planu i wzoru, wynikały z naturalnej, oddolnej „potrzeby serca”, chęci upamiętnienia osób i wydarzeń najbliższych. Miały przede wszystkim znaczenie historyczne, emocjonalne i symboliczne, bardzo różniły się natomiast pod względem kształtu i poziomu artystycznego, bo idea była często ważniejsza od estetyki. Ulegały one i ciągle ulegają przemianom. Odbudowano wiele obiektów zniszczonych przez hitlerowców w czasie II wojny światowej. Pomniki powstania stawiane są jeszcze dziś (na przełomie lat 2008 i 2009 m.in. Kargowa, Kaźmierz, Kórnik, Mrocza, Wieleń). Poszczególne obiekty były i są remontowane, modernizowane, uszlachetniane (zamiana drewna na kamień czy metal, położenie lepszej okładziny kamiennej, uporządkowanie otoczenia). Dzisiaj dbają o to zwłaszcza samorządy – jest to ważny element podtrzymywania lokalnych tradycji.

Pamięć o powstaniu zachowuje się w różny sposób. Podtrzymują ją mieszkańcy poszczególnych miejscowości i powiatów czy wybrane przez nich organy samorządu terytorialnego, kultywują ją także osoby z mniej lub bardziej odległego sąsiedztwa, w tym m.in. uczniowie i harcerze, do wędrowania szlakami powstańców zachęca również odznaka turystyczna ustanowiona przez PTTK, w której zdobywaniu uczestniczą w znacznym stopniu też mieszkańcy innych regionów. Wszystkim tym osobom niniejsza publikacja może być bardzo pomocna.

prof. dr hab. Marek Ziółkowski
wicemarszałek Senatu RP

Poznań, w kwietniu 2010 r.

Informacje ogólne

Niniejsza książka nie jest opracowaniem historycznym na temat powstania wielkopolskiego. Jego epizody pojawiają się tu tylko w niezbędnych przypadkach i są potraktowane skrótowo, choć w rejonach walk ze zrozumiałych względów pomników i tablic jest więcej niż gdzie indziej. Nie analizuje się tu też wkładu konkretnych miejscowości w przebieg ówczesnych wypadków. Poprzednie wydania tej publikacji, przygotowane na 75. i 85. rocznicę powstania, miały pokazać jak pamiętamy o wydarzeniach sprzed lat i w jaki sposób czcimy tych, dzięki którym Wielkopolska znalazła się w granicach Polski odrodzonej po okresie zaborów. Zainteresowanie tą tematyką, a także pojawienie się szeregu nowych obiektów – zwłaszcza w związku z niedawno minioną 90. rocznicą wybuchu powstania – było bodźcem do przygotowania wznowienia książki.

Obiekty tu opisane stanowią ważną grupę miejsc pamięci narodowej w regionie. Tuż po zakończeniu powstania wielkopolskiego zaczęły pojawiać się różne formy upamiętnienia jego wydarzeń. Przez pierwsze 20 lat powstawały tak samo samorządnie, jak spontanicznie rozwijało się powstanie. Dlatego tyle spotyka się pomników i nagrobków ufundowanych przez rodziny poległych powstańców, towarzyszy broni, organizacje kombatanckie i stowarzyszenia powstańcze. W okresie okupacji hitlerowskiej miejsca związane z powstaniem wielkopolskim należały do najzacieklej tępionych pamiątek historycznych. Do naszych czasów dotrwały więc nieliczne pomniki i tablice sprzed II wojny światowej, czasem okaleczone, a przeważnie ukryte lub zabezpieczone przed okiem Niemców. Po wojnie zaczęto przywracać, odtwarzać, restaurować zachowane miejsca upamiętnione, a także wznosić nowe obiekty przypominające wydarzenia z lat 1918-19. Łączono też poległych powstańców z ofiarami II wojny światowej, gdyż jedni i drudzy stracili życie w walce z tym samym wrogiem. Pojawił się również nowy element – pomniki powstańców rozstrzelanych przez hitlerowców za udział w walce o wolność Polski.

Po 1948 r. oficjalnie obowiązywała negatywna ocena powstania wielkopolskiego i dlatego w tym czasie nie pojawiały się nowe pomniki czy tablice. Należyne miejsce w dziejach narodu walce ludu wielkopolskiego zaczęto przywracać dopiero od końca 1956 r. Od tej daty znów mogły być upamiętniane miejsca związane z powstaniem, w wielu zresztą przypadkach odtwarzano obiekty zniszczone podczas okupacji hitlerowskiej. Szczególnie wiele pojawiło się ich w latach 1968, 1978 i 1988 – w czasie obchodów okrągłych rocznic wybuchu powstania. Po wielu latach starań odsłonięto też w 1965 r. w Poznaniu pomnik Powstańców Wielkopolskich, uważany za główne miejsce pamięci o wydarzeniach z lat 1918-19, przed którym odbywają się centralne uroczystości rocznicowe.

W rozpoczętym w 1989 r. nowym okresie pełnej suwerenności Polski nadal powstanie wielkopolskie zaliczane jest do najchlubniejszych kart historii narodu, a pozostałe po nim miejsca pamięci otaczane są troskliwą opieką. Okazało się również, że dopiero teraz zaistniały warunki do odtworzenia niektórych pomników zniszczonych przez hitlerowców. Ciągłe też pojawiają się nowe pomniki i tablice, na ogół dotyczące postaci i wydarzeń ważnych dla lokalnych społeczności.

Na kolejnych stronach tej publikacji opisano miejsca pamięci związane z powstaniem wielkopolskim z terenu całego kraju. Ich poszukiwania prowadzono wielotorowo. Stan zachowania obiektów ujętych w poprzednich wydaniach sprawdzono w terenie, odnotowując modernizacje czy zmiany. Uzupełniono je o pomniki i tablice nowe lub istniejące wcześniej, ale pominięte w dotychczasowych zestawieniach. Ogółem opisano 719 miejsc upamiętnionych w 360 miejscowościach, położonych łącznie w siedmiu województwach. Uszeregowano je alfabetycznie według dzisiejszego brzmienia nazw miejscowości. W kilku przypadkach (Bnin, Głuszyna, Góra pod Żninem, Kiekrz, Ławica, Podzamcze) potraktowano oddzielnie części składowe miast, które w 1918 r. były samodzielnymi miejscowościami. Skorowidzem graficznym do opisanych obiektów jest mapka schematyczna znajdująca się na końcu książki; zamieszczono także plan rozmieszczenia pomników i tablic w Poznaniu.

W dokonanym z autopsji i zweryfikowanym na potrzeby tego wydania opisie uwzględniono wszystkie odnalezione do końca 2009 r.

Fragment ekspozycji Muzeum Powstania Wielkopolskiego (Poznań, nr 16)

obiekty, których treść jednoznacznie świadczy o związku z powstaniem wielkopolskim albo widnieją na nich przynajmniej daty 1918-1919 czy wizerunek krzyża powstańczego. Pominięta została duża grupa pomników i tablic ku czci *bojowników o wolność i demokrację* czy też *ofiar I wojny światowej*, chociaż mogą również dotyczyć uczestników walk powstańczych. Opuszczono także tablice upamiętniające żołnierzy jednostek wojskowych z okresu międzywojennego (na ogół wywodzących się z ochotniczych oddziałów powstańczych), tablice dotyczące nadania szkołom i instytucjom imienia powstańców wielkopolskich, a także wystawy będące częścią większych ekspozycji muzealnych.

Innym problemem było rozróżnienie poległych w powstaniu wielkopolskim, w powstaniach śląskich i w wojnie polsko-bolszewickiej, które to działania przed 1939 r. traktowano łącznie jako *walkę o granice Polski* lub *wojnę polską* (w odróżnieniu od światowej). Przez wiele lat powojennych ze względu na ograniczenia cenzuralne uczestników tych wydarzeń określano łącznie mianem powstańców

Ekspozycja poświęcona gen. J. Dowborowi-Muśnickiemu w Muzeum Powstańców Wielkopolskich (Lusowo, nr 3)

wielkopolskich (przykładem może być zmiana napisu na przywróconej tablicy w Dziekanowicach).

Pominięto w książce obiekty znajdujące się w miejscach publicznie niedostępnych, jak np. pomnik na terenie jednostki wojskowej w Jarocinie czy odtworzoną w 2009 r. tablicę w obrębie koszar przy ul. Dworcowej w Inowrocławiu, grobowiec rodzinny w Iwnie będący miejscem wiecznego spoczynku pułkownika Ignacego Mielżyńskiego albo tablicę ku czci poznańskich saperów z lat 1919-39, umieszczoną w obecnej siedzibie Instytutu Pamięi Narodowej przy ul. Rolnej. Nie opisywano także pomników, tablic oraz izb i kącioń pamięci znajdujących się w obiektach szkolnych i dostępnych dopiero po uzyskaniu zgody ich gospodarzy. Tablice poświęcone powstańcom obejrzeć można m.in. w szkołach podstawowych w Borku Wielkopolskim, Niepruszewie, Pniewach, Posadowie, Rakoniewicach, w gimnazjach w Grodzisku Wielkopolskim, Lwówku i Wolsztynie, w liceum w Wągrowcu. Generała Taczaka upamiętnia tablica w szkole w Wąsowie, generała Dowbora-Muśnickiego – w Lusowie, pułkownika Mielżyńskiego – w Chobienicach.

W szkole w Wilkowie przechowywana jest pomniejszona replika pomnika powstańczego z Poznania.

W książce uwzględniono wszystkie odnalezione groby osób poległych podczas powstania, a także wydzielone na niektórych cmentarzach kwatery grobów powstańców (np. w Bojanowie, Kostrzynie, Lesznie, Poniecu, Poznaniu–Junikowie, w Warszawie na Powązkach). Pominęto natomiast występujące na bardzo wielu cmentarzach pojedyncze groby zmarłych później uczestników powstania (niekiedy są one specjalnie oznaczone), czyniąc wyjątek dla osób pełniących funkcje dowódcze.

Figurujące na nagrobkach i w popularnych wydawnictwach dane na temat powstańców skonfrontowano z publikowanymi wykazami poległych. Przy tej publikacji skorzystano z najnowszego opracowania, jakim jest *Lista strat Powstania Wielkopolskiego od 27 grudnia 1918 roku do 8 marca 1920 roku*, opracowana przez Wiesława Olszewskiego i Łukasza Jastrzęba (Koszalin 2009; skorzystano z jej drugiego wydania, ze słowem wstępnym prezydenta Lecha Kaczyńskiego). Zapisy w bardzo wielu przypadkach są rozbieżne, więc nie próbując szukać rozstrzygnięcia, w tekście przytoczono informacje uzyskane z nagrobków i tablic, a odmienne dane z *Listy strat...* podano w istotnych przypadkach dodatkowo, zaopatrując je w oznaczenie LS. Informacje o wymienianych osobach sprawdzono też ze *Słownikiem biograficznym powstańców wielkopolskich* pod red. Antoniego Czubińskiego i Bogusława Polaka (Poznań 2002) oraz sześcioma tomami publikacji *Powstańcy wielkopolscy. Biogramy uczestników Powstania Wielkopolskiego* (Poznań 2005-09).

Od strony plastycznej nagrobki, tablice i pomniki nie zawsze mają wysokie walory artystyczne. Przed II wojną światową powstawały one na ogół ze składek społecznych, w sposób skromny, choć wykonywano je z najlepszych dostępnych materiałów. Tylko niewiele z nich było dziełem dobrych twórców. Większość wykonali miejscowi kamieniarze albo zgoła amatorzy – w najszczerzej intencji, ale według subiektywnych gustów lub zgodnie z życzeniami fundatorów. W związku z tym przeważają kamienne tablice w ozdobnych oframieniach oraz obeliski i różnego rodzaju eklektyczne w stylu kompozycje przestrzenne. Częstymi motywami rzeźbiarskimi były wówczas orzeł zrywający łańcuchy i czapka powstańcza na

Figurka „Dobosza Powstania Wielkopolskiego” – nagrody honorowej przyznawanej przez Towarzystwo Pamięci Powstania Wielkopolskiego 1918/19

dwóch skrzyżowanych szablach (lub szabli i lancy), a także odznaka pamiątkowa Wojsk Wielkopolskich.

Obiekty z ostatnich lat jakby utrwały tendencję rozwiązań niezbyt wysokiego lotu. Obecnie większość pomników to głązy narzutowe z umieszczonymi na nich tablicami, oprócz kamiennych dużo jest też tablic metalowych. Po ustanowieniu 1 II 1957 r. Wielkopolskiego Krzyża Powstańczego (jego projekt jest dziełem Jerzego Drygasa i Eugeniusza Rosika) stał się on bardzo często motywem plastycznym miejsc upamiętnionych*. Dzieła nowoczesne, oryginalne, o wysokim poziomie artystycznym należą do rzadkości; można tu wymienić pomniki w Poznaniu, Bydgoszczy, Kórniku, Pobiedziskach czy Żninie. Uzupełnieniem opisu są zamieszczone wśród tekstu fotografie opisywanych obiektów.

* Jeśli nie podano innych przymiotników, użyte w tej książce określenie *krzyż powstańczy* oznacza Wielkopolski Krzyż Powstańczy.

Uwzględnione w książce obiekty nie są wszystkimi formami uczczenia powstańców wielkopolskich. Ich imię noszą w naszym kraju zakłady pracy, ogródki działkowe, domy kultury, apteki, był nawet statek pełnomorski. W 2009 r. działało w całej Polsce 108 szkół różnych typów noszących imię Powstańców Wielkopolskich lub postaci związanych z powstaniem. Oprócz tego bohaterów walk powstańczych uczczono nazwami ulic. W bardzo wielu miejscowościach istnieją ulice i place Powstańców Wielkopolskich (czasem w odległych regionach). Upamiętniono również pierwszych poległych (np. w Poznaniu, Chodzieży, Kościanie, Mogilnie, Odolanowie, Pogorzeli, Rawiczu, Żninie), a także dowódców i inne zasłużone osoby (m.in. w Gnieźnie, Inowrocławiu, Lusowie, Poniecu, Rogoźnie, Sulmierzycach, Wągrowcu). Jest to również istotna forma upamiętnienia wydarzeń sprzed 90 lat.

Przedstawiany w tej książce już po raz trzeci wykaz miejsc pamięci nadal może nie zawierać wszystkich istniejących obiektów. W trakcie weryfikowania danych okazywało się też, że niektóre z nich – choć figurują w odpowiednich wykazach – nie istnieją w terenie lub nie spełniają warunków podanych powyżej. Zdarzało się nawet „odkrywać” miejsca upamiętnione, które nie były dotąd opisywane. Wszelkie zmiany i uzupełnienia do niniejszej publikacji można przysyłać do Towarzystwa Pamięci Powstania Wielkopolskiego 1918/19, 61-487 Poznań, ul. Rolna 51, tel. 618 573 385.

BABIMOST (miasto w powiecie zielonogórskim)

1. Na pl. Powstańców Wlkp. znajduje się duży głaz na niskim betonowym cokole, ustawiony w lutym 1959 r. Obecnie na jego przedniej stronie widnieje ozdobiona wizerunkiem orla metalowa tablica z napisem poświęconym *powstańcom wielkopolskim oraz bohaterom walk o polskość i wolność ziemi babimojskiej*, a także datami 1655 – 1919 – 1945.

2. W północno-wschodniej części cmentarza parafialnego przy ul. Wolsztyńskiej usytuowany jest zbiorowy grób powstańców wielkopolskich, poległych na początku 1919 r. w walkach o wyzwolenie miasta i okolic. Otacza go ogrodzenie betonowe na słupkach. Między dwiema częściami mogiły ustawiono pomnik – nieregularny pionowy element granitowy, z którego wylania się płaskorzeźbiony krzyż, z czarną tablicą ku czci *poległych bojowników*. Na lewej krawędzi mogiły umieszczono prostopadle czarną płytę kamienną, na której widnieją nazwiska, wiek i miejsce zamieszkania dziesięciu pochowanych tu powstańców z Podmokła Małego, Babimostu, Nowego Kramska i Chobienic (z tym że Karol Przybyła pochowany jest na cmentarzu w Chobienicach). LS odnotowuje dziesięciu spośród nich.

BARCHLIN (gmina Przemęt, powiat wolsztyński)

Przy ul. Szkolnej, w sąsiedztwie remizy strażackiej, w ramach obchodów 60-lecia tutejszej Ochotniczej Straży Pożarnej 15 VIII 2009 r. odsłonięto figurę św. Floriana. Po jej bokach stoją dwa ceglane słupy; na prawym z nich umieszczono napis przypominający 700-letnią historię wsi, na lewym zaś na tablicy z przeźroczystego tworzywa wypisano nazwiska ośmiu strażaków uczestniczących w powstaniu wielkopolskim oraz ośmiu poległych w I i II wojnie światowej.

BARCIN (miasto w powiecie żnińskim)

1. Na ścianie domu przy ul. 4 Stycznia 27 upamiętniono miejsce, w którym przygotowywano powstanie i skąd 4 I 1919 r. wyruszyły

pierwsze oddziały do walki. Betonową tablicę wmurowano w styczniu 1949 r.

2. Na wschodnim skraju cmentarza przy ul. Żnińskiej znajduje się mogiła, w której pochowano Feliksa Wiśniewskiego (1899-1919), st. szeregowca z 8. kompanii 4. pułku strzelców wielkopolskich, poległego 8 V 1919 r. pod Jeziorami, i jego młodszą siostrę Salomeę. W 2001 r. grób otrzymał nową granitową płytę i nagrobek z czarnego kamienia.

BASZKÓW (gmina Zduny, powiat krotoszyński)

Na cmentarzu parafialnym, przy poprzecznej drodze na prawo od głównej alejki, znajduje się symboliczny grób parafian poległych w latach 1914-20, otoczony betonowym krawężnikiem. Na betonowym nagrobku widnieje we wnęce tablica z 63 nazwiskami, między którymi na samej górze umieszczono nazwiska dwóch pochowanych w tym grobie ofiar powstania wielkopolskiego: Marcina

Baszków

Dąbrowskiego, poległego pod Rawiczem, i Stanisława Pawlewskiego (1899-1919), który poległ 19 II pod Korzeniem.

BIAŁEŻYŃ (gmina Murowana Goślina, powiat poznański)

Na cmentarzu parafialnym, w części położonej na prawo od głównej alejki, pochowany jest Józef Skowroński (1893-1919), st. szeregowiec z 1. kompanii czarnkowskiej, który poległ 13 II pod Romanowem. Po odnowieniu grób kryty jest obecnie płytą kamienną z napisem informacyjnym.

BIAŁY KAŁ (gmina Pakosław, powiat rawicki)

Na skraju dawnego cmentarza ewangelickiego znajduje się grób nieznanego powstańca, poległego w 1919 r. Mogiła, nakryta płytami granitowymi, ma ogrodzenie łańcuchowe na słupkach metalowych oraz ustawiony 22 VII 1969 r. nagrobek w formie płyty marmurowej z napisem informacyjnym, za którym stoi krzyż z rurek metalowych. Dojście z południowego krańca wsi drogą odchodzącą od szosy Pakosław-Sułów naprzeciwko gospodarstwa nr 16 (ostatniego przed granicą z woj. dolnośląskim, która do 1939 r. była granicą państwową) 300 m na wschód do kępy zadrzewień.

BIEŻDZIADÓW (gmina Żerków, powiat jarociński)

Obok kaplicy, która stoi przy głównej drodze wsi, po jej wschodniej stronie (wejście przez oddzielną bramkę po czterech schodkach), usytuowano symboliczną mogiłę ofiar I wojny światowej, z betonowym obramowaniem. Pod wolno stojącym krzyżem znajduje się ozdobna betonowa płyta, zwieńczona zniczem. Na niej poniżej stylizowanych skrzyżowanych szabel wypisano nazwiska 22 poległych mieszkańców wsi. Spośród nich LS wymienia Wincen-tego Taszarka (1900-19), szeregowca z 7. kompanii 1. pułku strzelców wielkopolskich, zmarłego 7 II w Kcyni z odniesionych ran.

BŁOTNICA (gmina Przemęt, powiat wolsztyński)

W centrum wsi, na skwerze u zbiegu ulic Jeziornej i Wiejskiej, od 1 VI 1947 r. znajduje się figura Serca Jezusowego i dzwonnica. Przy nich w 1991 r. umieszczono na płycie granitowej dwie tablice ze sztucznego kamienia poświęcone ofiarom I i II wojny światowej

i powstańcom wlkp., z nazwiskami 20 mieszkańców wsi poległych w latach 1914-19 (w LS nie figurują) i 13 ofiar z lat 1939-45.

BNIN (południowa część miasta Kórnik, powiat poznański)

1. Na frontowej ścianie kościoła parafialnego (poewangelickiego) przy ul. Jeziornej, na prawo od wejścia, widnieje marmurowa tablica z nazwiskami 92 parafian z Bnina i dziesięciu okolicznych wsi, poległych w latach 1914-20. Spośród nich LS wymienia Wacława Skaleckiego z Czołowa, szeregowca z 9. pułku strzelców wielkopolskich, zmarłego wskutek choroby 27 VIII 1919 r. w Poznaniu. Tablicę wystawiła miejscowa organizacja Towarzystwa Powstańców i Wojaków.

2. Po południowej stronie placu przy ul. Kościelnej, na którym dawniej stał kościół parafialny, znajduje się neoklasycyzyzujący grobowiec rodziny Celichowskich. Wśród tablic umieszczonych na jego ścianie frontowej widnieje epitafium dr. Stanisława Celichowskiego (1885-1947), adwokata, dowódcy kompanii kórnickiej w powstaniu wielkopolskim, którego prochy spoczywają na cmentarzu w Londynie.

3. Na cmentarzu parafialnym (dojście ul. Cmentarna), blisko wejścia po lewej stronie, urządzono wydłużony zbiorowy grób poległych za wolność Ojczyzny. Otoczony jest ogrodzeniem betonowym na kamiennej podmurówce, z nagrobkiem z 1925 r. w formie płaskorzeźbionego krzyża wylaniającego się z kamiennego bloku. Niżej umieszczono tablicę z nazwiskami siedmiu powstańców z 4. kompanii śremskiej poległych 17 I 1919 r. pod Łomnicą i jednego szeregowca (ułana), który zmarł w Poznaniu wskutek choroby w 1920 r. (według LS 13 III 1919 r.).

BOCZKÓW (gmina Nowe Skalmierzyce, powiat ostrowski)

Na skwerze pośrodku głównego skrzyżowania wsi 26 IX 1982 r. odsłonięto pomnik upamiętniający śmierć Jana Mertki (1899-1918) z Przygodzic, żołnierza I Batalionu Pogranicznego ze Szczypiorna, który 27 XII o godz. 11:30 został ranny w wyniku ostrzelania przez Niemców polskiego patrolu granicznego i wkrótce zmarł (pochowano go na cmentarzu w Ostrowie Wielkopolskim). Pomnik (proj. Arkadiusz Wojciechowski) ma formę ustawionego pionowo nieregularnego elementu kamiennego na niskim cokole z ciosów gra-

nitowych, z metalową tablicą ozdobioną podobizną krzyża powstańczego. Po bokach kamienia umieszczono metalowy znicz i lastrykowy wazon.

BOGDAJ (gmina Sośnie, powiat ostrowski)

Na frontowej ścianie kościoła parafialnego umieszczono czarną tablicę kamienną *dla upamiętnienia czynu zbrojnego powstańców wielkopolskich*, ufundowaną przez towarzyszy broni. Ozdabia ją u góry wizerunek krzyża powstańczego.

BOGUSZYN (gmina Włoszakowice, powiat leszczyński)

Na frontowej ścianie remizy Ochotniczej Straży Pożarnej 19 I 2008 r. odsłonięto ufundowaną przez mieszkańców gminy kamienną tablicę *ku pamięci bohaterskich czynów żołnierzy Odcinka „Boguszyń” w powstaniu wielkopolskim*, którym dowodził podporucznik Franciszek Szyszka. Obok ustawiono wówczas drewnianą rzeźbę powstańca z karabinem dłuta Jerzego Sowijaka.

BOJANOWO (miasto w powiecie rawickim)

1. Przed gmachem Zespołu Szkół Rolniczych im. Powstańców Wielkopolskich (ul. Dworcowa 29), wewnątrz ogrodzenia, 27 VI 1987 r. odsłonięto pomnik ufundowany przez wychowanków, nauczycieli i pracowników Zespołu. Ma on formę wielkiego głazu o spękanej powierzchni, ustawionego na mniejszych kamieniach. Z przodu umieszczono na nim tablicę metalową z krzyżem powstańczym, napisem ku czci powstańców wielkopolskich i datą 12 I 1987. U góry widnieje kompozycja metalowa z orłem i datami 1918-1919. Z boków i na stojącym po lewej stronie maszcie przytwierdzono liczne ostro zakończone metalowe trójkąty. Wokół pomnika urządzono kwietnik.

2. Na cmentarzu parafialnym (położonym przy szosie do Ponieca, dojdzie ul. 17 Stycznia), przy końcu głównej alejki po jej lewej stronie, urządzono kwaterę grobów uczestników powstania wielkopolskiego. Prawie wszystkie mogiły mają podobne przykrycia ze sztucznego kamienia i takie same nagrobki dekorowane krzyżami o szerokich ramionach. Powstańcy pochowani są też w innych miejscach tego cmentarza.

BOLEWICE (gmina Miedzichowo, powiat nowotomyski)

Na cmentarzu, znajdującym się przy kościele parafialnym, 20 VIII 2000 r. odsłonięto pomnik powstańców wielkopolskich (proj. Paweł Wierkiewicz), ufundowany przez mieszkańców Bolewic i Grudnej. Ma on formę wolno stojącej tablicy z czarnego granitu, dekorowanej wizerunkami krzyży powstańczego i *Virtuti Militari*, na której wypisano nazwiska 31 uczestników powstania z wymienionych wsi.

BOREK (gmina Jutrosin, powiat rawicki)

Na cmentarzu parafii dubińskiej, w ostatnim rzędzie pod płotem od strony zachodniej, spoczywa Andrzej Kaczmarek z Domaradzie (1886-1919), sierżant z 1. kompanii 1. Pułku Piechoty Powiatu Rawickiego, zmarły 17 II w Krobi z ran odniesionych podczas walk na południowym froncie powstania wielkopolskiego. W 2003 r. mogiłę nakryto płytą lastrykową i ustawiono nowy nagrobek z czarnego kamienia.

BOREK WIELKOPOLSKI (miasto w powiecie gostyńskim)

1. Na południowej ścianie ratusza, stojącego pośrodku Rynku, jedna z trzech tablic poświęcona jest powstańcom wielkopolskim. Upamiętnia ona tych, którzy wyruszyli stąd 5 I (faktycznie 7 I) 1919 r. do walki pod Leszno. Marmurowa tablica w ozdobnym obramieniu, ozdobiona małym wizerunkiem krzyża powstańczego, została odsłonięta 27 XII 1958 r.

2. W kościele parafialnym na Zdzieżu, w kruchcie pod wieżą, znajduje się marmurowa tablica w ozdobnym obramieniu, którą *wdzięczni współparafianie* uczcili 19 parafian poległych za *Wiarę i Ojczyznę* w latach 1919-20. Spośród nich LS wymienia Stanisława Gogulskiego (patrz niżej), Franciszka Przybyłaka (patrz niżej) i Augustyna (w LS Augusta) Maciejewskiego z Borku oraz Walentego Klepackiego i Michała Szczęsnego (patrz niżej) z Ciemic, poległych lub zmarłych w pierwszej połowie 1919 r.

3. Pod murem po południowej stronie tego kościoła pochowano we wspólnym grobie Franciszka Przybyłaka (1898-1919; według LS urodzonego w 1889 r.), poległego 28 II pod Szubinem, i Stanisława Gogulskiego (1889-1919), który zginął 10 I pod Lesznem (według LS pod Osieczną). Mogiła ma płytę ze sztucznego kamienia i taki

Borek Wielkopolski (nr 2)

sam nagrobek, na którym umieszczono czarną tablicę marmurową zwieńczoną krzyżem.

4. Przy ogrodzeniu kościelnym znajduje się również mogiła kaprała Michała Szczęsnego (1898-1920) z batalionu jarocińskiego, który walczył za Ojczyznę pod Szubinem. (według LS 1899-1919, zmarł z chorób 31 V w Jarocinie). Grób nakrywa płyta ze sztucznego kamienia, a nagrobek z tego samego materiału ma ozdobny wykrój.

5. Przy kościele spoczywa też trzech innych uczestników powstania wielkopolskiego, m.in. po północno-wschodniej stronie pochowany jest w grobie rodzinnym Nikodem Dykczak (1877-1958), dowódca 3. kompanii średzkiej w powstaniu wielkopolskim, a potem burmistrz Borku. Mogiłę przykrywa płyta lastrykowa, na której znajduje się napis informacyjny.

BOROWNICA (gmina Zduny, powiat krotoszyński)

Na skraju lasu na północ od wsi, w dolince strumienia 150 m od drogi polnej Zduny–Chachalnia, znajduje się pod dwoma grubymi

dębami kopiec z kamieni polnych. Na największych głazach wykuto napisy: 1918-1968 *Borownica Zduny i Powstańcom Kollatajowcy* 1919-1979 (Liceum Ogólnokształcące w Krotoszynie nosi imię H. Kollataja). Na umieszczonej z przodu płycie kamiennej wypisano informację, że jest to *szaniec ku czci Powstania Włkp., budowany od 1968 roku przez Koło PTTK Zduny*. Obok ustawiono dawne kamienie graniczne sprzed II wojny światowej z literami P i D po bokach. Dojście do pomnika umożliwia zielony szlak pieszy, biegnący z Krotoszyna do Zdun.

BOROWO (gmina Szamocin, powiat chodzieski)

W pobliżu głównego skrzyżowania wsi, przed domem nr 16, znajduje się niski bielony obelisk zwieńczony wyciętym z blachy krzyżem powstańczym. Upamiętnia on miejsce śmierci Mariana Suwalskiego (1886-1919), powstańca z Margonina, który 15 I tu zginął. Czarną tablicę na obelisku ufundowało w 1979 r. koło ZBoWiD z Margonina.

BRENNO (gmina Wijewo, powiat leszczyński)

1-2. W głębi południowej, starszej części cmentarza parafialnego, w odległości kilkunastu metrów od siebie znajdują się dwa groby o jednakowych lastrykowych nagrobkach w formie krzyża o krótkich ramionach i płytach z tego samego materiału. Spoczywają w nich szeregowcy Jan Ozimina (1901-19), zmarły 14 II z ran odniesionych pod Zaborówcem, oraz Franciszek Zawadzki, zmarły w 1920 r. Na krzyżu wykuto nazwisko pochowanego i napis *powstańiec wielkopolski 1918-1919*; oprócz tego u podstawy krzyża umieszczono emaliowaną tabliczkę z informacją o powstańcu.

3. Na tym samym cmentarzu, przy poprzecznej alejce prowadzącej do ołtarza polowego, na grobie małżeństwa Furmańczaków znajduje się czarna kamienna tablica informująca, że pochowany jest tu również Adam Kaźmierski (1872-1928), *Dow. Powst. Wielkopól. w Brennie*, i jego żona.

BRODY (gmina Lwówek, powiat nowotomyski)

Przy murze po południowej stronie kościoła parafialnego wzniesiono w 1935 r. pomnik w formie łuku z dużych kostek kamiennych,

pod którym widnieje grupa pasyjna składająca się z metalowych figur. Na przylegających z obu stron odcinkach muru kamiennego umieszczono dwie tablice (wymienione na nowo 29 IV 1999 r.) z nazwiskami 186 ofiar I wojny światowej oraz 22 poległych w latach 1918-20. Spośród nich LS wymienia szeregowców Stanisława Piaskowskiego, poległego 7 II 1919 r. pod Kolnem, Ludwika Wawrzyniaka, który zginął 2 II 1919 r. pod Zbąszyniem, i Michała Woźnego (1897-1919) z Trzcianki, zmarłego wskutek choroby 9 IV w Poznaniu. U góry na łuku znajduje się napis: *Rok św. 1933 i rok budowy pomnika*, a u dołu z boku kamienna tablica ku czci ofiar z lat 1939-45. Pomnik został odnowiony w 2005 r.

BRONIKOWO (gmina Śmigiel, powiat kościański)

W północno-zachodniej części cmentarza parafialnego (ul. Leśna) pochowany jest Józef Błaszczyk (1902-19), szeregowiec z batalionu śmigielskiego 6. pułku strzelców wielkopolskich, który poległ 13 VI w Kaszchorze. Na grobie wystawiono pomnik ze sztucznego kamienia, ozdobiony płaskorzeźbą czapki powstańczej na dwóch skrzyżowanych szablach i zwieńczony krzyżem, poświęcony *poległym za Wiarę i Ojczyznę*. Wypisano na nim nazwiska 27 ofiar I wojny światowej i 4 osób poległych w latach 1919-20.

BRZOZA (gmina Nowa Wieś Wielka, powiat bydgoski)

1. Na skraju drzewostanu sosnowego porastającego niewielki pagórek piaszczysty obok kościoła parafialnego, na tzw. wzgórzu Kozaka, znajduje się pomnik ku czci poległych w bitwie stoczonej tu 20 I 1919 r. W tym miejscu pochowano 12 powstańców, którzy wówczas stracili życie. W październiku 2009 r. rozpoczęto prace przy wznoszeniu w tym miejscu pomnika będącego rekonstrukcją mauzoleum stojącego w tym miejscu w latach 1923-40 i zniszczonego przez hitlerowców. Zastąpi on pomnik ufundowany w 1969 r. przez społeczeństwo powiatu bydgoskiego.

2. Naprzeciwko, na ścianie budynku przedszkola (ul. Łabiszyńska 21), wmurowano w 1957 r. tablicę ze sztucznego kamienia udekorowaną krzyżem powstańczym i łacińskim napisem *Chwała im, upamiętniającą poległych w walkach pod wsią*. Tablica została również ufundowana przez społeczeństwo powiatu.

BUDZYŃ (wieś gminna w powiecie chodzieskim)

1. Przed nowym budynkiem Gimnazjum im. Powstańców Wielkopolskich (ul. Rogozińska 52) 11 XI 2008 r. odsłonięto pomnik poświęcony *bohaterskim powstańcom*, ufundowany przez społeczność gminy. Ma on formę bloku kamiennego, na którego przedniej części wykuto podobiznę krzyża powstańczego i okolicznościowy napis. Otoczenie pomnika i dojście do niego wybrukowano kostkami granitowymi.

2. Przed Domem Kultury (ul. Władysława Łokietka 31) wznosi się odsłonięty 15 X 1986 r. pomnik w formie słupa o przekroju kwadratowym, zwieńczonego srebrzystym stylizowanym orłem. Po bokach słupa umieszczono płaskorzeźby czterech żołnierzy, m.in. powstańca wielkopolskiego. Na trapezowatym niskim cokole znajduje się napis *w hołdzie walczącym o wolność ziemi budzyńskiej*.

3. Na wzgórzu wydmy Okręglik, po wschodniej stronie przecinającej go ul. Chodzieskiej, znajduje się pomnik z 1969 r. upamiętniający miejsce zdobycia 7 II 1919 r. niemieckiego samochodu pancernego. Ma formę głazu z metalową tablicą, ustawionego pionowo na cokole z kostek kamiennych. Obok umieszczono tarczę z krzyżem powstańczym na metalowych rurkach, zwieńczonych białą-czerwoną flagą.

4. Naprzeciwko tego pomnika stoi figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem z ok. 1910 r., z herbem Budzynia na cokole, zniszczona przez hitlerowców i zrekonstruowana 27 VI 1982 r. U jej stóp złożono *ziemię uświęconą krwią poległych i pomordowanych w latach 1918-19 i 1939-45*.

5. Na lewo od figury widnieje położona pochyło na cokole z kostek granitowych tablica wykonana w 1989 r. z polerowanego granitu, upamiętniająca szeregowca Michała Rajewicza (1899-1919) z Łęgowa k. Wągrowca. Poległ on 7 I na Rynku w Chodzieży i był pierwszą ofiarą powstania wielkopolskiego w powiecie chodzieskim.

6. Na prawo od figury leży pochyło czarna kamienna tablica upamiętniająca podporucznika Leona Napiecka (1899-1975), dowódcę obrony Budzynia, który 7 II 1919 r. pod tą figurą dziękował Matce Boskiej za odniesione zwycięstwo.

7. Po wschodniej stronie kościoła parafialnego pochowani są trzech powstańcy z Budzynia, którzy stracili życie 2 II 1919 r. w po-

Budzyń (nr 6)

tyczce pod Radwankami: kapral Franciszek Jackowski oraz szeregowcy Leon Jęczyk (w *LS* Jenczyk) i Józef Urbański (według *LS* poległ 3 II, 5 VII i 4 II 1919 r.). Jednakowe mogiły mają wysokie obramowania betonowe i drewniane krzyże z białymi emaliowanymi tabliczkami informacyjnymi.

8. Na cmentarzu parafialnym przy ul. Cichej, po prawej stronie głównej alejki, pochowano powstańców wielkopolskich poległych w 1919 r. w walkach na froncie północnym (w powiatach chodzieskim i wągrowieckim) oraz w Poznaniu. Wydłużony grób zbiorowy otoczony jest ogrodzeniem łańcuchowym na betonowych słupkach. Na betonowym nagrobku, zwieńczonym niewielkim krzyżem, widnieją marmurowe tablice z napisem: *Cześć bohaterom Powstania Wielkopolskiego* oraz nazwiskami 12 spoczywających tu powstańców (czterech z nich poległo 30 VI w starciu pod Konarami k. Gołańczy). Z prawej strony 11 XI 1999 r. dodano jeszcze jedną tablicę, poświęconą *obrońcom wolności i niepodległości z lat 1918-20*. Na tym cmentarzu pochowano również innych uczestników powstania.

BUK (miasto w powiecie poznańskim)

1. Na skwerze pośrodku pl. Reszki, przed budynkiem kina, wznosi się pomnik Bohaterów Ziemi Bukowskiej (proj. Józef Kopczyński), odsłonięty 1 IX 1989 r. Ma on formę betonowej kompozycji z metaloplastycznym orłem u góry i cytatem z wiersza Stanisława Hebanowskiego od strony frontowej. Na bocznych ukośnych płaszczyznach umieszczono metalowe elementy z wypisanymi na nich datami ważnymi dla historii miasta, m.in. z lewej strony 1918/19. Na podstawie pomnika 3 V 2008 r. odsłonięto dwie granitowe płyty, na których wypisano 226 nazwisk uczestników powstania wielkopolskiego z I i II kompanii bukowskiej.

2. Na zewnętrznej ścianie Gimnazjum (ul. Szarych Szeregów 8) obok wejścia znajduje się kamienna tablica upamiętniająca *szkołę-pomnik walki o polskość*, w której w 1906 r. odbył się strajk w obronie mowy polskiej, a w latach 1918-19 znalazł siedzibę szpital powstańcy. Tablicę z inicjatywy Klubu Oficerów Rezerwy wmurowano 12 X 1975 r. Szkoła ta nosi imię K. Zenktelera (patrz niżej).

3. Wybiegająca z pl. Przemysława (ryнку) na zachód krótka ulica nosi imię podpułkownika Kazimierza Zenktelera (1884-1955) ps. „Warwas”, mieszkańca Buku, dowódcy zachodniego frontu powstania wielkopolskiego, a potem dowódcy III powstania śląskiego. Pod tabliczką z nazwą ulicy umieszczono emaliowaną tablicę z podobizną jej patrona i krótkim życiorysem.

4. W południowej części cmentarza parafialnego (położonego przy ul. Bohaterów Bukowskich) znajduje się zbiorowy grób z okazałym murowanym pomnikiem *Poległym w Buku w r. 1848 oraz powstańcom z 1919 r.*, ozdobionym dwoma wieńcami laurowymi i czterema pilastrami zwieńczonymi wazonami. Z przodu umieszczono sarkofag, na którym znajduje się metalowy odlew krzyża powstańczego oraz tablice z napisami: *Za Wiarę i Ojczyznę oraz Poległym bohaterom cześć*. Z boków sarkofagu stoją postumenty pod znicze, a wokół grobu umieszczono ogrodzenie z rurek metalowych na murowanych słupkach. Mogilę urządzono w 1926 r. i po zniszczeniu przez hitlerowców zrekonstruowano w 1967 r.

5. Przed powyższym pomnikiem pochowani są rozstrzelani 10 X 1939 r. przez hitlerowców powstańcy wielkopolscy Franciszek Górczak i Teofil Matyasik oraz uczestniczący w wydarzeniach powstań-

czych w Poznaniu ks. Antoni Chilomer (1889-1958). Powstańcy spoczywają także w innych miejscach tego cmentarza.

6. Na tym samym cmentarzu, na jednym z grobów po lewej stronie dróżki prowadzącej od wejścia do drewnianego kościoła Świętego Krzyża, w 1995 r. upamiętniono kapitana Witolda Wegnera (1894-1920), dowódcę kompanii bukowskiej w powstaniu wielkopolskim, który został rozstrzelany w Wilnie podczas wojny polsko-bolszewickiej. Na trzech tablicach kamiennych wypisano najważniejsze fakty z jego życiorysu.

7. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. św. Rocha), w północnej części przy parkanie, na lewo od głównej alejki, 27 XII 2001 r. złożono w grobowcu rodzinnym ekshumowane z miejsca pierwotnego pochowania w Jędrzejowie prochy Kazimierza Zenktelera (patrz wyżej, nr 3). Informuje o tym umieszczona na grobowcu czarna tablica kamienna, dekorowana podobizną krzyża *Virtuti Militari*. Na tym cmentarzu spoczywają również inni uczestnicy powstania wielkopolskiego.

BUKOWIEC (gmina Nowy Tomyśl, powiat nowotomyski)

1. Na cmentarzu parafialnym, na prawo od głównej bramy, znajduje się kaplica NMP Bolesnej z 1926 r. (dawna kostnica). Ponad wejściem *współtowarzysze broni* umieścili na niej tablicę upamiętniającą Feliksa Piętę (w LS Piętkę, 1895-1919), który poległ 9 II pod Łomnicą. Na znajdującym się przed kaplicą jego grobie, otoczonym ogrodzeniem z rur na słupkach betonowych, w 2007 r. odsłonięto granitową tablicę dekorowaną orzełkiem na tle krzyża powstańczego (proj. Paweł Wierkiewicz).

2. W grudniu 2009 r. staraniem Urzędu Miasta i Gminy przy głównej bramie cmentarzu stanęła tablica z nazwiskami 20 uczestników powstania tu spoczywających i lokalizacją ich grobów.

BUKOWNICA (gmina Grabów nad Prosną, powiat ostrzeszowski)

W głębi tylnej części cmentarza, na lewo od głównej alejki, pochowany jest Ignacy Łachajczyk (1898-1919; LS podaje inny dzień urodzenia), który poległ 19 II pod Korzeniem. Grób ziemny otoczony jest obramowaniem kamiennym, a na starym nagrobku betonowym znajduje się nowa tablica .

BUKÓWIEC GÓRNY (gmina Włoszakowice, powiat leszczyński)

1. Na ścianie domu przy ul. Powstańców Wlkp. 124 kamienną tabliczką odsłoniętą 6 I 1989 r. upamiętniono siedzibę miejscowej placówki powstańczej. Tabliczkę ozdabia stylizowany wizerunek orła w koronie.

2. We wnękach na północnej ścianie kościoła parafialnego znajdują się trzy tablice wymieniające parafian, którzy stracili życie w obu wojnach światowych. Na umieszczonej po prawej stronie marmurowej tablicy z 1931 r. widnieje u dołu siedem nazwisk parafian poległych w latach 1919-20 w *obronie Wiary i Ojczyzny* (LS wymienia tylko dwóch pochowanych przy kościele – patrz niżej).

3. Na przylegającym do kościoła cmentarzu parafialnym, przy głównej alejce po prawej stronie, pochowano Andrzeja Nowaka (1897-1919) i Franciszka Świętka (w LS Świętka, 1899-1919),

Bukówiec Górny (nr 3)

szeregowców z grupy leszczyńskiej, poległych 11 II w Jezierzycach Kościelnych. Grób ma obramowanie betonowe i zwieńczony krzyżem kamienny nagrobek o nieregularnych kształtach.

BYDGOSZCZ (miasto wojewódzkie)

1. Przed gmachem Uniwersytetu Techniczno-Przyrodniczego przy ul. Bernardyńskiej 6 znajduje się pomnik. Grób kamienny nakryty jest ukośnie położoną białą marmurową płytą z postacią anioła trzymającego wieniec laurowy (wewnątrz niego daty 1918/19) oraz napisem: *Niezanemu Powstańcowi Wlkp. Rodacy* (proj. J. Zawitaj). Pochowano w nim 8 VIII 1925 r. nieznanego powstańca, ranionego 16 VI 1919 r. pod Murowańcem, który zmarł kilka dni później (pierwotnie spoczął na cmentarzu nowofarnym). Przed mogiłą umieszczono znicz gazowy na niskiej blaszanej podstawie z rzeźbami orłów i datą 1918-1919. Pomnik, zniszczony przez hitlerowców w 1939 r., został odtworzony do 25 VIII 1946 r. Później przekomponowano go i uzupełniono rzeźbą leżącego strudzonego powstańca – odlew w brązie na cokole okładanym polerowanym granitem, wykonany według projektu prof. Stanisława Horno-Popławskiego przez Aleksandra Dętkosia. Wokół znajduje się kompozycja z płytek chodnikowych i kostek kamiennych. Pomnik w nowym kształcie odsłonięto 29 XII 1986 r. Przy zniczu 27 XII 2003 r. postawiono kamień z czarną tablicą w *holdzie bohaterskim przodkom naszym z wyrazami czci i pamięci*, ufundowany przez Towarzystwo Pamięci Powstania Wielkopolskiego oraz społeczeństwo Kujaw i Pomorza. Płyta kamienna, umieszczona 12 XII 2008 r. w nawierzchni chodnika, upamiętnia kolejne przekształcenie i renowację pomnika przed obchodami 90. rocznicy powstania.

2. Na cmentarzu nowofarnym przy ul. Artyleryjskiej, po południowej stronie znajdującego się tam kościoła Świętego Krzyża, w narożniku kwatery żołnierzy poległych i zmarłych w latach 1920-23 znajduje się pomnik projektu Jakuba Joba: figura Matki Boskiej Królowej Polski na kwadratowym słupie, odsłonięta 15 VIII 1930 r., w 10-lecie bitwy nad Wisłą. Z lewej strony cokołu mała tabliczka z czarnego marmuru informuje, że są tu pochowani czterej powstańcy z 1919 r. (w tym jeden o nieznanym nazwisku). LS bliższe dane podaje o Stanisławie Wojciechowskim (1892-1919) z Korytnicy

k. Raszkowa, kapralu z kompanii wrzesińskiej, zmarłym 29 V w niewoli niemieckiej z ran odniesionych pod Szubinem, oraz Andrzeju Ziębie z 1. batalionu saperów, zmarłemu 17 II 1920 r. wskutek choroby. Wśród grobów znajdujących się w tej kwaterze są cztery mogiły innych powstańców, którzy stracili życie w styczniu i lutym 1919 r. LS spośród nich wymienia Franciszka Buraka (1890-1919; według LS urodzonego w 1891 r.) z Pułku Grenadierów Kujawskich, Wojciecha Knacha (1895-1919; w LS Knaka, urodzonego w 1896 r.) i Kazimierza Piwkowskiego (1894-1919), zmarłych w niewoli w Bydgoszczy.

3. W południowej kruchcie bazyliki katedralnej przy ul. Farnej widnieje tablica z czarnego marmuru upamiętniająca powstańców wielkopolskich i wkroczenie 20 I 1920 r. wojsk polskich do Bydgoszczy. Ufundowali ją w 1978 r. uczestnicy walk, a zaprojektował Alfons Szumiński.

Bydgoszcz (nr 3)

4. Wśród tablic umieszczonych na frontowej ścianie budynku Pomorskiego Muzeum Wojskowego (ul. Czerkaska 2) znajduje się tablica zaprojektowana przez Adama Jeziorzańskiego i odsłonięta 20 I 2009 r. Obok wizerunku orła, krzyża powstańczego i szabli umieszczono na niej napis ku czci *bohaterskich powstańców wielkopolskich, którzy przywrócili Pomorze i Kujawy Macierzy*.

5. Na wschodniej ścianie zewnętrznej kościoła Świętych Polskich Braci Męczenników na Wyżynach, przy ul. ks. Popiełuszki,

w latach 1989-91 umieszczono siedem figuralnych płaskorzeźb ceramicznych poświęconych męczeństwu Polaków w zmaganiach o wolną Ojczyznę (proj. Kazimierz Gąsiorowski). Jedną z nich (trzecia od prawej) symbolizuje walkę o odzyskanie niepodległości w latach 1918-19.

6. Pośrodku pl. Wolności od 1945 r. wznosi się Obelisk Wolności (proj. Jan Kossowski), pierwotnie poświęcony żołnierzom radzieckim. W czasie przebudowy pomnika w 1995 r. z czterech stron cokołu umieszczono tablice metalowe zaprojektowane przez Aleksandra Dętkosia, upamiętniające najważniejsze dla miasta wydarzenia. Na tablicy od strony wschodniej widnieje *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919*.

CERADZ KOŚCIELNY (gmina Tarnowo Podgórne, powiat poznański)

Na cmentarzu parafialnym, tuż obok centralnego krzyża, spoczywają w zbiorowym grobie: Antoni Mikołajczak (1890-1919) i Józef Walewicz (1890-1919) z Ceradza Dolnego, Marian Müller (1895-1919) z Ceradza Kościelnego i Jan Szopka (1898-1919) z Grzebieniska – powstańcy polegli pod Zbąszyniem (według LS 9 i 14 I). Wydłużona mogiła kryta jest płytami ze sztucznego kamienia i ma taki sam nagrobek, na którym widnieją: krzyż, orzeł i tablica z dwuwierszem patriotyczno-religijnym. Na prawo i lewo od nagrobka umieszczono na obramowaniu mogiły marmurowe tabliczki z nazwiskami pochowanych powstańców. Na tym cmentarzu spoczywają też inni uczestnicy powstania.

CEREKWICA (gmina Rokietnica, powiat poznański)

1. Wśród tablic w kruchcie kościoła parafialnego znajduje się marmurowa tabliczka ku czci poległych w walkach o niepodległość: plutonowego Józefa Grzesiaka (1891-1919) z 1. kompanii 1. wielkopolskiego batalionu saperów, poległego 18 II (według LS 21 II) pod Rynarzewem, szeregowca Jana Bociana (1895-1919), zmarłego z ran 12 I pod Szubinem, i szeregowca Franciszka Rakowskiego (1899-1919) z 10. pułku strzelców wielkopolskich, który zmarł 28 VI z ran odniesionych pod Szubinem. U dołu tabliczka ozdobiona jest wizerunkiem czapki powstańczej na dwóch skrzyżowanych szablach.

2. Na starym cmentarzu parafialnym (przy ul. Żalewskiej), na prawo od wejścia, spoczywają w zbiorowym grobie Józef Grzesiak i Jan Bocian (patrz wyżej). Na mogile, otoczonej ogrodzeniem łańcuchowym na betonowych słupkach, wzniesiono w 1919 r. betonowy pomnik z krzyżem i płaskorzeźbą głowy Chrystusa oraz napisem informacyjnym. Grób i jego otoczenie odrestaurowano przed 90. rocznicą powstania, co upamiętniono odsłoniętą 28 XII 2008 r. w sąsiedztwie metalową tablicą na niedużym kamieniu.

CHEŁMCE (gmina Kruszwica, powiat inowrocławski)

Na cmentarzu przylegającym do kościoła parafialnego pochowano Jana Kujawę (1901-19), szeregowca z 3. batalionu Pułku Grenadierów Kujawskich, poległego 3 II pod Nową Wsią Wielką, i Jana Gralaka (1901-19), szeregowca z 5. pułku strzelców wielkopolskich, który zmarł 24 III z ran odniesionych pod Inowrocławiem (według LS urodzony w 1891 r., zmarł 22 III). Grób ziemny, ogrodzony łańcuchem na betonowych słupkach, znajduje się na końcu głównej alejki. Na nim ustawiono pomnik w formie zwieńczonego krzyżem elementu betonowego przypominającego obelisk, ozdobiony krzyżem *Virtuti Militari* w wieńcu laurowym, z tablicą informacyjną. Obok znajdują się groby innych mieszkańców parafii zmarłych w tragicznych okolicznościach

CHOBNIENICE (gmina Siedlec, powiat wolsztyński)

W zachodniej części cmentarza parafialnego urządzono pod murem kwaterę grobów powstańców wielkopolskich, otoczoną betonowym krawężnikiem. Znajduje się tu dziesięć mogił ziemnych, a pośrodku zwieńczony krzyżem jasny nagrobek z metalową plakietką Matki Boskiej Częstochowskiej i napisem: *Cześć bohaterom!* Po bokach wypisano nazwiska pochowanych tutaj osób. W przypadku pięciu poległych w lutym i marcu 1919 r. na zachodnim froncie powstania LS trzykrotnie podaje inny rok urodzenia i dwukrotnie inną datę śmierci. Spośród pięciu zmarłych w 1920 r. LS uwzględnia Franciszka Semego, zmarłego 14 I wskutek choroby w Poznaniu, oraz Edwarda Andrysa i Franciszka Marcińca, którzy mieli zginąć 15 II 1919 r. pod Grójcem Wielkim.

CHODZIEŻ (miasto powiatowe)

1. Przy ul. Dworcowej – w sąsiedztwie stacji kolejowej, o którą toczyły się walki w styczniu 1919 r. – 8 V 2004 r. odsłonięto pomnik powstańców wielkopolskich. Ma on formę ustawionego bezpośrednio na chodniku dużego głazu narzutowego. Na jego polerowanej przedniej części wykuto napis ku czci tych, którzy *stoczyli tutaj zwycięską bitwę z wojskami niemieckimi*.

2. Na ścianie kamienicy stojącej na narożniku Rynku i ul. Raczkowskiego 26 I 2002 r. odsłonięto maturalną tablicę (proj. Alfred Aszkielowicz) z podobizną Józefa Raczkowskiego. Był to ekonom majątku w Manieczkach k. Śremu, który przebywał u rodziny w Chodzieży i po wybuchu powstania wielkopolskiego stanął na czele miejscowego oddziału Straży Ludowej. Raniony 8 I w czasie niemieckiego ataku na miasto (według LS miał wtedy zginąć), zmarł 28 I 1919 r. Został pochowany w mogile powstańczej na tutejszym cmentarzu, a jego imieniem nazwano ulicę wybiegającą z Rynku. Tablicę wmurowano z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Ziemi Chodzieskiej.

3. W zachodniej, wyższej części cmentarza parafialnego przy ul. Władysława Jagielly znajduje się zbiorowy grób powstańców wielkopolskich, wybrukowany nieregularnymi kostkami granitowymi. Na nagrobku w formie ściany z kamiennych kostek rzędowych umieszczono metalowe krzyże: *Virtuti Militari* i powstańczy oraz wydłużoną metalową tablicę z nazwiskami dziesięciu powstańców *poległych na polu chwały* (LS wymienia sześciu z nich, którzy zginęli w styczniu i maju 1919 r. w rejonie Chodzieży). Mogiłę zdobią duże metalowe znicze. Po jej bokach pochowano czterech żołnierzy poległych w 1945 r.

CHOMĘCICE (gmina Komorniki, powiat poznański)

Na budynku Wiejskiego Domu Kultury (ul. Poznańska 65) 31 V 2008 r. odsłonięto czarną kamienną tablicę, którą mieszkańcy wsi upamiętnili pułkownika Andrzeja Kopę (patrz Trzcielini; w Chomęcicach mieszkał w końcowym okresie życia) i jego *podkomendnych*. Dekorowana jest ona wizerunkiem krzyża powstańczego i fotografią A. Kopy w mundurze.

CHROŚNICA (gmina Zbąszyń, powiat nowotomyski)

Na cokole dzwonnicy, znajdującej się przy nowym kościele Nawiedzenia NMP, na jego lewej części, 7 II 2009 r. odsłonięto kamienną tablicę, ufundowaną przez mieszkańców wsi *w hołdzie powstańcom wielkopolskim*. Z tyłu dzwonnicy rośnie Lipa Wolności, posadzona 11 XI 2001 r. z *pamięcią o tych, którym zawdzięczamy odzyskanie niepodległości*. Zastąpiła ona poprzednie drzewo z 1928 r., które wycięto podczas poszerzania drogi.

CHWAŁKOWO KOŚCIELNE (gmina Książ Wielkopolski, powiat śremski)

Na cmentarzu parafialnym (położonym przy drodze do Kruczyna), niedaleko wejścia na lewo od głównej alejki, znajduje się symboliczna mogiła powstańców wielkopolskich, otoczona ceglany obramowaniem. Na niej wzniesiono w 1948 r. pomnik w postaci figury Chrystusa na kwadratowym ceglany słupie, na którym umieszczono kamienną tablicę z nazwiskami 10 poległych powstańców i napisem ku ich czci. *LS* bliższe dane podaje tylko o kapralu Michale Dudziaku (1896-1920), zmarłym 22 I w szpitalu polowym w Poznaniu, i szeregowcu Stanisławie (w *LS* Andrzej) Szymczaku (1892-1919), poległym 9 II pod Robczyskiem.

CHYNOWA (gmina Przygodzice, powiat ostrowski)

Na cmentarzu parafialnym (położonym na skraju wsi Bogufałów), w głębi na prawo od głównej alei, pochowano *bochatera* [!] Antoniego Lepkę (1898-1919), szeregowca z 4. kompanii 12. pułku strzelców wielkopolskich, poległego 21 II pod Borownicą (w napisie błąd: *Borowicą*). Na mogile, otoczonej betonowym krawężnikiem, widnieje skromny nagrobek zwieńczony krucyfiksem, z tablicą kamienną we wnęce.

CIOŚNIEC (gmina Sława, powiat wschowski)

Na cmentarzu obok kościoła parafialnego, w części północnej, znajduje się mogiła ziemna otoczona drewnianym płotkiem. Pochowano w niej dwóch nieznanymi powstańców wielkopolskich, poległych w styczniu 1919 r. w okolicach wsi. Spoczywają tu zapewne Adam i Franciszek Nowiccy z Wielichowa, lat 22 i 40, według *LS*

Chynowa

ujęci 12 II do niewoli pod Kargową, zbiegli z obozu jenieckiego w Żaganiu i zabici przez Niemców 13 III 1919 r.

CZARNKÓW (miasto powiatowe)

1. W ogrodzenie kościoła św. Marii Magdaleny, w narożnik od strony Rynku, wkomponowano metalową tablicę *Na chwałę powstańcom wielkopolskim i księżom katolickim*. Nad nią umieszczono ażurową kompozycję metalową, przedstawiającą w okręgu cztery postacie podtrzymujące tarczę z orłem. Została ona odsłonięta 6 I 2004 r.

2. W sąsiedztwie starego cmentarza przy ul. Kościuszki stoi pomnik ku czci poległych za Ojczyznę. Ma on formę glazu narzutowego na niewielkim podwyższeniu, na którym umieszczono metalową tarczę z orłem w koronie oraz daty 1918 1920 1939 1945. Tablica, położona ukośnie u stóp glazu, informuje, że pomnik został ufundowany przez społeczeństwo ziemi czarnkowskiej we wrześniu 1989 r.

3. Na skraju tego cmentarza, na prawo od bramy, znajduje się zbiorowy grób w kształcie litery T. Na końcu krótszego ramienia umieszczono ufundowany przez mieszkańców miasta nagrobek w formie dwóch elementów trapezowych z odznaką grunwaldzką i napisem ku czci poległych. Pod nią na dwóch poziomych płytach wymieniono 15 poległych powstańców wielkopolskich, w tym ośmiu, którzy zginęli 8 I 1919 r. w czasie obrony miasta przed atakiem niemieckim (LS w trzech przypadkach podaje nieco inną formę nazwiska), a pozostali stracili życie między lutym a lipcem na terenie powiatu czarnkowskiego. Spoczywa tu także sześciu żołnierzy Wojska Polskiego poległych w 1945 r.

CZEMPIŃ (miasto w powiecie kościańskim)

Na cmentarzu parafialnym przy ul. Poznańskie Przedmieście, na osi głównej alejki przy centralnym krzyżu, spoczywa szeregowiec Stanisław Kucmerowicz (1886-1919), poległy 11 I pod Zbarzewem. Na mogile znajduje się nagrobek z 1923 r., później ozdobiony krzyżem powstańczym. S. Kucmerowicza upamiętniono również nazwą ulicy w mieście. Groby innych uczestników powstania na tym cmentarzu ozdobiono wizerunkami krzyża powstańczego.

CZERLEJNO (gmina Kostrzyn, powiat poznański)

1. W zachodniej części wsi, w rozwidleniu dróg do Trzeku Dużego i Małego, wznosi się wysoki obelisk na schodkowym podwyższeniu, z płaskorzeźbą Matki Boskiej Częstochowskiej od wschodu oraz tablicą ze sztucznego kamienia i orłem w koronie od strony zachodniej. Na tablicy umieszczono napis ku czci poległych powstańców wielkopolskich oraz tych, *którzy oddali życie za Polskę* w latach 1939-45. Pomnik wystawiono w 1928 r. i zrekonstruowano z okazji 110-lecia miejscowego Kółka Rolniczego, które obchodzone 22 XI 1984 r.

2-3. Na cmentarzu parafialnym (położonym przy drodze do Gułtów), po lewej stronie głównej alejki blisko bramy wejściowej, spoczywa Bernard Kozłowski (1900-19), szeregowiec z batalionu poznańskiego, który poległ 11 I pod Szubinem. Pojedynczy grób nakrywa lastrykowy nagrobek z krzyżem i płasko ułożoną czarną tablicą informacyjną. Na znajdującym się za tą mogiłą sąsiednim

grobie umieszczono tabliczkę kamienną upamiętniającą pochowanego w nim szeregowca Stanisława Utratę (1897-1919), który zginął (według LS utonął) 12 IX pod Stęszewem.

CZERNIEJEWO (miasto w powiecie gnieźnieńskim)

Na cmentarzu przy ul. Wrzesińskiej, w głębi na lewo od głównej alejki, znajduje się zbiorowy grób powstańców wielkopolskich, urządzony w 1923 r. i po odrestaurowaniu odsłonięty na nowo 28 X 2008 r. Nakryty jest betonową płytą, na której położono ukośnie tablicę z czarnym krzyżem *Virtuti Militari* i datami 1918-1919. Nad mogiłą wzniesiono okazały nagrobek z tarczą z orłem i marmurową tablicą z nazwiskami pochowanych tu czterech powstańców: Leona Bekasińskiego (ok. 1899-1919), poległego w styczniu 1919 r. (w LS niewymienionego), Stanisława Plucińskiego (brak bliższych danych), kaprała Wincentego Plucińskiego (1896-1919), zmarłego 15 II 1919 r. w Żninie z odniesionych ran, oraz kanoniera Jana Wojciechowskiego (1894-1919), poległego 23 I pod Szubinem. Wokół ustawiono ogrodzenie łańcuchowe na słupkach betonowych.

CZERWONA WIEŚ (gmina Krzywiń, powiat kościański)

Na cmentarzu obok kościoła parafialnego znajduje się pomnik powstańców wielkopolskich z kostek granitowych w formie obelisku na obszernym cokole (proj. Antoni Kajewski). Wzniesiono go na miejscu grobów trzech uczestników walk powstańczych z kompanii krzywińskiej: szeregowca Antoniego Przybylskiego (1886-1919) z Jurkowa, który zginął 5 I w Wolsztynie jako pierwsza ofiara z powiatu kościańskiego, str. szeregowca Walentego Sobkowiaka (1898-1919) ze Zglińca, poległego 11 I (w LS 12 I) pod Osieczną, i kaprała Ignacego Tomczaka z Bożej Woli, zmarłego 17 I 1919 r. w Śmiglu z ran odniesionych pod Osieczną. Stawianie pomnika rozpoczęto 1 VII 1939 r., a ukończono dopiero w 1960 r. W sąsiedztwie pomnika znajdują się groby zmarłych później innych uczestników powstania.

CZESŁAWICE (gmina Gołańcz, powiat wągrowiecki)

Na budynku szkoły mała tablica, odsłonięta 15 V 1982 r., upamiętnia miejsce stacjonowania gołanieckiej kompanii powstańczej,

która wraz z ochotnikami z Czesławic strzegła północnej granicy Wielkopolski przed atakami Grenzschutzu.

CZESZEWO (gmina Gołańcz, powiat wągrowiecki)

Przed domem nr 19 umieszczono metalowy krzyż na betonowej podstawie, a na nim tablicę upamiętniającą miejsce uformowania się 31 XII 1918 r. oddziału powstańczego, który stąd wyruszył do walki o Kcynię. Ten nieduży pomnik odsłonięto 29 XII 1982 r.

DALEWO (gmina Śrem, powiat śremski)

We wnętrzu na południowej ścianie kościoła parafialnego znajdują się trzy marmurowe tablice z nazwiskami poległych parafian: 34 w latach I wojny światowej i 14 w czasie II wojny światowej. Na środkowej tablicy u dołu widnieją nazwiska czterech osób poległych w latach 1918-22 (w LS nie są odnotowani).

DĘBNICA (gmina Klecko, powiat gnieźnieński)

Na cmentarzu przy kościele parafialnym, na prawo od głównej alejki, znajduje się grób powstańca Franciszka Karasińskiego (1897-1919), szeregowca z 4. pułku strzelców wielkopolskich,

Dębica (gmina Klecko)

zmarłego 18 VII w szpitalu w Poznaniu z ran odniesionych pod Rynarzewem. Na mogile wzniesiono betonowy nagrobek w formie kwadratowego słupa o rowkowanych bokach, wysokości 2 m, zwieńczony półkulą z krzyżem. Na bokach słupa umieszczono trzy owalne medaliony; na środkowym wypisano nazwisko powstańca, z prawej – napis patriotyczny, a z lewej nazwiska czterech żołnierzy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. Nagrobek wystawiono w 1923 r., a odrestaurowano w latach 1946 i 1969.

DĘBNICA (gmina Przygodzice, powiat ostrowski)

Przed budynkiem Domu Kultury 8 V 2002 r. odsłonięto wolno stojącą tablicę kamienną, umieszczoną na schodkowym cokole ceglany, poświęconą *walczącym i poległym* w powstaniu wielkopolskim i powstaniach śląskich oraz w II wojnie światowej. U góry ozdobiona jest podobizną krzyża powstańczego. Zastąpiła ona tablicę, która od 15 IX 1968 r. znajdowała się na ścianie budynku.

DĘBOWO (gmina Sadki, powiat nakielski)

W środkowej części cmentarza parafialnego (przy ul. Bohaterów), przy poprzecznej alejce, pochowano w zbiorowym grobie czterech powstańców wielkopolskich z 1. kompanii zwiadowczej (w tym dwóch skautów z IV Drużyny Skautowej im. Władysława Jagiełły z Poznania), zamordowanych przez Niemców 9 II 1919 r. na łąkach pod pobliskim Anielinem (LS odnotowuje trzech z nich, w przypadku Jana Brodowiaka podając Kcynię jako miejsce śmierci i Poznań jako miejsce pochówku). Urządzona w 1922 r. mogiła jest obetonowana, z ogrodzeniem łańcuchowym na słupkach betonowych. Zwieńczony krzyżem nagrobek ze sztucznego kamienia ma prostopadłościenny cokół, na którym stoi element trapezowy z metalową tablicą wykonaną w lutym 1985 r. staraniem 4. Poznańskiej Drużyny Harcerskiej. U dołu z boku widnieje mała marmurowa tabliczka z napisem ku czci powstańców, ufundowana w tym samym roku przez mieszkańców wsi.

DŁUGOŁĘKA (gmina Kobylin, powiat krotoszyński)

W lesie po prawej stronie asfaltowej drogi do Kobylina znajduje się miejsce straceń. Hitlerowcy rozstrzelali tu jesienią 1939 r. trzech

uczestników powstania wielkopolskiego. Po wojnie ich prochy eks-humowano na cmentarz w Kobylinie, a na miejscu zbrodni w 1957 r. ustawiono pomnik z kostek kamiennych, z czarną tablicą informacyjną.

DŁUŻYNA (gmina Włoszakowice, powiat leszczyński)

Po bokach głównego wejścia do kościoła parafialnego w 1930 r. umieszczono dwie marmurowe tablice w betonowych obramieniach ku czci 112 parafian – ofiar I wojny światowej. Na prawej tablicy wypisano m.in. 10 nazwisk poległych w latach 1919-20 za *Wiarę i Ojczyznę*. Spośród nich LS odnotowuje Stanisława Poloszyka (1895-1919), poległego 11 VI pod Osieczną (w LS Polaszek, zmarł z ran odniesionych pod Trzebieniem – chyba Trzebania?), i Jana Stachowskiego (1897-1919), który stracił życie 29 V pod Klonówcem.

DOLSK (miasto w powiecie śremskim)

1. Pośrodku pl. Wyzwolenia (ryнку) w 1978 r. ustawiono pionowo duży kamień na obszernym cokole z płytek kamiennych. Na jego południowej stronie umieszczono metalową tablicę z orłem i mieczami grunwaldzkimi, wystawioną *Bohaterom Ziemi Dolskiej poległym za Ojczyznę w latach 1918-19 i 1939-45*.

2. Przed nowym budynkiem Gimnazjum (ul. Kościańska 8a) od strony ulicy znajduje się kompozycja z kamieni. Na największym z nich umieszczono tablicę metalową *w hołdzie powstańcom wielkopolskim 1918-1919*, z wizerunkiem krzyża powstańczego i sentencją spotykaną również na innych tablicach. Pomnik odsłonięto 14 IX 2007 r. w czasie uroczystości nadania szkole imienia Powstańców Wielkopolskich.

3. Na cmentarzu parafialnym, po lewej stronie prowadzącej pod górę poprzecznej alejki, w połowie wzniesienia, w 1960 r. w ramach obchodów 600-lecia miasta odsłonięto pomnik ku czci *Bohaterów Ziemi Dolskiej*, którzy stracili życie w latach 1939-45. Ma on formę niskiej kolumny, ustawionej na ceglanym cokole i zwieńczonej krzyżem na kuli. W ramach obchodów 90. rocznicy powstania wielkopolskiego pomnik odrestaurowano i umieszczono na cokole nową tablicę kamienną, wymieniającą również poległych za Ojczyznę w czasie powstania.

DOPIEWO (wieś gminna w powiecie poznańskim)

1. Na skwerze przed budynkiem dworca kolejowego stoi głaz narzutowy na niskim schodkowym cokole betonowym. Umieszczona na kamieniu metalowa tablica poświęcona jest *Bojownikom o wolność i niepodległość Ojczyzny 1918-1945*.

2. Na ścianie budynku Urzędu Gminy (ul. Leśna 1) 29 XII 2008 r. odsłonięto znacznych rozmiarów czarną kamienną tablicę, dekorowaną metalowymi wizerunkami krzyża powstańczego i herbu gminy. Wypisano na niej nazwiska dwóch dowódców i dwóch księży oraz 128 innych uczestników powstania wielkopolskiego z terenu gminy.

3. U zbiegu ulic Leśnej i Wyzwolenia, niedaleko stacji kolejowej, stoi figura Matki Boskiej. Na cokole ośmiobocznego słupa wmurowano czarną tablicę kamienną z napisem: *Królowo Polski, Módl się za nami 1918-1919, Śluby 1957 Jasno-Górskie*. Poprzednią figurę wzniesiono w tym miejscu w 1920 r. w podzięce za odzyskanie wolności.

DORMOWO (gmina Międzychód, powiat międzychodzki)

Na skraju lasu przy drodze do Gorzynia wystawiono w 1920 r. murowany pomnik *ku czci poległym bohaterom*, po zniszczeniu przez hitlerowców odbudowany w 1948 r. Składa się z prostopadłościanu na boniowanym cokole, z tablicą z nazwiskami 24 ofiar z lat 1914-18, trzech powstańców wielkopolskich poległych w latach 1918-19 i trzech osób zabitych w latach 1939-45, oraz ze zwieńczonego krzyżem ściętego ostrosłupa o podstawie prostokątnej, na którym wyrzeźbiono liście paproci i girlandę. Powstańcy to Franciszek Kurek (1892-1919), Ludwik Kurek (1896-1919) i Franciszek Wąchalski (1872-1919) z Głazewa, polegli 15 I pod tą wsią i pochowani na cmentarzu w Kamionnie. Pomnik otoczony jest łańcuchem na słupkach betonowych.

DORUCHÓW (wieś gminna w powiecie ostrzeszowskim)

1. Na lewo od wejścia do kaplicy grobowej Thielów, znajdującej się obok kościoła parafialnego, wmurowana jest czarna tablica kamienna ku czci członków tej rodziny zmarłych, zamęczonych i poległych w czasie II wojny światowej. Jako pierwszy wymieniony jest

pułkownik Stanisław Thiel (1881-1943), dowódca powstania wielkopolskiego w powiecie ostrzeszowskim, więziony w obozach hitlerowskich.

2. Na cmentarzu parafialnym, po północnej stronie poprzecznej alejki, znajduje się zbiorowy grób powstańców wielkopolskich: st. szeregowca Leona Nowaka (1898-1919) z Przytocznicy, poległego 24 VI w Podzamczu, Stefana Woźniaka (1887-1919) z Warszawy, poległego 9 II pod Teklinowem, i jednego o nieznanym nazwisku. Mogiłę kryje płyta ze sztucznego kamienia, na której położono ukośnie tablicę kamienną z krzyżem i napisem informacyjnym.

Doruchów (nr 2)

DRAWSKO (wieś gminna w powiecie czarnkowsko-trzcianeckim)

Przy skrzyżowaniu ulic Powstańców Wlkp. i Szkolnej, obok szkoły, wznosi się kapliczka o przekroju kwadratu, zwieńczona figurą Chrystusa pod daszkiem. Po jej bokach umieszczono trzy tablice z nazwiskami 83 poległych w latach 1914-18, 14 w latach 1918-19, 12 w 1939 r. i 19 ofiar z lat 1939-45. Spośród nich w LS wymieniony jest tylko szeregowiec Bartłomiej Piątek (1898-1919) z Pęckowa, poległy 15 II pod Grójcem Wielkim i pochowany w Nowej Wsi Zbąskiej. Kapliczkę ufundowała była gromada Drawsko z wdzięczności za odzyskanie wolności i dla chwały poległych.

DRAŻNO (gmina Mroczka, powiat nakielski)

1. W parku dworskim ustawiono głaz na betonowym schodkowym fundamencie, otoczony ogrodzeniem łańcuchowym na słupkach metalowych. Na kamieniu we wnętrzu widnieje tablica informująca, że tu *walczył, krwawił i poległ ś.p. Józef Balcerzak [z Nakła, 1898-1919, według LS zginął w Mroczy] jako pierwszy za wolność Krajny i Polski dnia 5 stycznia 1919*. Pochowany jest on na cmentarzu w Nakle nad Notecią.

2. Obok skrzyżowania dróg w południowej części wsi w ramach obchodów 90. rocznicy powstania ustawiono nieduży kamień, na którym znajduje się czarna tablica z powtórzonym napisem z opisanego powyżej pomnika z parku, obecnie stojącego na terenie prywatnym.

DUSZNIKI (wieś gminna w powiecie szamotulskim)

1. W pobliżu ronda w centrum wsi, na skraju parku podworskiego, znajduje się kopiec ziemny. Na jego stoku w 1974 r. wzniesiono betonowy pomnik – poprzedzoną schodami płaskorzeźbę figuralną na tle orła, która czci pamięć powstańców wielkopolskich, żołnierzy II wojny światowej i ofiar faszyzmu. Pomnik ufundowało społeczeństwo gminy w 30-lecie PRL.

2. Tutejszemu Gimnazjum (ul. Broniewskiego 3) 10 XI 2001 r. nadano imię Powstańców Wielkopolskich. Przed wejściem do nowego budynku postawiono wówczas niewielki kamień, na którego przedniej części widnieje czarna tablica z napisem: *W hołdzie powstańcom wielkopolskim gimnazjaliści*.

DZIEKANOWICE (gmina Łubowo, powiat gnieźnieński)

1. Przed kościołem parafialnym znajduje się wysoki pomnik z ciosów kamiennych, odsłonięty 3 V 1929 r. z okazji 10-lecia odzyskania niepodległości (proj. Piotr Zieleziński). Ma formę lekko zwężającego się ostrosłupa ściętego, zwieńczonego kamiennym krzyżem, ustawionego na sześciennym cokole i schodkowej podstawie. Pierwotnie poświęcony był parafianom poległym w I wojnie światowej, powstaniu wielkopolskim i wojnie polsko-bolszewickiej. Odbudowany po zniszczeniu przez hitlerowców, czci obecnie ofiary obu wojen światowych. Od strony północnej umieszczono na nim tablicę

z nazwiskami: u góry trzech powstańców wielkopolskich (LS odnotowuje tylko Walentego Świercza, patrz niżej), niżej 21 poległych w I wojnie i 18 w II wojnie światowej. Od wschodu widnieje ozdobiona krzyżem powstańczym tablica ku czci straconego przez hitlerowców Michała Nitki (1900-42), powstańca wielkopolskiego i żołnierza AK. Pomnik otacza ogrodzenie łańcuchowe na słupkach metalowych.

2. Oryginalną tablicę z pierwszego pomnika, zabezpieczoną przed zniszczeniem przez hitlerowców, umieszczono po wojnie w kruchcie kościoła. Wymieniono na niej te same nazwiska 24 ofiar co na pomniku (polegli w latach 1919-20 są tu nazwani uczestnikami walk *w obronie Ojczyzny*).

3. Na cmentarzu (położonym przy drodze do Łubowa), po prawej stronie głównej alejki, pochowano Walentego Świercza, szeregowca z batalionu gnieźnieńskiego, poległego 7 II 1919 r. w wieku 20 lat pod Paterkiem (według LS pod Studzienkami). Na otoczonej betonowym krawężnikiem mogile ustawiono betonowy nagrobek o ozdobnym zwieńczeniu zakończonym krzyżem. Na nagrobku widnieją od góry: orzeł w koronie, napis informacyjny, czapka powstańcza, skrzyżowane szable i sześciowersz ku czci powstańców. Po bokach umieszczono dwa obetonowane pociski artyleryjskie.

DZIERŻNICA (gmina Dominowo, powiat średzki)

1. W północnej części parku podworskiego, ponad krawędzią doliny niewielkiego strumyka, w 1920 r. wzniesiono kaplicę św. Andrzeja Boboli w formie świątyni greckiej z 18 kolumnami kompozytowymi rozmieszczonymi wokół budowli. Według napisu na tablicy nad wejściem kaplica upamiętnia poznańskiego gimnazjalistę Andrzeja (w LS Jędrzeja) Wize (1902-19; na tablicy błędny rok urodzenia), ochotnika z 1. pułku ułanów wielkopolskich, zmarłego 28 II w Poznaniu.

2. Za kaplicą, na północnym skraju parku, 27 XII 2008 r. odsłonięto głaz-pomnik, stojący na kwadratowej podstawie z kostek granitowych. Umieszczona na nim tablica kamienna, ozdobiona wizerunkiem krzyża powstańczego, upamiętnia powstańca Andrzeja Wize (patrz wyżej) i jego ojca Feliksa (1869-1928), delegata na Polski Sejm Dzielnicowy w 1918 r.

GĄSAWA (wieś gminna w powiecie żnińskim)

Na cmentarzu parafialnym przy ul. Leszka Białego, przy równoległej dróżce przebiegającej na prawo od alejki wejściowej, pochowano we wspólnym grobie dwóch szeregowców z kompanii żnińskiej: Michała Superczyńskiego z Oćwieki (1892-1919), poległego 11 I pod Żninem, i Stefana Grajka z Łysinina (1898-1919), który stracił życie 5 II pod Rynarzewem. Duży grób ziemny obramowany jest niskim i szerokim murkiem betonowym. Zwieńczony krzyżem nagrobek z tablicą informacyjną, kształtu zbliżonego do półkola, pochodzi z lat międzywojennych. Na tym cmentarzu spoczywają też inni, zmarli później powstańcy wielkopolscy.

Gąsawa

GDYNIA (miasto w woj. pomorskim)

W kościele Najświętszego Serca Pana Jezusa przy ul. 3 Maja, w znajdującej się z tyłu z lewej strony kaplicy św. Jana, wśród innych tablic i epitafiów 27 XII 1981 r. umieszczono po lewej metalową tabliczkę. Gdynianie czczą nią uczestników powstania wielkopolskiego, którzy później *przybyli tu, by budować Gdynię i uczestniczyć w tworzeniu polskiej gospodarki morskiej.*

GĘBICE (gmina Mogilno, powiat mogileński)

Na skwerze w północnej części Rynku 11 XI 1992 r. odsłonięto pomnik, przypominający kształtem międzywojenny pomnik powstańców wielkopolskich zniszczony przez hitlerowców w 1939 r. Ma on formę trapezowatego bloku kamiennego na schodkowym cokole, zwieńczonego krzyżem powstańczym, na którym wypisano daty 1918-1919 i 1939-1945. Na przedniej części bloku umieszczono czarną tablicę z wizerunkiem pomnika przedwojennego, a także napisem ku czci 46 mieszkańców poległych w powstaniu wielkopolskim i na froncie wschodnim w latach 1920-21 oraz 40 osób, które straciły życie w 1939 r. podczas obrony ziemi mogileńskiej i w wyniku terroru hitlerowskiego. Nazwiska tych osób figurują na dwóch tablicach, znajdujących się w kostnicy-mauzoleum na cmentarzu parafialnym przy ul. Poległych Bohaterów. Z boku bloku znajduje się tablica z herbem Gębic. Na początku chodnika prowadzącego do pomnika ustawiono dwa kuliste kamienie – pomniki przyrody.

GIECZ (gmina Dominowo, powiat średzki)

Na cmentarzu parafialnym (położonym przy drodze do Targowej Górki), na lewo od głównej dróżki, spoczywa Wincenty Siwek (1897-1919) z Marianowa, sierżant z 2. kompanii średzkiej, ciężko ranny w czasie walk o Kcynię i zmarły 7 II (według LS poległy 8 II pod Grębowem). Mogiła ziemna ma obramowanie betonowe i nagrobek z krzyżem wykonany ze sztucznego kamienia stylizowanego na marmur, na którego cokole widnieje wyryty napis informacyjny. Otoczenie grobu wyłożono kostkami granitowymi.

GŁUSZYNA (południowo-wschodnia dzielnica Poznania)

Na starym cmentarzu parafii św. Jakuba (ul. Głuszyna 165), po prawej stronie blisko końca poprzecznej dróżki, pochowany jest Franciszek Styziński (1895-1919), szeregowiec z 8. kompanii 10. pułku strzelców wielkopolskich, poległy 11 IV pod Nakłem (według LS pod Kcynią). Mogiła ziemna ma betonowe obramowanie i ceglany otynkowany nagrobek z cokołem, na którym umieszczono betonową rzeźbę *Pietà*. We wnętrzu nagrobka znajduje się tablica marmurowa z napisem informacyjnym. Nagrobek został odnowiony w 2001 r.

GNIEWKOWO (miasto w powiecie inowrocławskim)

Na pl. Powstańców Wlkp. (przy obwodnicy szosy nr 15) odsłonięto 11 XI 2003 r. pomnik w formie głazu narzutowego ustawionego na cokole licowanym kostkami kamiennymi. Na jego przedniej zeszlifowanej stronie znajduje się podobizna krzyża powstańczego i napis upamiętniający Gerharda Pająkowskiego, plutonowego z pułku piechoty z Torunia, który zginął 17 I 1920 r. w pobliskiej wsi Lipie, gdy oddział Grenzschtzu ostrzelał żołnierzy Wojska Polskiego obejmujących ten teren w wyniku realizacji postanowień traktatu wersalskiego (w LS nie jest odnotowany). Poprzedni pomnik, ustawiony 30 V 1939 r. na Rynku, zniszczyli hitlerowcy. G. Pająkowski spoczął na cmentarzu komunalnym przy ul. Grudziądzkiej w Toruniu.

GNIEZNO (miasto powiatowe)

1. Na budynku Gimnazjum nr 2 (ul. Pocztowa 11) tablica kamienna, umieszczona pośrodku długiej fasady, upamiętnia miejsce wyruszenia 29 XII 1918 r. do walki oddziałów powstańczych z Gniezna. Ufundowali ją mieszkańcy miasta w 1958 r. na miejsce poprzedniej tablicy z 1923 r.

2. Na ścianie budynku dawnych koszar piechoty pruskiej przy ul. Sobieskiego 20 znajduje się czarna kamienna tablica, dekorowana krzyżem powstańczym i tarczą herbową z orłem, która upamiętnia zdobycie tych koszar 28 XII 1918 r. przez powstańców wielkopolskich. Odsłonięto ją 28 IV 2009 r. i zastąpiła poprzednią tablicę z 1968 r.

3. Na budynku tzw. starego ratusza, stojącego na narożniku ulic Bolesława Chrobrego i Rzeźnickiej, 27 XII 1988 r. odsłonięto metalową tablicę z *wyrazami holdu i trwałej pamięci* o gnieźnianach uczestniczących w powstaniu wielkopolskim. Tablicę w 70. rocznicę wydarzeń powstańczych ufundowało społeczeństwo Gniezna i Zarząd Miejski ZBoWiD.

4. Na domu przy ul. Bolesława Chrobrego 3 (obecnie hotel „Pietrak”) 15 I 2009 r. odsłonięto tablicę upamiętniającą Bolesława Kasprowicza (1859-1943), przemysłowca i społecznika, honorowego obywatela miasta, właściciela tej kamienicy. Był on jednym z organizatorów powstania w Gnieźnie i właśnie tu się ono rozpoczęło.

Gniezno (nr 4)

Kamienna tablica ozdobiona jest orzełkiem w koronie herbem Gniezna oraz metalowymi płaskorzeźbami B. Kasprowicza i orla zrywającego się do lotu.

5. Na ścianie jednego z budynków dawnych koszar przy ul. Wrzesińskiej 43/55 (obecnie zajmowanych przez różne instytucje cywilne) znajduje się biała tabliczka poświęcona powstańcom wielkopolskim, wmurowana w 50. rocznicę walk. Koszary te zostały zdobyte w końcu grudnia 1918 r. na niemieckich dragonach przez gnieźnieńskich powstańców.

6. Na innym budynku tych koszar, obecnie zajmowanym przez Państwową Wyższą Szkołę Zawodową, 15 XII 2008 r. odsłonięto tablicę podobną do tablicy B. Kasprowicza. Poświęcona jest ona gen. Stanisławowi Taczakowi (patrz Poznań, nr 20), który w latach 1921-28 był dowódcą stacjonującej w tych koszarach 17. Dywizji Piechoty. Beżowa kamienna płyta z wykutym napisem dekorowana jest płaskorzeźbami popiersia S. Taczaka i polskiego godła w formie z lat międzywojennych.

7. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Kłeczkoskiej), na osi głównej alejki prowadzącej od kościoła św. Piotra i Pawła, wzniesiono pomnik z bloczków betonowych – słup tworzący w przekroju kształt krzyża. Jest to postawiona w 1958 r. rekonstrukcja pomnika z 1923 r., który zniszczyli hitlerowcy. Na nim od frontu widnieje orzeł wykonany z betonu o odcieniu czerwonym, a pod nim tablica kamienna z napisem ku czci powstańców wielkopolskich. Po czterech stronach cokółu umieszczono tablice z nazwiskami 51 poległych. Wokół pomnika w pięciu kwaterach pochowano 52 powstańców, w tym jednego o nieznanym nazwisku. Groby, kryte płytami betonowymi, mają jednakowe jasne nagrobki z wypisanymi nazwiskami, datami życia i miejscem śmierci (LS sześć razy podaje inną formę nazwiska bądź imienia, a w 23 przypadkach inną datę i w 13 inne miejsce śmierci).

GOLEJEWKO (gmina Pakosław, powiat rawicki)

1. Przed kościołem parafialnym wzniesiono w 1922 r. pomnik ku czci ofiar I wojny światowej i osób poległych w latach 1918-20. Ma on formę rzeźbionej grupy pasyjnej na wysokim kwadratowym cokole, murowanym z cegieł i otynkowanym, po którego bokach umieszczono rzeźbione orły w koronach, a poniżej marmurowe tablice z nazwiskami 128 poległych i u dołu datę 1919. Na tablicy od strony wschodniej wypisano m.in. u dołu nazwiska powstańców: Wincentego Mencla (patrz niżej), Stanisława Olszaka (1888-1919), zmarłego z ran 25 V w Poznaniu, i Franciszka Tyczyńskiego (1895-1919), poległego 6 II (według LS 4 II) pod Sarnową. Na południowej tablicy widnieje m.in. nazwisko Tomasza Krystka z Golejewa (patrz niżej). Tablice te przetrwały okres okupacji hitlerowskiej, gdyż były ukryte w podziemiach kościoła.

2. Na cmentarzu parafialnym, przy płocie od strony szosy na prawo od bramy, znajduje się wspólna mogiła powstańców wielkopolskich – strzelców z 6. kompanii 11. pułku piechoty, poległych 4 II 1919 r. w walkach o Rawicz. Grób ma nagrobek lastrykowy z kamiennym krzyżem. Pośrodku w 1988 r. umieszczono płytę betonową, na której wypisano nazwiska: Tomasza Krystka (1900-19), Stanisława Mencla (1899-1919; według LS poległ 14 I) i Wincentego Mencla (1890-1919; według LS poległ pod Szymanowem).

GOLINA (gmina Jarocin, powiat jarociński)

Wśród osób pochowanych na cmentarzu przy kościele parafialnym jest 18-letni powstaniec wielkopolski Andrzej Parysek, żołnierz 8. pułku (w LS nie został odnotowany). Grób, znajdujący się po wschodniej stronie kościoła, ma kamienną płytę z napisem informacyjnym i taki sam krzyż na cokole z kostek granitowych.

GOŁAŃCZ (miasto w powiecie wągrowieckim)

1. W północno-zachodnim narożniku Rynku od 1962 r. stoi pomnik w formie słupa o przekroju prostokątnym, zbudowany z elementów kamiennych i zwieńczony betonowym krzyżem *Virtuti Militari* na kuli. Od frontu widnieje na nim tablica marmurowa z napisem ku czci poległych i pomordowanych za wolność Ojczyzny oraz datami 1918 – 1939 – 1945.

2. Na kamienicy przy Rynku 25 tabliczką kamienną oznaczono miejsce, gdzie w latach 1918-19 była siedziba miejscowej Rady Robotniczo-Żołnierskiej i Rady Ludowej.

GOŁUCHÓW (wieś gminna w powiecie pleszewskim)

Między szosą Poznań–Kalisz a przystankiem autobusowym wznosi się pomnik odsłonięty 3 V 1981 r. Na trzystopniowym cokole betonowym umieszczono pionowo odłamek głazu, na którym przytwierdzono ciemną tablicę z napisem ku czci bojowników o wolność i demokrację, z datami: 1794 – 1918 i 1939 – 1945. Z boku głazu umieszczono wykonane z metalu dwa miecze grunwaldzkie.

GONIEBICE (gmina Lipno, powiat leszczyński)

W centralnej części cmentarza parafialnego znajduje się symboliczny grób nieznanego żołnierza z nagrobkiem, na którym w neorokokowym obramieniu umieszczono napis ku pamięci *poległych bohaterów w wojnie światowej i w powstaniu o niepodległość Polski*, z datą 28 XI 1926.

GORZÓW WIELKOPOLSKI (miasto wojewódzkie)

Na cmentarzu parafii Świętego Krzyża (położonym przy ul. Warszawskiej), na stoku po prawej stronie głównej alei, urządzono w grudniu 1957 r. kwaterę grobów uczestników powstania wielko-

polskiego, otoczoną ogrodzeniem łańcuchowym. Z 12 mogił osiem ma jednakowe nagrobki betonowe ozdobione krzyżami powstańczy-
mi; cztery z nich są anonimowe, w jednym grobie spoczywa nie-
związany z powstaniem *ofiarny działacz partii*. Pośrodku wzniesiono
pomnik w podobnym stylu, z rzeźbą krzyża powstańczego u góry
i napisem na tablicy kamiennej: *Miejsce spoczynku powstańców
wielkopolskich 1918-1919. Koło Gorzów Wlkp.* W 1985 r. staraniem
gorzowskiej jednostki Ligi Obrony Kraju dokonano renowacji
kwatery.

GOSTYCZYNA (gmina Nowe Skalmierzyce, powiat ostrowski)

W głębi cmentarza parafialnego, po południowej stronie po-
dłużnej alejki, na wysokości centralnego krzyża, pochowany jest
Stanisław Banasiak (1898-1919) ze wsi Leziona, szeregowiec z kom-
panii skalmierzyckiej, poległy 14 I (według LS 15 II) pod Ligotą.
W 80. rocznicę powstania wielkopolskiego wojewoda kaliski ufun-
dował płytę kamienną dla mogiły, a mieszkańcy gminy umieścili
na niej czarną tablicę informacyjną.

GOSTYŃ (miasto powiatowe)

1. Na Górze Zamkowej (dawnym grodzisku) wzniesiono w 1974 r.
pomnik Bohaterów Ziemi Gostyńskiej – w formie dużego elementu
betonowego z płaskorzeźbami po bokach, spoczywającego na dwóch
grubych podporach okładanych szlachetnym kamieniem. Poświę-
cony jest on obecnie powstańcom Wiosny Ludów, powstańcom
wielkopolskim (mówi o tym płaskorzeźba od wschodu oraz krzyż
powstańczy i daty 1918 1919 od strony północnej) oraz bojowni-
kom z faszyzmem i stalinizmem.

2. Przy ul. Strzeleckiej 28, przed budynkiem Domu Kultury
im. Powstańców Wielkopolskich (dawnej strzelnicy miejskiej), znaj-
duje się ustawiony pionowo kamień na obszernym niskim cokole.
Z przodu widnieje na nim metalowa tablica upamiętniająca wyru-
szenie stąd 7 I 1919 r. do walki powstańców z Gostynia i okolicy.
W czasie obchodów 90. rocznicy powstania wielkopolskiego po-
mnik uzupełniono o odsłoniętą 7 I 2009 r. spiżową figurę wspartego
o kamień powstańca w mundurze z karabinem i trąbką sygnałową
(rzeźb. Wiesław Koronowski).

3. Betonowa tablica z 1959 r. na ścianie zabytkowego domu przy pl. Marcinkowskiego 10 upamiętnia różne koleje losu tego budynku – m.in. w latach 1918-19 była tu siedziba Powiatowej Rady Ludowej, jej Komisariatu Bezpieczeństwa i Powiatowej Komendy Straży Ludowej.

4. W centralnym punkcie cmentarza parafialnego (przy ul. Wolności) ustawiono w 1958 r. pomnik *w hołdzie bohaterom, którzy oddali swe życie za Wiarę i Ojczyznę*. Wzniesiono go na grobie 30 osób rozstrzelanych w 1939 r., do którego przeniesiono też prochy dziewięciu powstańców wielkopolskich (LS wymienia sześciu z nich, poległych w styczniu, lutym i czerwcu w okolicach Kąkolewa i Ponieca, oraz jednego zmarłego wskutek choroby w Gostyniu). Zaprojektowany przez Jana Żoka pomnik ma formę murowanej niskiej ściany, ozdobionej pośrodku okrągłą płaskorzeźbą Chrystusa niosącego krzyż. Z lewej strony u dołu widnieje podobizna krzyża powstańczego, a z prawej krzyża *Virtuti Militari*.

Góściejewice

GOŚCIEJEWICE (gmina Bojanowo, powiat rawicki)

Przy skrzyżowaniu szosy Bojanowo–Poniec z drogą do Gościejewic 22 VII 1959 r. odsłonięto kamień na niskiej podstawie z kosek kamiennych. Na głazie znajduje się metalowy krzyż powstańczy i nieduża metalowa tabliczka, na której wypisano nazwiska 16 powstańców z kompanii ponieckiej poległych w bitwie z Niemcami, stoczonej w pobliżu 19 I 1919 r. W LS figuruje 13 z nich, z których sześciu poległo pod Gościejewicami, a pozostali stracili życie w styczniu, lutym i czerwcu 1919 r. w innych miejscowościach na leszczyńskim odcinku działań powstańczych.

GOŚCIESZYN (gmina Wolsztyn, powiat wolsztyński)

We wschodniej części cmentarza parafialnego, na lewo od głównej alejki, urządzono symboliczny grób poległych w obronie Ojczyzny w latach 1919-20. Mogiła ziemna, otoczona krawężnikiem kamiennym, ma kształt krzyża. W jego górnej części znajduje się nagrobek betonowy wystawiony w okresie międzywojennym, zdobiony krzyżem *Virtuti Militari* między gałązkami laurowymi, na którym wypisano mało obecnie czytelne nazwiska 16 poległych z Gościeszyna i okolicznych wsi. LS spośród nich wymienia szeregowców Franciszka Kluja (1899-1919), zmarłego 22 I wskutek choroby w Wolsztynie, Aleksandra Łukaszewicza (1900-19), który stracił życie w czerwcu w wypadku w Stróżewie, i Franciszka Wieczorka (1865-1919), poległego 7 IV pod Budzynie. Na nowym cokole granitowym umieszczono czarną tablicę kamienną ku czci ks. Alfonsa Graczyńskiego (1879-1943), proboszcza gościeszynskiego w latach 1912-36, duchowego przywódcy powstania w Wolsztyńskim. Obok ustawiono drewniany krzyż z datą modernizacji pomnika 1985.

GOZDOWO (gmina Września, powiat wrzesiński)

Przy kościele parafialnym, na lewo od grobowca rodziny Grudzielskich, znajduje się kamień z umieszczonymi na nim 9 I 1994 r. dwiema metalowymi tabliczkami – z informacją, że tu jest pochowany generał Kazimierz Grudzielski (1856-1921; współorganizator powstania wielkopolskiego w powiecie wrzesińskim, a potem dowódca frontu północnego), oraz jego podobizną i życiorysem.

GÓRA (gmina Jaraczewo, powiat jarociński)

1. Przy kościele parafialnym wznosi się pomnik ku czci poległych w walkach za Ojczyznę w latach 1918-20. Na schodkowym cokole betonowym umieszczono kwadratowy słup z kostek granitowych, zwieńczony krzyżem ze sztucznego kamienia. Na nim we wnękach widnieje metalowy orzeł oraz kamienna tablica z nazwiskami 12 poległych i datami ich śmierci. LS spośród nich wymienia Franciszka Matuszaka (1898-1919), szeregowca z batalionu jarocińskiego, poległego 30 I (według LS 27 I pod Szubinem), i Jana Musielaka, poległego 6 II 1919 r. Poniżej tablicy umieszczono wizerunek krzyża powstańczego. Wystawiony w 1924 r. pomnik został zniszczony przez hitlerowców w 1940 r. i odbudowany w lipcu 1982 r.

2. W kościele parafialnym, w kruchcie pod wieżą, wmurowano tablicę marmurową z napisem: *Oddaliśmy Ojczyźnie nasze życie, polskiej ziemi krew, narodowi serce, Bogu dusze – powstańcy parafii Góra.*

GÓRA (wschodnie przedmieście Żnina)

Na południowej ścianie wieży kościoła parafialnego umieszczono tablicę ze sztucznego kamienia ku czci 13 parafian zamordowanych w czasie I i II wojny światowej, w tym pięciu powstańców wielkopolskich (LS spośród nich wymienia Alojzego Kranza i Władysława Pietrasa). Tablicę zdobi rzeźbiona głowa Chrystusa Boleściwego.

GRABÓW NAD PROSNĄ (miasto w powiecie ostrzeszowskim)

Na pl. Powstańców Wlkp. odstonięto 2 V 1999 r. pomnik ufundowany przez społeczeństwo ziemi grabowskiej (proj. Jerzy Wiedemann). Ma on formę ustawionej na niskim cokole z kostek kamiennych pionowej steli granitowej, na której znajduje się metalowa podobizna krzyża powstańczego oraz czarna tablica kamienna z napisem ku czci powstańców wielkopolskich. Po bokach ustawiono licowane kostkami kamiennymi pojemniki na kwiaty, a z lewej także maszt flagowy.

GRANOWO (wieś gminna w powiecie grodziskim)

1. Na ścianie domu parafialnego (ul. Szkolna 2) 8 I 1989 r., w 70. rocznicę powstania, staraniem społeczeństwa Granowa

i ZBoWiD-u odsłonięto tablicę brązową (proj. Zygmunt Wujek). Upamiętnia ona miejsce, skąd 5 I 1919 r. wyruszył do walki na froncie ponad 80-osobowy miejscowy oddział powstańczy, który utworzono z inicjatywy ks. Aleksego Spychalskiego, a jego dowództwo objął Józef Chojnacki (patrz niżej). Wypisano tu także nazwisko Michała Hoffmanna (patrz niżej). Tablica dekorowana jest płaskorzeźbami księdza i dowódcy, czapki powstańczej i skrzyżowanych szabel na tle orła w koronie oraz niewielkimi wizerunkami krzyży powstańczego i *Virtuti Militari*, a niżej umieszczono parapet do ustawiania kwiatów.

2. Przy kościele parafialnym wśród mogił pozostałych po znajdującym się tu dawniej cmentarzu zachował się po zachodniej stronie dzwonnicy grób Michała Hoffmanna (1900-19), szeregowca z 3. batalionu grupy zachodniej, poległego I I II pod Zbąszyniem (według LS pod Miedzichowem). Na 90. rocznicę powstania grób otrzymał nową kamienną płytę z nagrobkiem ozdobionym krzyżem i wizerunkiem orła, a jego otoczenie wyłożono płytkami kamiennymi. Przy mogile 27 XII 2005 r. umieszczono ufundowaną przez kombatanatów tablicę ku czci powstańców.

3. We wschodniej części cmentarza parafialnego przy ul. Poznańskiej, przy poprzecznej alejce, pochowany jest w grobie rodzinnym sierżant Józef Chojnacki (1888-1960), komendant miejscowego oddziału walczącego w powstaniu wielkopolskim. Mogilę płasko nakrywa płyta lastrykowa, na której znajduje się napis informacyjny.

GRODZISK WIELKOPOLSKI (miasto powiatowe)

1. Na budynku Gimnazjum im. Powstańców Wielkopolskich (ul. 3 Maja 5) widnieje nieduża kamienna tablica z 1958 r., ozdobiona wizerunkiem krzyża powstańczego. Upamiętniła ona 40. rocznicę wyruszenia do walki pierwszej kompanii powstańczej z Grodziska.

2. W czasie obchodów 700-lecia miasta 27 VI 2003 r. pośrodku pl. św. Anny odsłonięto pomnik Serca Jezusowego. Na jego cokole od strony północnej została wmurowana metalowa płaskorzeźba przedstawiająca trzech powstańców wielkopolskich w mundurach, z bronią i sztandarem.

3. Przy skrzyżowaniu ulic 3 Maja i Przemysłowej 2 IX 1984 r. odsłonięto wystawiony przez *społeczeństwo ziemi grodziskiej* granitowy pomnik *poległym za Wolność i Ojczyznę* (proj. Edward Pawlak). W 50. rocznicę wybuchu II wojny światowej umieszczono na nim z prawej strony tablicę, na której m.in. wymieniono powstańców z lat 1848 i 1918. Z lewej pod ułożoną ukośnie płytą złożono urny z ziemią z *pól bitewnych i miejsc męczeństwa*, m.in. z miejsc walki powstańców wielkopolskich.

4. Na cmentarzu przy ul. Staszica, na prawo od głównej alejki, znajduje się zbiorowy grób i pomnik powstańców wielkopolskich, wzniesiony w 1924 r., odrestaurowany w latach 1967 i 2004. Otacza go niski murek z wazonami na słupkach. Pośrodku położona jest metalowa podobizna krzyża powstańczego, a z tyłu na wysokiej zdobionej ścianie umieszczono między podwójnymi pilastrami czarną tablicę z ośmioma nazwiskami pochowanych tu powstańców, nazwisko dziewiątego nie jest znane (LS w dwóch przypadkach podaje inne miejsce pochówku). W tympanonie u góry widnieje orzeł w koronie na tle sztandarów, a nad nim krzyż. W mogile tej 13 X 1957 r. pochowano też podpułkownika Józefa Skrzydlewskiego (1896-1952), organizatora powstania na terenie miasta, co zaświadcza mała tabliczka pod główną tablicą.

5. Nieopodal bocznej bramy cmentarnej na murowanym grobowcu Chocieszyńskich umieszczono w 1921 r. marmurową tablicę ku czci *dziada, ojca i syna*: Antoniego (weterana powstania z 1848 r.), Józefa (powstańca styczniowego) i Kazimierza (1891-1919; plutonowego z kompanii grodziskiej, poległego 11 II pod Miedzichowem). Imię Powstańców Chocieszyńskich nosi ulica w centrum miasta.

GRÓJEC WIELKI (gmina Siedlec, powiat wolsztyński)

W lesie 100 m od szosy Wolsztyn–Babimost, na południe od części wsi leżącej na prawym brzegu Obry, upamiętniono miejsce, gdzie 14 II (według LS 15 II) poległ *w walce o wolność* 24-letni Wojciech Kubaś (w LS 1899-1919), szeregowiec z drużyny chobienickiej. Na grobie ziemnym położono elementy kamienne ze słabo czytelnym napisem informacyjnym i umieszczono drewniany krzyż (W. Kubaś pochowany jest na cmentarzu w Chobienicach).

Grójec Wielki

GUŁTOWY (gmina Kostrzyn, powiat poznański)

W głębi południowej części cmentarza parafialnego znajduje się grób ziemny z betonowym obramowaniem i nagrobkiem z 1921 r. w formie płyty z wykutym krzyżykiem i czarną tablicą informacyjną. Spoczywa w nim Wincenty Galant (1899-1919), szeregowiec z 1. kompanii powstańczej, poległy 2 II pod Szubinem (według LS zmarły 4 II w szpitalu w Kcyni).

INOWROCŁAW (miasto powiatowe w województwie kujawsko-pomorskim)

1. Na budynku poczty, stojącej na narożniku ulic Królowej Jadwigi i 6 Stycznia, odsłonięto 6 I 1959 r. kamienną tablicę dekorowaną krzyżem powstańczym. Ufundowało ją społeczeństwo miasta i powiatu ku czci powstańców poległych w styczniu 1919 r. w walkach o oswobodzenie miasta.

2. Na dawnym cmentarzu przy romańskim kościele Imienia NMP (na którym byli pochowani polegli powstańcy), obecnie zagospodarowanym jako park, wznosi się od strony ul. Orłowskiej pomnik w formie nieregularnych brył betonowych, na którym wykuto orla i płaskorzeźbione postacie powstańców. U dołu pomnik obiega napis: *Czyn i krew ludu xrodziły wolność ziemi kujawskiej*, a z boku wykuto nazwiska 44 poległych powstańców. Całość otacza murek kamienny, wewnątrz którego urządzono klomby. Pomnik, zaprojektowany przez Zofię Kann-Pociłowską, odsłonięto 11 I 1969 r.

3. W ścianie budynku przy ul. Dworcowej 41 podczas toczonej tu zaciętych walk w czasie powstania wielkopolskiego utkwiał pocisk moździerzowy, który nie wybuchł. Fakt ten w 1920 r. upamiętniono tablicą marmurową z napisem: *Większa miłość Boga, niżli przemoc wroga*. Na początku okupacji hitlerowskiej tablica została zdjęta i ukryta, a 6 I 2000 r. odsłonięto ją powtórnie. Niżej znajduje się druga tablica, opisująca historię pierwszej.

4. W prezbiterium kościoła farnego św. Mikołaja dolna część witraża w prawym oknie (wykonanego w 1924 r., proj. Henryk Jackowski-Nostitz) poświęcona jest *Pamięci oswobodzicieli Inowrocławia w 1919*. Sportretowani są na nim trzej dowódcy oddziałów powstańczych zdobywających miasto.

5. Na budynku dworca kolejowego, na prawo od wejścia, wmurowano w 1981 r. tablicę metalową, ufundowaną przez NSZZ „Solidarność” w hołdzie Leonowi Czarlińskiemu (1860-1929), komendantowi obrony dworca w 1919 r. Na tablicy widnieje płaskorzeźba głowy L. Czarlińskiego.

JABŁOWO PAŁUCKIE (gmina Łabiszyn, powiat zniński)

Przy skrzyżowaniu we wschodniej części wsi, między domami nr 20 i 21, stoi za ogrodzeniem granitowy słup. Wystawili go w 2 poł. XIX w. miejscowi koloniści i umieścili na nim napis po niemiecku „W obronie ziem niemieckich”. W powstaniu wielkopolskim w okolicy wsi toczyły się walki, które wkrótce potem upamiętniono po odwróceniu słupa wykuciem na nim napisu: *powstanie WLK.P. 1918-1919 [!]*. W okresie okupacji hitlerowskiej słup pozostawiono, ale władze nakazały jego odwrócenie napisem niemieckim do góry. Po wojnie znów upamiętnia on powstanie.

JAKSICE (gmina Inowrocław, powiat inowrocławski)

1. Na cmentarzu parafialnym (położonym przy drodze do Wieloski), w głębi na lewo od głównej alejki, spoczywa porucznik Konstanty Gutorski, w powstaniu wielkopolskim dowódca 2. kompanii 5. pułku strzelców wielkopolskich, który zginął 13 VIII 1920 r. w czasie wojny polsko-bolszewickiej. Grób ziemny ma krawężnik betonowy i ufundowany przez kolegów betonowy nagrobek w formie krzyża o krótkich ramionach.

2. Na tym cmentarzu, na lewo od głównej alejki, znajduje się również grób podporucznika Mieczysława Kosiaka (1902-34). Ma on betonowe obramowanie i wysoki betonowy nagrobek ozdobiony metalowym krzyżem. Na cokole nagrobka umieszczono napis poświęcony *Najmłodszemu Powstańcowi broni z 1919 r.* i jego odznaczeniom, wykonany staraniem kolegów z placówki Jaksice.

JAKTOROWO (gmina Szamocin, powiat chodzieski)

Na wschodnim skraju cmentarza parafialnego pochowano w zbiorowym grobie trzech członków Straży Ludowej z pobliskiej wsi Lipa, zastrzelonych przez Niemców 27 IV 1919 r. pod Lipią Górą. Obszerna mogiła, kryta płytkami betonowymi, ma odsłonięty 27 XII 2008 r. nagrobek w formie głazu, na którego przedniej zeszlifowanej części wykuto napis informacyjny. Z lewej strony ułożono ukośnie marmurową tablicę zachowaną ze zniszczonego przez hitlerowców nagrobka z 1927 r., z nazwiskami poległych.

JANKÓW PRZYGODZKI (gmina Przygodzice, powiat ostrowski)

Przed budynkiem Szkoły Podstawowej, gdy 9 XII 1988 r. nadano jej imię Powstańców Wielkopolskich, odsłonięto wówczas głaz na schodkowym murowanym cokole. Z przodu na kamieniu widnieje czarna tablica upamiętniająca 26 miejscowych uczestników powstania wielkopolskiego. W szkole tej znajduje się izba pamięci, a w niej tablica i kącik poświęcony tutejszemu powstańcowi, podporucznikowi Janowi Pietrzakowi (1900-76).

JANKÓW ZALEŚNY (gmina Raszków, powiat ostrowski)

1. W ogrodzie za kościołem parafialnym wznosi się betonowy pomnik *Za Wolność 1918-1919*, w formie zwieńczonego rzeźbą orla

slupa, na którym widnieją wizerunki czapki powstańczej, dwóch skrzyżowanych szabel i gałązki dębu. Na cokole umieszczono wyobrażenie działa na usypisku z głazów, złamanego koła i gałązki dębu. Pomnik, ufundowany przez parafian staraniem Towarzystwa Powstańców i Wojaków, odsłonięto 5 VI 1932 r. i po zniszczeniu 4 X 1939 r. przez hitlerowców zrekonstruowano 9 V 1948 r.

2. Na cmentarzu parafialnym (położonym przy drodze do Daniszyna), po prawej stronie północnej drożki, znajduje się zbiorowy grób parafian uczestników powstania wielkopolskiego. Są wśród nich: polegli pod Zdunami szeregowcy z 5. kompanii 12. pułku strzelców wielkopolskich Józef Frąszczak (1895-1919) z Jankowa, poległy 7 II (według LS 6 II), i Piotr Sikora (1897-1919) ze wsi Mazury, który zginął 21 II (według LS 19 II), trzech poległ w 1921 r. oraz jeden zmarły w 1963 r. Na obszernej mogile, krytej płytą betonową, stoi prosty nagrobek betonowy zwieńczony krucyfiksem, ufundowany przez rodziny poległych. Na nagrobku, ponad okrągłym medalionem z czapką powstańczą i dwiema skrzyżowanymi szablami, widnieje tablica z nazwiskami pochowanych w tej mogile.

Janków Zalesny (nr 2)

JANOWIEC WIELKOPOLSKI (miasto w powiecie znińskim)

1. Przed budynkiem Urzędu Pocztowego (ul. Gnieźnieńska 1), na osi ul. 22 Stycznia, z inicjatywy miejscowego Cechu Rzemiosł Różnych 11 XI 1989 r. odsłonięto pomnik ku czci bohaterów powstania wielkopolskiego. Ma on formę głazu z dwiema tablicami, ustawionego na trzystopniowym cokole. U góry widnieje rzeźba orła w koronie zrywającego łańcuchy, a z boku u dołu umieszczono metalowy krzyż powstańczy z charakterystyczną pętelką.

2. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Gnieźnieńskiej), w głębi na prawo od wejścia, pochowany jest Walerian Daniel (1900-19) z Kołdrąbia, szeregowiec z kompanii janowieckiej, poległy 8 I w walkach pod Szubinem. Na mogile, otoczonej krawężnikiem betonowym i ogrodzeniem łańcuchowym na słupkach betonowych, wzniesiono w okresie międzywojennym bielony nagrobek zwieńczony figurą Matki Boskiej, poniżej której znajdują się czarne tablice z napisem *Powstaniec wielkopolski* i nazwiskiem pochowanego.

JARACZEWO (wieś gminna w powiecie jarocińskim)

1. U zbiegu ulic Gostyńskiej i Topolowej, tuż obok cmentarza, 9 V 1979 r. odsłonięto pomnik ofiar obu wojen światowych, ufundowany przez społeczeństwo Jaraczewa. Na obszernym schodkowym cokole stoi pionowo głaz z czarną tablicą w *holdzie poległym i pomordowanym*. Obok 11 XI 2000 r. umieszczono dwie tablice kamienne z 94 nazwiskami (wśród nich wymienieni są Władysław Nowaczyk i Wincenty Waleński – patrz niżej). Z tyłu pomnika znajduje się ażurowa konstrukcja metalowa, na której widnieje orzeł w koronie oraz daty 1914-1918 i 1939-1945.

2-3. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Kolejowej), niedaleko centralnego krzyża po prawej stronie głównej dróżki, znajduje się grób Władysława Nowaczyka (1896-1919) ze Staniewa, poległego 22 I pod Szubinem (według LS 21 I pod Turem). Płytę oraz nagrobek (z krzyżem, tablicą marmurową i zdjęciem powstańca w mundurze marynarskim) wykonano ze sztucznego kamienia. Z przodu mogiły umieszczono płytę z mało czytelnym napisem z poprzedniego nagrobka, ufundowanego przez Kompanię Marynarzy Powstania 1918 r. im. A. Białoszyńskiego. Obok spoczywa

Wincenty Waleński, poległy w obronie Ojczyzny 1 III 1919 r. (według LS Walecki z Wojciechowa, 1898-1919, szeregowiec z 3. kompanii I l. pułku strzelców wielkopolskich, zmarły z ran 6 III w niewoli w Rawiczu). Mogiła ziemna ma ogrodzenie ze sztucznego kamienia i metalowy krzyż z blaszaną tabliczką.

JAROCIN (miasto powiatowe)

1. Przed budynkiem Starostwa Powiatowego i Urzędu Miejskiego (ul. Niepodległości 10/12) znajduje się ułożona płasko na podstawie z kostek betonowych granitowa tablica z nazwiskami 42 poległych powstańców wielkopolskich z ziemi jarocińskiej (LS odnotowuje 37 z nich). Ustawiono ją tu w 2007 r. w czasie obchodów 750-lecia Jarocina, a pochodzi z pomnika projektu Stanisława Kozielskiego, ufundowanego przez społeczeństwo miasta i odsłoniętego 27 XII 1979 r. w innym miejscu. Ponad tablicą umieszczono ukośnie metalowy krzyż powstańczy, a z tyłu dwa maszty flagowe. Całość otacza ogrodzenie łańcuchowe na słupkach metalowych.

Jarocin (nr 1)

2. Na budynku restauracji „Victoria” (ul. Wyszyńskiego 4) oznaczono miejsce, z którego Powiatowa Rada Ludowa w latach 1918-19

kierowała ruchem powstańczym. Kamienna tablica ozdobiona jest wizerunkiem czapki powstańczej na tle szabli i lancy. Umieszczono ją tu w 1925 r. i odtworzono po zniszczeniu w okresie okupacji hitlerowskiej.

3. Na ogrodzeniu kościoła św. Marcina od strony Rynku, we wnęce na lewo od bramy, widnieje kamienna tablica ku czci pierwszych poległych z jarocińskiego batalionu powstańczego (później w składzie 11. pułku strzelców wielkopolskich), którzy zginęli na froncie północnym oraz w okolicach Rawicza i Zbąszynia. U góry umieszczono orła w koronie, niżej 13 nazwisk z datami śmierci w styczniu i lutym 1919 r. (w LS w trzech przypadkach podano inną formę nazwiska lub imienia, w sześciu zaś inną datę śmierci), a u dołu mały krzyż *Virtuti Militari*. Tablicę odsłonięto 3 V 1923 r., a po odnowieniu i częściowym pozłoceniu winurowano ponownie w grudniu 1987 r.

4. Na budynku dworca kolejowego, na prawo od głównego wejścia, 9 XI 1988 r. odsłonięto metalową tablicę (proj. Józef Kopczyński) ku czci powstańców, którzy w nocy 8/9 XI 1918 r. opanowali tutejszy węzeł kolejowy. Nad napisem informacyjnym umieszczono cztery stylizowane postacie żołnierzy z bronią.

5. Na ścianie budynku jednostki wojskowej przy ul. Wojska Polskiego 71, zajmującej dawne koszary pruskie, w sąsiedztwie wartowni, umieszczono niedużą tablicę metalową ku czci powstańców wielkopolskich, którzy 8 XI 1918 r. przejęli te koszary z rąk niemieckich. Tablicę odsłonięto 22 VII 1966 r. w ramach obchodów 1000-lecia państwa polskiego.

6. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Niepodległości) wschodnią główną alejkę zamyka obelisk z nieregularnych kamieni, zwieńczony krzyżem na kuli. Na betonowym cokole wypisano cytaty z Ewangelii św. Jana i nazwiska pochowanych tu sześciu powstańców jarocińskich (według LS poległych lub zmarłych w styczniu, lutym i kwietniu 1919 r. w rejonie Rawicza, Szubina i Zbąszynia). Przed pomnikiem umieszczono symboliczny pojedynczy nagrobek betonowy, kryty płytą z krzyżem powstańczym i napisem ku czci poległych. Całość jest otoczona murkiem kamiennym. Mogiłę uformowano 21 XII 1924 r., a po zniszczeniu przez hitlerowców nową tablicę umieszczono 24 X 1948 r.

JEZIERZYCE KOŚCIELNE (gmina Włoszakowice, powiat leszczyński)

Na cmentarzu po południowo-wschodniej stronie kościoła parafialnego znajduje się grób Wawrzyńca Nowackiego (1897-1919), st. szeregowca z grupy leszczyńskiej, poległego 6 IV (według LS 1898-1919, zginął 3 IV pod Mórkowem). Na mogile umieszczono okazały murowany nagrobek zwieńczony betonowym krzyżem, a otacza ją ogrodzenie łańcuchowe na słupkach betonowych.

JEZIORKI (gmina Stęszew, powiat poznański) zob. Piekary

JUNCEWO (gmina Janowiec Wielkopolski, powiat zniński)

Pośrodku głównego skrzyżowania wsi 22 I 1984 r. odślonięto wolno stojącą tablicę betonową, upamiętniającą wyruszenie stąd 1 I 1919 r. kompanii juncewskiej pod dowództwem Stefana Kubia-ka i Tadeusza Kruski, która walczyła pod Żninem, Szubinem i Rynarzewem.

JUTROSIN (miasto w powiecie rawickim)

1. Na Rynku po zachodniej stronie ratusza wzniesiono w 1954 r. pomnik na cześć powstańców kościuszkowskich. Ma on formę prostopadłościennego murowanego słupa na niskim cokole. Po stronie południowej umieszczono na nim w 1956 r. orła i ozdobioną odznaką Wojsk Wielkopolskich metalową tablicę ku czci uczestników powstania wielkopolskiego, a w 1982 r. od strony wschodniej tablicę w holdzie poległym w II wojnie światowej.

2-3. Na cmentarzu parafialnym przy ul. Wrocławskiej, w głębi na lewo od głównej alejki, spoczywają w pojedynczych grobach Franciszek Bernad (w LS Bernard, 1901-19), poległy 21 VI pod Dubinem, i Ignacy Zygmianiak (1898-1919) ze Starego Sielca, poległy 4 II w walkach o Rawicz podczas ataku na pociąg pancerny (według LS 2 II pod Izbiskami). Mogiły nakryte są betonowymi płytami; pierwsza ma trapezowaty skromny nagrobek (podobny znajduje się w sąsiedztwie na grobie Stanisława Jeruzalema, także uczestnika powstania, poległego w 1920 r. na froncie wschodnim), drugi nagrobek – również betonowy – jest nieco okazalszy.

KALISZ (miasto powiatowe i powiat grodzki)

1. Na murze Kaplicy Żołnierskiej przy kościele poreformackim Świętej Rodziny, od strony ul. Śródmiejskiej, znajduje się tablica marmurowa dekorowana krzyżem powstańczym i liśćmi dębu (proj. Stefan Krzyżanowski). Ufundowali ją byli powstańcy ku czci bohaterów powstania wielkopolskiego, została odsłonięta 27 XII 1958 r.

2. Pośrodku pl. św. Józefa 13 XII 2008 r. odsłonięto umieszczoną w nawierzchni chodnika czarną tablicę kamienną, dekorowaną herbem Kalisza i emblematem Polskiego Towarzystwa Historycznego (proj. Władysław Jarczewski). Upamiętnia ona miejsce, gdzie 13 XII 1918 r. przysięgali Ojczyźnie stacjonujący w Szczypiornie żołnierze I Batalionu Pogranicznego, którzy później uczestniczyli w walkach powstańczych w południowej Wielkopolsce.

Zobacz też Szczypiorno.

KAMIONNA (gmina Międzychód, powiat międzychodzki)

1. Przy szosie w kierunku Poznania, przed Szkołą 1000-lecia, 8 V 1966 r. odsłonięto pomnik w formie trapezowatej ściany ze sztucznego kamienia, zwieńczony stylizowanym orłem. Na ścianie widnieje metalowa tablica z napisem: *Młodzież powiatu międzychodzkiego obrońcom poległym za wolność Ojczyzny 1918-1919 1939-1945.*

2. W południowo-zachodnim narożniku nowego cmentarza parafialnego znajduje się kwatera grobów, otoczona ogrodzeniem łańcuchowym na słupkach betonowych. Pochowano tu dziewięciu uczestników powstania poległych w styczniu 1919 r. w walkach w rejonie Międzychodu, z których nazwiska tylko pięciu są znane (LS odnotowuje czterech z nich, którzy stracili życie 15 I pod Głazewem i 16 I pod Kamionną). Na każdym grobie znajduje się półkolistie zakończona pionowa płyta kamienna z napisem informacyjnym, pośrodku ustawiono większy element kamienny z napisem: *Kwatera mogił powstańców z 1918-1919 r.*

KARGOWA (miasto w powiecie zielonogórskim)

1. Pośrodku pl. Berwińskiego 12 II 2009 r. odsłonięto pomnik z napisem *Chwała bohaterom Powstania Wielkopolskiego*. Jego kamienną bryłę wycięto z tego samego glazu, co dla pomników w Krośnie Odrzańskim i Żaganiu. Otoczenie zaprojektował Henryk Jagoda, cokol

i sąsiadującą część placu wyłożono kostkami granitowymi. Z lewej strony na cokole umieszczono zachowaną mosiężną tabliczkę ze stojącego w tym miejscu w latach 1945-90 pomnika żołnierzy radzieckich.

2. Na wschodniej ścianie ratusza stojącego pośrodku Rynku, na prawo od głównego wejścia, 25 I 1989 r. odsłonięto marmurową tablicę *w hołdzie bohaterskim powstańcom wielkopolskim*, ufundowaną przez społeczeństwo miasta i gminy (proj. Szczepan Sobczak). Zdobí ją u góry wizerunek czapki powstańczej oraz szabli skrzyżowanej z karabinem.

KAŹMIERZ (wieś gminna w powiecie szamotulskim)

1. Na placu w obrębie osiedla domów jednorodzinnych przy ul. Powstańców Wlkp. 14 XI 2008 r. odsłonięto pomnik *w hołdzie mieszkańcom gminy Kaźmierz, uczestnikom Powstania Wielkopolskiego*. Ma on formę ustawionej pionowo płyty kamiennej o trapezowatym kształcie, na której przedniej ścianie umieszczono metalową tablicę z napisem informacyjnym. Pomnik otacza metalowy płotek.

2. W południowej części cmentarza parafialnego, tuż obok centralnego krzyża i mogiły rozstrzelanych w 1939 r., urządzono kwaterę powstańców wielkopolskich, z grobami pojedynczymi i rodzinnymi. Spoczywa tu siedmiu uczestników powstania wielkopolskiego, zmarłych po 1958 r. Trzy groby mają jednakowe nagrobki betonowe w kształcie krzyża *Virtuti Militari*. Pośrodku kwatery pochowano ks. Wacława Faustmana (1881-1959) – proboszcza kaźmierskiego, uczestnika powstań śląskich. Powstańcy wielkopolscy pochowani są też w innych miejscach tego cmentarza.

KĄKOLEWO (gmina Osieczna, powiat leszczyński)

1. Na południowej ścianie wieży kościoła parafialnego znajdują się trzy tablice: dwie po bokach upamiętniają 53 poległych z lat 1914-26, a środkowa (nad wejściem) – 13 parafian, którzy stracili życie w walkach o niepodległość Polski w latach 1919 i 1920, w tym Stanisława Bartkowiaka (1892-1919), poległego 26 VI (według LS 26 IV pod Granicznikiem), Marcina Glapiaka (1897-1919), zmarłego z ran 4 III w Gostyniu, i Jana Machowiaka (1899-1919), poległego 27 I pod Pawłowicami. Tablice ufundował w 1928 r. Związek Inwalidów Wojennych.

2. Po południowej stronie kościoła pochowano we wspólnym grobie czterech powstańców wielkopolskich (LS odnotowuje trzech z nich, wymienionych wyżej). Na tablicach nagrobka, wystawionego w 1949 r., umieszczono napis: *Mocą Bóg, celem Ojczyzna* i nazwiska powstańców. Po bokach rosną krzewy bukszpanu, a wokół ustawiono ogrodzenie łańcuchowe na słupkach metalowych.

Kąkolewo (nr 2)

3. Na południowym skraju wsi, przy ul. Rydzyńskiej, ustawiono kamień z czarną tablicą ku czci trzech wymienionych wyżej mieszkańców wsi, poległych w 1919 r. w walce o wyzwolenie Ojczyzny (na tablicy podano, że J. Machowiak zginął 10 I 1919 r.).

KCYNIA (miasto w powiecie nakielskim)

1. Pośrodku Rynku, nieco ukośnie w stosunku do linii krawężnika, ustawiono głaz ufundowany przez mieszkańców miasta i gminy w 85. rocznicę wyzwolenia Kcyni spod jarzma zaborców. Na przedniej, wygładzonej części kamienia znajduje się wykuty napis ilościowy, a wyżej metalowy wizerunek krzyża powstańczego. Pomnik został odsłonięty 16 II 2004 r.

2. Na frontowej ścianie dworca kolejowego odsłonięto w 1958 r. betonową tablicę ufundowaną przez koło ZBoWiD z Kcyni.

Upamiętnia ona zdobycie dworca i miasta w noc sylwestrową 1918 r. w wyniku natarcia oddziałów powstańczych z Golańczy, Czeszewa i Kcyni.

3. Na nowym cmentarzu przy ul. Świerczewskiego, na lewo od wejściowej alejki, znajduje się duża mogiła zbiorowa otoczona ścianką betonową, z pomnikiem w formie ściany z ciosów kamiennych zwieńczonej krzyżem maltańskim. Na tym pomniku, wykonanym w latach 1920-21 i po zniszczeniu przez hitlerowców odtworzonym w 1948 r., umieszczono dekorowaną wizerunkiem czapki powstańczej na skrzyżowanych szablach tablicę z nazwiskami 34 powstańców, którzy polegli w latach 1918-19 w rejonie miasta. W LS figuruje 28 z nich (niektórzy zmarli w tutejszym szpitalu), z których sześciu spoczywa na cmentarzach w innych miejscowościach (w trzech przypadkach nieco inaczej zapisano imię bądź nazwisko). Niżej na pomniku znajdują się trzy tablice z nazwiskami 48 osób zamordowanych w okresie okupacji hitlerowskiej. Na ogrodzeniu na prawo od pomnika umieszczono epitafium Franciszki Heyn (1889-1963), sanitariuszki kcyńskiej kompanii powstańczej.

KĘBŁOWO (gmina Wolsztyn, powiat wolsztyński)

Na cmentarzu parafialnym wznosi się pomnik poświęcony bohaterom poległym i pomordowanym w latach 1914-45. Ma on formę kamiennego krzyża ozdobionego wizerunkiem polskiego orła na podstawie, umieszczonego na obszernym cokole licowanym kamiennymi płytami, z napisem informacyjnym od frontu. Pomnik został odrestaurowany w związku z obchodami 90. rocznicy powstania wielkopolskiego i odsłonięty na nowo 18 I 2009 r.

KĘPNO (miasto powiatowe)

Na ścianie kamienicy przy Rynku 3 umieszczona jest metalowa tablica *w hołdzie powstańcom wielkopolskim*, dekorowana orłem w koronie i herbem miasta. Odsłonięto ją 17 I 1995 r., w 75. rocznicę powrotu Kępna do Macierzy.

KIEKRZ (północno-zachodnia dzielnica Poznania)

Przy wejściu na teren przykościelny stoi figura Chrystusa na betonowym kwadratowym słupie. Ustawiono ją w 1929 r. i odno-

wiono w 1974 r. W górnej części słupa znajdują się marmurowe tablice: z przodu z napisem ku czci parafian poległych w wojnach światowych w latach 1914-18 i 1939-45 oraz w powstaniu wielkopolskim 1918-19, a po bokach dwie tablice z nazwiskami 61 poległych. Spośród nich LS wymienia Bronisława Dubisza (1899-1920) z Krzyżownik, szeregowca z kompanii lotniczej z Ławicy, zmarłego 10 I w szpitalu w Poznaniu, i Wojciecha Brudniewicza (1896-1919) z Lusówka, zmarłego 18 VI w Poznaniu również wskutek choroby.

KISZKOWO (wieś gminna w powiecie gnieźnieńskim)

1. Po północnej stronie Rynku wzniesiono pomnik w formie głazu ustawionego pionowo na betonowym cokole, z czarną tablicą kamienną ku czci poległych za Ojczyznę w latach 1918-19 i 1939-45. Nad tablicą umieszczono wizerunek odznaki grunwaldzkiej. Pomnik został ufundowany przez miejscowe koło ZBoWiD w 1975 r., w 30. rocznicę wyzwolenia spod okupacji hitlerowskiej.

2. Na cmentarzu parafialnym (położonym przy szosie do Janowca Wielkopolskiego), przy ogrodzeniu od strony szosy na prawo od wejścia, pochowano Michała Kochanowicza (1885-1919), szeregowca z 4. kompanii gnieźnieńskiej, poległego 29 I między Kcynią a Szubinem (według LS Kochanowskiego, zmarłego z ran w Gnieźnie). Mogiła ziemna ma obramowanie betonowe i drewniany krzyż z wrytym napisem, którego treść powtórzono na umieszczonej na krzyżu tabliczce blaszanej (z błędem w nazwisku i dacie śmierci).

3. Na lewo od tej mogiły pochowany jest Leon Welnic (w LS Welnić; 1899-1919), szeregowiec z 9. kompanii 1. pułku strzelców wielkopolskich, który zmarł 16 III w Poznaniu wskutek choroby. Grób nakryty jest płytą kamienną z wypisanym na niej napisem informacyjnym.

KLONÓWIEC (gmina Lipno, powiat leszczyński)

Przy głównym skrzyżowaniu wsi, obok kapliczki, na cokole z kamieni ciosanych położona jest nieco ukośnie ciemna tablica kamienna. Wypisano na niej nazwiska 13 ofiar I wojny światowej, wśród których znajduje się szeregowiec Szczepan Hąćka (1894-1919) z Gronówka, poległy 21 I pod Klonówcem. Tablica została odsłonięta 11 XI 2001 r. i zastąpiła poprzednią, ufundowaną w 1921 r.

przez Józefa Czeromskiego, pierwotnie umieszczoną na ścianie stojącego w sąsiedztwie domu.

KŁECKO (miasto w powiecie gnieźnieńskim)

1. Na ścianie domu przy pl. Powstańców Wlkp. 22 (na narożniku rynku i ul. Kościuszki) czarna tablica ozdobiona krzyżem powstańczym upamiętnia miejsce zorganizowania się 28 XII 1918 r. kompanii kleckowskiej pod dowództwem podporucznika Edmunda Rogalskiego. Ufundowaną przez społeczeństwo miasta i gminy tablicę odsłonięto 27 XII 1984 r.

2. Na cmentarzu parafialnym, przy ogrodzeniu od strony południowej, znajduje się zbiorowa mogiła powstańców wielkopolskich poległych w styczniu i lutym 1919 r. na froncie północnym. Zbliżona jest kształtem do kwadratu i otoczona ogrodzeniem metalowym na betonowej podstawie. Grób uformowano w 1919 r., a w 1925 r. wzniesiono na nim pomnik w formie ściany z dekoracją neoklasycystyczną oraz tablicą z nazwiskami i miejscem pochodzenia dziewięciu pochowanych tu powstańców, poległych w styczniu i lutym 1919 r. na północnym froncie powstania. W trójkątnym zwieńczeniu pomnika widnieje tarcza z polskim orłem w koronie. W narożnikach mogiły z lewej strony rosną wysokie tuje. Ku uczczeniu poległych

Klecko (nr 2)

powstańców przy drodze prowadzącej do cmentarza posadzono w 1929 r. dziewięć lip (nie wszystkie zachowały się do dziś).

KOBYLIN (miasto w powiecie krotoszyńskim)

1. Na pl. Glabera, obok klasztoru Franciszkanów, znajduje się wkomponowany w trawnik pomnik powstańców wielkopolskich i ofiar II wojny światowej (proj. Wojciech Korytowski i Tadeusz Piskorski). Odsłonięto go w maju 1979 r. na miejscu pomnika powstańców z 1937 r., który zniszczyli hitlerowcy. Z prawej strony leżą na podwyższeniu dwie poziome płyty granitowe, między którymi umieszczono pochyło przestrzenną metalową podobiznę krzyża powstańczego. Po lewej stoją dwa nieregularne słupy granitowe (na lewym metalowy herb Kobylina), a między nimi wkomponowano ostrosłupowe elementy metalowe (na skrajnym z nich daty 1939-1945). Z przodu na tablicy ze szlifowanego granitu wykuto napis: *Poległym i pomordowanym za Ojczyznę i wolność społeczeństwo ziemi kobylińskiej.*

2. Na domu przy al. Powstańców Wielkopolskich 17 czarna tabliczka kamienna przypomina miejsce, skąd 3 I 1919 r. wyruszył do walki pierwszy oddział z Kobylina. U góry ozdobiona jest wizerunkiem krzyża powstańczego. Umieszczono ją tu w 1985 r., na miejscu poprzedniej tabliczki z 1957 r.

3. Na cmentarzu przy ul. Strzeleckiej, po lewej stronie głównej alejki, spoczywa w grobie rodzinnym Ignacy Gajowczyk (1871-1947), dowódca kompanii powstańczej w Kobylinie. Grób nakryty jest płytą betonową.

4. Na tym cmentarzu, przy drugiej poprzecznej drodze na lewo od głównej alejki, urządzono niewielką kwaterę grobów uczestników powstania wielkopolskiego i ofiar II wojny światowej.

KOBYLNICA (gmina Swarzędz, powiat poznański)

W lesie na wschód od wsi, przy drodze gruntowej równoległej do szosy Poznań–Gniezno, rósł stary dąb „Piaśtowski”, pod którym w latach 1913-18 organizowano zbiórki skautów polskich. Po rozwiązaniu skautingu przez władze pruskie odbył się tu w maju 1918 r. zlot (już bez mundurów), na którym rozpoczęto konspiracyjne przygotowania do udziału skautów w walce o wolność. Dziś po dębie

pozostał przewrócony suchy pień, przy którym z inicjatywy szczepu harcerskiego z Kobylnicy 17 VI 2001 r., w 83. rocznicę rozwiązania skautingu wielkopolskiego, odsłonięto kamień z tablicą pamiątkową.

KOŁACZKOWICE (gmina Miejska Górka, powiat rawicki)

Po wschodniej stronie cmentarza parafialnego urządzono zbiorowy grób dziesięciu powstańców wielkopolskich, którzy stracili życie w 1919 r. (LS podaje datę i miejsce śmierci w lutym 1919 r. pięciu z nich, natomiast Andrzej Musioł zginął w 1920 r. w wojnie polsko-bolszewickiej.). Mogiłę otoczono ogrodzeniem z rurek metalowych na betonowych słupkach. Nagrobek ma szeroki cokół ze sztucznego kamienia, na którym między postumentami z metalowymi zniczami stoi czarna płyta marmurowa z nazwiskami poległych w powstaniu oraz 42 ofiar I wojny światowej.

KOŁDRĄB (gmina Janowiec Wielkopolski, powiat żniński)

Na cmentarzu parafialnym, przy poprzecznej drodze na prawo od centralnego krzyża, znajduje się grób powstańców wielkopolskich, otoczony ogrodzeniem łańcuchowym na betonowych słupkach. Wysoki nagrobek betonowy z lat międzywojennych, zwieńczony krzyżem, ozdobiony jest płaskorzeźbą składającą się z liści laurowych, czapki powstańczej, skrzyżowanych szabel oraz sztandaru. Widnieją na nim nazwiska pochowanych tu: Antoniego Witkowskiego (1898-1919) z Niedźwiad, st. szeregowca z 4. kompanii gnieźnieńskiej, poległego 18 II pod Szubinem (według LS pod Rynarzewem), oraz Józefa Zmyślińskiego (1900-20), żołnierza 61. pułku piechoty, zmarłego z ran 3 IV w Bydgoszczy. Z tyłu nagrobka wypisano nazwiska poległych parafian: 47 w czasie I wojny światowej i 7 w wojnie polskiej w latach 1919-20.

KOMORNIKI (wieś gminna w powiecie poznańskim)

1. W kruchcie kościoła parafialnego znajduje się marmurowa tablica, na której wypisano nazwiska 21 parafian uczestniczących w powstaniu wielkopolskim. Została ona ufundowana przez proboszcza parafii i odsłonięta 11 XI 2008 r. Spośród nich LS wymienia Henryka Piotrowskiego (1893-1919), sierżanta z 10. pułku strzelców wielkopolskich, poległego 19 VI pod Zamościem.

2. W tworzonym przy ul. Kościelnej tzw. ogrodzie pamięci po obu stronach *krzyża jubileuszowego 2000* stawiane są pamiątkowe głazy. Na jednym z tych kamieni, odsłoniętym 11 XI 2003 r., na małej tabliczce marmurowej wypisano: *Chwała powstańcom wlkp.*

KONARY (gmina Miejska Górka, powiat rawicki)

W południowej części cmentarza parafialnego (położonego przy drodze do Chojna) spoczywa szeregowiec Stanisław Konieczny (1897-1919), poległy 24 II (według *LS* zmarły w Gostyniu z ran odniesionych pod Sarnową). Na mogile leży betonowa płyta, na której ustawiono ogrodzenie z rurek metalowych na betonowych słupkach. Wystawiony w 1948 r. betonowy nagrobek, z płaskorzeźbionym krzyżem i wyrytymi latami 1918-1919, ma u dołu czarną tablicę informacyjną.

KONOJAD (gmina Kamieniec, powiat grodziski)

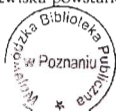
Na budynku szkolnym 15 IX 2006 r. odsłonięto kamienne tablice informacyjne: Szkoły Podstawowej im. Powstańców Wielkopolskich (z wizerunkiem dwóch żołnierzy, gałązki laurowej skrzyżowanej z szablą i datami 1918 1919) oraz Gimnazjum im. Powstańców Wielkopolskich (z podobizną orła na tle krzyża powstańczego). Obie tablice ozdobiono także pętelkami powstańczymi.

KOPANICA (gmina Siedlec, powiat wolsztyński)

Na cmentarzu parafialnym, blisko wejścia po lewej stronie głównej dróżki, spoczywa Anna Sewohl (1902-19) z pobliskiego Nowego Jaromierza, łączniczka powstania, która zginęła 20 V nad Obrzańskim Kanałem Północnym *jako ofiara zmartwychwstającej Ojczyzny Polskiej* podczas przeprowadzania przez granicę polskiego lekarza. Grób jest obetonowany, ze zwieńczonym małym krucyfiksem nagrobkiem ze sztucznego kamienia, na którym we wgłębieniu umieszczono napis informacyjny.

KORONOWO (miasto w powiecie bydgoskim)

Na tzw. starym cmentarzu przy ul. Poniatowskiego, blisko kostnicy po prawej stronie głównej alejki, znajduje się grób dwóch nieznan-nych z nazwiska powstańców wielkopolskich. Najprawdopodobniej

zmarli oni w miejscowym lazarecie. Otacza go krawężnik ze sztucznego kamienia. Na nagrobku, ufundowanym w 1964 r. przez ZBoWiD i mającym kształt pionowo ustawionego krzyża *Virtuti Militari*, znajduje się napis ku czci powstańców.

KORZEŃ (gmina Kępno, powiat kępiński)

Przy głównej drodze, w odległości 600 m na zachód od szosy Poznań–Katowice, wznosi się pomnik z granitowych kostek różnej wielkości, odsłonięty 19 II 1969 r. Na jego przedniej ścianie umieszczono metalową tablicę z wizerunkiem krzyża powstańczego, a pod nią drugą tablicę z nazwiskami dziewięciu powstańców poległych 19 II 1919 r. w bitwie pod Korzeniem (jeden nieznanego nazwiska; LS w sześciu przypadkach podaje nieco późniejszą datę śmierci). Przy pomniku rosną jałowce o piramidalnym kształcie. Po bokach podmurówki ustawiono znicze metalowe, a prowadzący do pomnika chodnik z płytek kamiennych obsadzono żywopłotem.

KOSTRZYN (miasto w powiecie poznańskim)

1. Na skwerze u zbiegu ulic Średzkiej i Powstańców Wlkp. odsłonięto w 1978 r. pomnik ufundowany przez społeczeństwo miasta. Na cokole, zbudowanym z kamieni różnej wielkości i poprzedzonym schodkowym chodnikiem, stoi pionowo wydłużony głaz, na którym umieszczono metalowy wizerunek krzyża powstańczego i taką samą tablicę upamiętniającą ochotników z kompanii i plutonu kostrzyńskiego.

2. Na ścianie domu przy Rynku 2 widnieje mała tablica metalowa, ozdobiona pośrodku płaskorzeźbą czapki powstańczej na tle skrzyżowanych szabel (proj. Marian Banasiewicz). Upamiętnia ona siedzibę biura werbunkowego oraz odwachu powstańczego. Tablica została odsłonięta 6 I 1984 r., w 65. rocznicę wymarszu do powstania ochotniczej kompanii kostrzyńskiej.

3. Na cmentarzu parafialnym przy ul. Cmentarnej, za kostnicą na końcu głównej alejki, znajduje się zbiorowy grób sześciu poległych w latach 1919-20 (LS wymienia pięciu z nich, którzy stracili życie w lutym 1919 r. pod Kcynią i w kwietniu koło Chodzieży, w jednym przypadku podając inną datę śmierci), ozdobiony nagrobkiem w kształcie krzyża *Virtuti Militari*. Urządzono go w 1925 r.

Obok zlokalizowano zbiorowy grób 28 osób pomordowanych we wrześniu i październiku 1939 r. oraz kwaterę 68 mogił zmarłych po wojnie powstańców wielkopolskich, z pomnikiem w formie krzyża, na którego cokole umieszczono tablicę metalową (proj. Marian Banasiewicz) z napisem ku czci powstańców i ofiar hitleryzmu. Na tym cmentarzu w grobach rodzinnych spoczywają również inni uczestnicy powstania wielkopolskiego.

KOSZTOWO (gmina Wyrzysk, powiat pilski)

Na ścianie kościoła parafialnego, na lewo od wejścia, 7 XII 2008 r. odsłonięto dwie kamienne tablice. Prawa tablica, ozdobiona wizerunkiem krzyża powstańczego, poświęcona jest dwom proboszczom kosztowskim – uczestnikom powstania wielkopolskiego: ks. Klemensowi Zielińskiemu (1877-1939) i ks. Mieczysławowi Buławskiemu (1885-1949).

Kosztowo

KOŚCIAN (miasto powiatowe)

1. Na skwerze pośrodku na pl. Paderewskiego 27 XII 1988 r. został odsłonięty pomnik ku czci powstańców wielkopolskich, ufundowany przez miejscowe koło ZBoWiD. Ma on kształt ustawionego pionowo na cokole z kostek kamiennych głazu z tablicą kamienną, nad którą widnieje mała metalowa podobizna krzyża powstańczego. Później obok ustawiono replikę ciężkiego karabinu maszynowego. Przed 90. rocznicą powstania pomnik został odrestaurowany i 27 XII 2008 r. odsłonięty ponownie. Na głazie zawieszono nową tablicę

(dotychczasową umieszczono poniżej), po bokach zaś położono dwie kamienne tablice z nazwiskami 73 poległych powstańców.

2. Na domu przy Rynku 32 w 1938 r. umieszczono metalową tablicę, wmurowaną z inicjatywy miejscowych harcerzy, która upamiętnia siedzibę Polskiej Organizacji Wojskowej zaboru pruskiego na okręg Kościan w latach 1917-19.

3. Na gmachu Wielkopolskiego Banku Kredytowego przy ul. Kościuszki 2 widnieje nieduża biała tablica przypominająca, że w okresie powstania wielkopolskiego była tu siedziba Powiatowej Rady Ludowej i Straży Ludowej. U góry ozdobiona jest skrzyżowanymi szablami. Została wmurowana 27 XII 1928 r. w 10-lecie powstania, ukryta we wrześniu 1939 r. i przywrócona w 1985 r., w 67. rocznicę wybuchu powstania.

4. Na słupie bramy, prowadzącej od strony ul. Kilińskiego do północno-zachodniej części szpitala psychiatrycznego, odsłonięto w grudniu 1993 r. czarną kamienną tablicę, ozdobioną małym wizerunkiem lilijki harcerskiej. Upamiętnia ona zdobycie w nocy 29/30 XII 1918 r. przez Rezerwę Skautową broni i sprzętu wojskowego zmagazynowanego w jednym z pawilonów szpitala.

5. Tablicą kamienną na domu przy ul. Masztalerza 2 uczczono st. szeregowca Franciszka Masztalerza (1899-1919), harcerza i pierwszego poległego powstańca z Kościana, ranionego śmiertelnie 11 I pod Rydżyną (według LS pod Tworzanicami). Tablica, ozdobiona krzyżami powstańczym i harcerskim, została odsłonięta 9 V 1983 r.

6. Przed Zespołem Szkół Ponadgimnazjalnych przy ul. Wielichowskiej 43a wznosi się pomnik jego patrona – Franciszka Ratajczaka, wykonany przez Henryka Gryśia i odsłonięty 28 XII 1984 r. Na cokole z kostek granitowych stoi bryła obrobionego z grubsza granitu; na niej znajduje się metalowa okrągła płaskorzeźba z wizerunkiem patrona, a niżej tablica z krzyżem powstańczym i napisem informacyjnym. F. Ratajczak urodził się w Śniatach (patrz hasło), które leżały wówczas w powiecie kościańskim.

7. Na ścianie Domu Rzemiosła (ul. Rzemieślnicza 2) odsłonięto 17 IV 1989 r. tablicę ku czci rzemieślników – ofiar walk o wolność Ojczyzny w latach 1918-20 i 1939-45.

8. Na ścianie domu przy ul. Rzemieślniczej 4 we wrześniu 1987 r. umieszczono staraniem ZHP granitową tablicę ku czci Józefa Ka-

mińskiego (1895-1962), drużynowego I Drużyny Harcerzy im. Jana III Sobieskiego, dowódcy kompanii Rezerwy Skautowej w powstaniu wielkopolskim. U góry znajduje się medalion z płaskorzeźbionym popiersiem J. Kamińskiego, a u dołu metalowe krzyże: harcerski i powstańczy.

9. Na starym cmentarzu farnym przy ul. Bączkowskiego, w części wschodniej, urządzono kwaterę grobów poległych za wolność Ojczyzny w latach 1919-21, otoczoną ogrodzeniem łańcuchowym na słupkach kamiennych. Pośrodku w 1921 r. wystawiono pomnik w kształcie ostrosłupa ściętego zbudowanego z ciosów kamiennych. Na cokole z przodu widnieje czarna tablica z napisem ku czci bohaterów, a z boków tablice z nazwiskami 88 powstańców i żołnierzy poległych lub zmarłych w miejscowym lazarecie. W LS wymienieni są mieszkańcy Kościana: Franciszek Frankiewicz (1875-1919), zmarły 13 I z ran odniesionych pod Lipnem, Franciszek Masztalerz (patrz wyżej, nr 5), Franciszek Sikora (1890-1919), który 27 VII utonął w Obrze w Kielczewie, i Piotr Szypura (1900-19), zmarły 10 III w Kościanie wskutek wypadku. W 1957 r. na pomniku dodano wizerunek krzyża powstańczego. Przed pomnikiem znajdują się 93 groby z jednakowymi nagrobkami w formie krzyży kamiennych, na których wypisano nazwiska i daty życia pochowanych tu żołnierzy.

Kościan (nr 9)

KOŚCIELEC KUJAWSKI (gmina Pakość, powiat inowrocławski)

Na cmentarzu parafialnym uczczono w 1920 r. nagrobkami podobnego kształtu – płasko położonymi płytami z dekoracją przypominającą krzyż *Virtuti Militari* – pochowanych w różnych miejscach czterech parafian poległych w latach 1918-20. Jednym z nich jest Jan Ojczenasz z Gorzan, szeregowiec z 8. kompanii Pułku Grenadierów Kujawskich, poległy 25 II 1919 r. pod Mirosławiem w wieku 21 lat. Jego grób znajduje się w głębi cmentarza na prawo od głównej drożki. Tylko na tym grobie wewnątrz dekoracyjnego krzyża wykuto napis i podobiznę bagnetu oplecionego gałązką laurową.

KOŚCIESZKI (gmina Jeziora Wielkie, powiat mogileński)

Na cmentarzu parafialnym, na prawo od centralnego krzyża, spoczywa Wojciech Kowalski (1895-1919), szeregowiec z oddziału strzeleńskiego, który poległ 5 I pod Inowrocławiem. Okazały grób ze sztucznego kamienia ma kamienną tablicę informacyjną oraz rzeźby krzyża i gałązki laurowej. Pionowy nagrobek z tego samego materiału wieńczy krucyfiks. Całość otacza ogrodzenie łańcuchowe na słupkach ze sztucznego kamienia.

KOWALIKI (gmina Rawicz, powiat rawicki)

Na wschód od osady, w lesie 50 m od skrzyżowania szosy Rawicz–Dubin z drogą Sarnowa–Stwolno, naprzeciwko przystanku PKS Kowaliki, ustawiono pod okapem młodego dębu pomnik w formie niedużego głazu na betonowym cokole, otoczonego ogrodzeniem łańcuchowym. Upamiętnia on miejsce śmierci porucznika (w LS sierżanta) Stanisława Kamińskiego (1879-1919), dowódcy batalionu słupskiego, który zginął w tym miejscu 4 II od wybuchu granatu w czasie walk o Rawicz. Na wygładzonej przedniej powierzchni wyryto napis informacyjny. Kamień, ustawiony w 1936 r., w okresie okupacji hitlerowskiej spoczywał ukryty w ziemi.

KOZIEGŁOWY (gmina Czerwonak, powiat poznański)

U zbiegu ulic Taczaka i Poznańskiej 27 XII 2003 r. odsłonięto pomnik gen. Stanisława Taczaka (patrz Poznań, nr 20), ufundowany przez *miejscową społeczność*. Ma on formę niedużego głazu o ciekawej fakturze, na którym umieszczono metalową tablicę z napisem informacyjnym.

KOŹMIN WIELKOPOLSKI (miasto w powiecie krotoszyńskim)

1. W rozwidleniu ulic Kościuszki i Staszica, na miejscu niemieckiego pomnika z 1902 r., odsłonięto 15 VIII 1929 r. kamienno-spiżowy pomnik Wolności dłuta Władysława Marcinkowskiego. W 1939 r. zniszczyli go hitlerowcy. W ramach obchodów 750-lecia Koźmina w 1982 r. wzniesiono na tym miejscu pomnik ku czci koźminiaków uczestniczących w walkach wolnościowych w latach 1410, 1466, 1848, 1906, 1918-19 i 1939-45 (proj. Jerzy Sobociński). Początkowo miał on formę ustawionego pionowo okazałego głazu z metalową tablicą w kształcie orła z rozpostartymi skrzydłami. Później na głazie umieszczono figurę żołnierza z granatem w ręku, odsłoniętą 1 IX 1985 r., przypominającą postać z poprzedniego pomnika. Cokół, brukowane otoczenie pomnika i słupki do ogrodzenia łańcuchowego wykonano z regularnych kostek granitowych. Jeszcze później za pomnikiem ustawiono ścianę licowaną nieregularnymi płytkami kamiennymi z napisem u góry: *Pamięci poległych za Ojczyznę*. Niżej umieszczono 11 metalowych tabliczek przypominających ważne wydarzenia, wśród których jest też *Powstanie Wielkopolskie*.

2. W 2008 r. na bramie wjazdowej do zamku upamiętniono powstania z 1848 i 1918 r., których wydarzenia tutaj się rozgrywały. Na lewym słupku bramy 6 XII 2008 r., w 90. rocznicę powstania wielkopolskiego, zawieszono ozdobioną krzyżem powstańczym tablicę z czarnego kamienia, informującą, że tu mieściły się koszary powstańcze, działał sztab batalionu koźmińskiego i stąd wyruszyły kompanie walczące pod Rawiczem i Zdunami.

3. Na starym cmentarzu przy ul. Poznańskiej, po wschodniej stronie głównej alejki, znajduje się zbiorowy grób siedmiu powstańców wielkopolskich – czterech poległych w walkach o Rawicz (LS podaje inne datyienne ich śmierci), jednego nieznanego, jednego zmarłego w 1919 r. w Poznaniu i jednego w 1920 r. (według LS ułan Walenty Ratajski zmarł w Krotoszynie 12 XI 1919 r.). Mogiła otoczona jest ogrodzeniem łańcuchowym na betonowych słupkach. Pionowy nagrobek betonowy, zwieńczony krzyżem, wzniesiono 23 IX 1923 r. z inicjatywy Towarzystwa Powstańców i Wojaków. Widnieje na nim płaskorzeźba z gałązkami laurową i dębową, czapką powstańczą, szablą i sztandarem, niżej zaś napis ku czci poległych

za wolność i niepodległość Ojczyzny oraz kamienna tablica z nazwiskami pochowanych tu powstańców.

KÓRNIK (miasto w powiecie poznańskim)

1. Na ścianie kamieniczki przy pl. Niepodległości 43 (dawnym hotelu „Victoria”) Towarzystwo Powstańców i Wojaków umieściło 3 V 1927 r. marmurową tablicę między płaskorzeźbami mieczy oplecionych gałązkami laurowymi. Upamiętnia ona miejsce, w którym 11 XI 1918 r. utworzono kórnicką kompanię powstańczą, uczestniczącą następnie w oswobodzeniu Poznania, a potem walczącą pod Zbąszyniem, Leszmem, Rawiczem i Kępem.

2. Na frontowej ścianie kościoła, na prawo od głównego wejścia, widnieje wydłużona marmurowa tablica z nazwiskami 118 parafian poległych w latach 1914-20 oraz jednego, który zginął w 1926 r. Wśród 10 osób poległych w 1919 r. są również powstańcy wielkopolscy (w LS wymieniono pięciu z nich, którzy stracili życie w styczniu 1919 r. w walkach pod Zbąszyniem i Szubinem). Tablicę ufundowało w 1929 r. Towarzystwo Powstańców i Wojaków.

3. Na skwerze pośrodku pl. Powstańców Wlkp. 27 XII 2008 r. odsłonięto pomnik ku czci uczestników powstania (proj. Adam

Kórnik (nr 3)

Wójkiewicz), ufundowany przez mieszkańców gminy. Ma on formę ustawionych pionowo dwóch nieregularnych elementów kamiennych naśladujących flagę, na których widnieją metalowe płaskorzeźby trzech żołnierzy oraz orła w koronie nad napisem pamiątkowym. Z boku znajduje się podstawa pod znicz w formie słupka z kostek granitowych. Takimi kostkami wybrukowano też otoczenie pomnika.

4. Na cmentarzu parafialnym przy ul. 20 Października, po prawej stronie przy końcu poprzecznej alejki, urządzono w 1925 r. kwaterę grobów powstańców wielkopolskich. Otacza ją ogrodzenie łańcuchowe na wysokich słupkach betonowych, wewnątrz którego w oddzielnych, jednakowych mogiłach pochowano ośmiu poległych. Pośrodku znajduje się wysoki krzyż betonowy, na którego cokole umieszczono tablicę z napisem, a także z informacją, że dziewiąty powstaniec z Kórnika pochowany jest pod Zbąszyniem. *LS* wymienia nazwiska sześciu poległych, którzy stracili życie w styczniu 1919 r. pod Łomnicą, Szubinem i Zbąszyniem (w czterech przypadkach z innym miejscem i w jednym z inną datą śmierci); jedno nazwisko jest nieznane.

Zobacz też Bnin.

KROBIA (miasto w powiecie gostyńskim)

1. Na południowej ścianie ratusza, wznoszącego się pośrodku Rynku, 6 I 1959 r. odsłonięto białą tablicę marmurową ozdobioną krzyżem powstańczym. Ufundowało ją społeczeństwo miasta i okolicy *w hołdzie uczestnikom krobskiej kompanii powstańców wielkopolskich 1918/19 r.*

2. Na nowym cmentarzu (położonym w rozwidleniu ulic Poznańskiej i Domachowskiej), w centralnej części, znajduje się zbiorowy grób powstańców wielkopolskich. Nagrobek, wystawiony w 1939 r. i odrestaurowany w 1945 r., ma formę zwieńczonego krzyżem portalu, w którego tympanonie widnieje wieniec laurowy, a wewnątrz tablica z nazwiskami pięciu bohaterów, którzy zginęli 27 i 30 I 1919 r. na odcinku leszczyńskim, oraz 29 IX 1919 r. pod Kaliskami. Po bokach znajdują się betonowe znicze, a wokół ogrodzenie łańcuchowe na betonowych słupkach. Ostatnio mogiła została odnowiona i 31 I 2009 r. odsłonięta na nowo.

KROSNO ODRZAŃSKIE (miasto powiatowe w województwie lubuskim)

Na wzniesieniu po północnej stronie miasta (dojście drogą odchodzącą w lewo od ul. Kościuszki), w zadrzewieniu na miejscu, gdzie znajdował się obóz dla jeńców i internowanych, 22 I 2009 r. odsłonięto płytę kamienną wyciętą z tego samego głazu co na pomniki w Kargowej i Żaganiu. Poświęcona jest ona przebywającym tu powstańcom wielkopolskim i śląskim. Płytę zdobi wizerunek orla w koronie.

KROTOSZYN (miasto powiatowe)

1. Na pl. Jana Pawła II, po południowej stronie kościoła św. Piotra i Pawła, wznosi się Pomnik Wolności. Ma kształt 7-metrowego obelisku na niewielkim podwyższeniu i sześciennym cokole okładanym czarnymi płytami z granitu szwedzkiego. Na cokole od południa umieszczono medalion z portretem papieża Jana Pawła II i cytatem z jego homilii, od wschodu napis patriotyczny, od strony północnej napis *Hasłem naszym Bóg i Ojczyzna* oraz daty wydarzeń związanych z walkami o wolność w latach 1918-89, a od zachodu datę wystawienia pomnika 29 VII 1923 r. *na pamiątkę odzyskania wolności ziem polskich z wiekowej niewoli 1918-1919* i jego odtworzenia 3 V (faktycznie 15 X) 2006 r.

2. Na skwerze w rozwidleniu ulic Klonowicza i Zdunowskiej stoi od 1959 r. pomnik w kształcie trapezowego ostrosłupa ściętego, zbudowanego z kamiennych brył na schodkowym podwyższeniu. Z przodu na występie konstrukcji widnieje metalowy orzeł (pochodzi on z pomnika wystawionego w 1922 r. na pl. Wolności i zniszczonego przez hitlerowców), a niżej marmurowa tablica ku czci powstańców wielkopolskich, z cytatem z Ignacego Krasickiego. Po bokach ustawiono metalowe znicze.

3. Na domu przy al. Powstańców Wielkopolskich 18 (dawniej hotel „Bazar”, obecnie Przedszkole nr 3) małą tabliczką kamienną upamiętniono miejsce, z którego Powiatowa Rada Ludowa *kierowała ruchem powstańczym*.

4. Na frontonie Szkoły Podstawowej nr 1 im. Powstańców Wielkopolskich (al. Powstańców Wielkopolskich 13) znajduje się od 6 VI 1970 r. płaskorzeźba betonowa przedstawiająca dwóch

powstańców z bronią na tle orła z rozpostartymi skrzydłami. Niżej umieszczono wykonany w metalu napis: *Patriotom – młodzież 1970*.

5. W holu dworca kolejowego wmurowano wtórnie tablicę marmurową, upamiętniającą zdobycie stacji w dniu 1 I 1919 r. o godz. 18 przez powstańców wspieranych przez pociąg pancerny „Poznańczyk”. Tablicę odsłonięto 1 I 1932 r., a ufundował ją Związek Byłych Uczestników Powstań Narodowych. Została ukryta w 1939 r. i mimo poszukiwań prowadzonych przez gestapo nie została odnaleziona.

6. Pośrodku cmentarza przy ul. Raszkowskiej wzniesiono mauzoleum kaprała Franciszka Sowińskiego (1898-1919) z Bożacina, ochotnika z 5. kompanii 12. pułku strzelców wielkopolskich, poległego 1 II pod Zdunami. Ma formę krytego dachem ołtarza, pod którym umieszczono tablicę z napisem informacyjnym. Po bokach znajdują się dwie pary kolumn jońskich, a w narożnikach – cztery znicze betonowe, całość zaś otoczono betonową balustradą.

7. Na prawo i lewo od mauzoleum znajduje się kwatera kilkudziesięciu grobów powstańców wielkopolskich, z nagrobkami różnego rodzaju. Wśród nich jest mogiła por. Józefa Włodarczaka (1894-1953), komendanta oddziałów powstańczych. Uczestnicy powstania pochowani są też w kwaterze grobów żołnierskich i w innych miejscach cmentarza.

KRUSZEWO (gmina Ujście, powiat pilski)

Na cmentarzu parafialnym, blisko głównej bramy po lewej stronie, znajduje się grób powstańców wielkopolskich. Przed obchodami 90. rocznicy powstania został on gruntownie zmieniony i 9 XI 2008 r. poświęcony na nowo. Wydłużoną mogiłę nakrywają cztery płyty kamienne. Taki sam nagrobek wieńczy sześcian dekorowany orłem w koronie. Obok znajdują się dwa podobne mniejsze, dekorowane krzyżami nagrobki, na których wypisano informację, że tu pochowani są Władysław Górzny (1890-1919; według LS urodzony w 1900 r.), szeregowiec z kompanii lubaskiej, poległy 13 II pod Romanowem, i Józef Ikiert (w LS Ikert; 1902-19), który zginął 23 III (w LS 24 III pod Kruszewem). Z przodu mogiły ustawiono jeszcze jedną kostkę kamienną jako podstawę pod znicz. Na tym cmentarzu spoczywają również inni, zmarli później powstańcy wielkopolscy.

KRUSZWICA (miasto w powiecie inowrocławskim)

1. Na budynku obecnego Liceum Ogólnokształcącego im. J. Słowackiego (ul. Kasprowicza 7) umieszczono w 1969 r. marmurową tablicę dekorowaną krzyżem powstańczym. Upamiętnia ona fakt, że w tym miejscu 2 I 1919 r. powstańcy wielkopolscy rozbroili oddział niemiecki.

2. Na wschodnim brzegu jez. Gopło, na skraju cmentarza otaczającego romańską kolegiatę, znajduje się pomnik powstańców wielkopolskich z 1969 r. Ma on formę schodkowej kompozycji betonowej o trapezowatym kształcie, z czarną tablicą kamienną z napisem: *Nie rzucim ziemi skąd nasz ród* oraz datą 1919 i dwiema skrzyżowanymi gałązkami u dołu. Pomnik stoi na zbiorowej mogile, w której pochowano czterech powstańców poległych w 1919 r. Tabliczki z ich nazwiskami umieszczono po bokach pomnika (LS w trzech przypadkach podaje inną datę lub miejsce śmierci). Całość otacza ogrodzenie łańcuchowe na betonowych słupkach.

KRZYWIŃ (miasto w powiecie kościańskim)

1. Przy ul. Strzeleckiej 13, obok Zespołu Szkół, znajduje się pomnik powstańców wielkopolskich, ufundowany przez społeczeństwo ziemi krzywińskiej w 1979 r. – w 60-lecie wybuchu powstania. Ma on formę fragmentu schodkowego muru z kostek granitowych, zwieńczonego stylizowanym orłem betonowym. Umieszczono na nim krzyż powstańczy i tablicę ku czci kompanii krzywińskiej, wykonane z metalu.

2. Na ścianie domu przy Rynku 14 odsłonięto 12 I 1969 r. małą czarną tablicę kamienną, ozdobioną krzyżem powstańczym. Upamiętnia ona siedzibę komendy ochotniczej kompanii powstańczej. Poprzednią tablicę w tym miejscu z 1935 r. zniszczyli hitlerowcy.

3. Na cmentarzu (położonym przy ul. Chłapowskiego), obok kostnicy, znajduje się zbiorowy grób powstańców wielkopolskich, otoczony betonowym krawężnikiem. Pochowano w nim Szczepana Lewandowskiego (1899-1919), szeregowca z kompanii krzywińskiej, który zginął 11 I pod Osieczną, i podporucznika Wacława (w LS Władysława) Andrzejewskiego (1879-1919) z 1. kompanii 6. pułku strzelców wielkopolskich (patrz Trzebania). Grób ziemny otacza betonowy krawężnik. Okazały nagrobek betonowy zwień-

Krzywiń (nr 3)

czony jest krzyżem. U góry widnieje na nim wizerunek czapki powstańczej na dwóch skrzyżowanych szablach oraz tablica z nazwiskami ośmiu parafian poległych w 1920 r. Po jej bokach umieszczono dwie tablice nagrobne poległych powstańców. Wzniesiony w 1924 r. pomnik zburzyli hitlerowcy w 1940 r. Został on odbudowany w 1947 r. z wykorzystaniem zachowanych szczątków przez miejscowe koło Towarzystwa Powstańców Wielkopolskich. Jedna z ulic w mieście nosi imię Powstańca Lewandowskiego.

KRZYŻ WIELKOPOLSKI (miasto w powiecie czarnkowsko-trzcianeckim)

W przerwie ogrodzenia wokół budynku Zespołu Szkół Zawodowych im. Powstańców Wielkopolskich (ul. Sikorskiego 11), na niewysokiej podstawie z kostek kamiennych wyłożonej płytkami lastrykowymi, ustawiono dwa kamienie. Na lewym widnieje odlew krzyża powstańczego, a na prawym tablica z napisem: *Powstańcom Wielkopolskim 1918-1919 od Zespołu Szkół Zawodowych w Krzyżu 1988.*

KSIAŻ WIELKOPOLSKI (miasto w powiecie śremskim)

W środkowej części cmentarza parafialnego przy ul. Zakrzewskiej, tuż obok ołtarza polowego, urządzono w 1925 r. zbiorowy grób

powstańców wielkopolskich, z nagrobkiem i ogrodzeniem z nieregularnych kamieni ciosanych. Na zwieńczonym niewielkim krzyżem nagrobku znajduje się tablica, ozdobiona orłem w koronie, na której wypisano nazwiska powstańców pochowanych w tej mogile: szeregowca Wilhelma Adamskiego (1894-1919), poległego 8 II (według LS 29 I) pod Rawiczem, kaprała Ignacego Tomczaka (1893-1919), poległego 29 I (według LS 17 I) pod Robczyskiem, i szeregowca Antoniego Webera (1899-1919), zmarłego 5 III w Poznaniu, a także złożonego w 1922 r. do tego grobu Jakuba Twardowskiego, weterana powstania styczniowego.

KUCHARKI (gmina Gołuchów, powiat pleszewski)

We wschodniej części cmentarza parafialnego, po prawej stronie głównej dróżki, pochowany jest Michał Zawieja (1898-1919), szeregowiec z 1. kompanii pleszewskiej, poległy za Wolność 4 II (według LS 28 II) pod Zmyśloną Ligocką. Grób ziemny ma obramowanie betonowe i taki sam nagrobek zwieńczony krzyżem, ufundowany w okresie międzywojennym przez Towarzystwo Powstańców i Wojaków. W 2009 r. na nagrobku umieszczono metalową podobiznę krzyża powstańczego.

KWIECISZEWO (gmina Mogilno, powiat mogileński)

Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy wylocie szosy na Gniezno), tuż za bramą, 1 XI 2008 r. odsłonięto głaz w *dowód pamięci i głębokiego szacunku* walczącym o wolność Ojczyzny powstańcom wielkopolskim i żołnierzom Wojska Polskiego, gdyż *póki pamięć trwa, oni żyć będą*. Głaz stoi na podstawie z kostek kamiennych. Wieńczy go rzeźba orła w koronie i niewielki metalowy krucyfiks.

KWILCZ (wieś gminna w powiecie międzychodzkim)

1. Na trapezowatym skwerze przy ul. Kardynała Wyszyńskiego, w sąsiedztwie kościoła, odsłonięto 12 V 1984 r. pomnik ufundowany w 65. rocznicę powstania wielkopolskiego (proj. Marcin Idziak). Ma on formę kamienia o trójkątnym kształcie i ciekawej fakturze powierzchni, z napisem ku czci powstańców na brązowej tablicy i metalowym orłem w koronie u góry. Na niskim cokole

widnieje data 6 I 1919 (tego dnia Ludwik Kaczmarek z Poznania agitował ludzi wychodzących z kościoła do udziału w powstaniu, dając początek patriotycznej manifestacji). Pomnik uzupełniono później u dołu metalowymi tabliczkami z nazwiskami 66 uczestników powstania. Na lewo od dużego kamienia leży płasko płyta betonowa z metalowym krzyżem powstańczym i nazwami miejsc poruczek stoczonych w okolicy (Kamionna, Kolno, Zatom, Gralewko). Z prawej strony 1 IX 1989 r. umieszczono pionowy element kamienny z metalową tablicą poświęconą obrońcom Ojczyzny z lat 1939-45. Wszystkie trzy elementy pomnika spoczywają na podstawach z kostek granitowych. Fragment skweru za pomnikiem zagospodarowano jako ogródek ozdobny.

2. W centralnej części cmentarza przy ul. Lipowej, przy głównej alejce, położony jest zbiorowy grób powstańców: szeregowca Stanisława Matelskiego (w LS Metelskiego; 1899-1919), poległego 1 VII pod Kamionną, szeregowca Andrzeja Mleczaka (1891-1919), który stracił życie 14 I pod Kwilczem, i kanoniera Stanisława Nowackiego (1899-1919), poległego 6 (według LS 16) IX pod Chalinem. Na mogile znajduje się okazały murowany nagrobek z tablicą kamienną, wzniesiony w 1925 r., oraz ażurowa rzeźba metalowego orła zrywającego łańcuchy. Wokół ustawiono ogrodzenie łańcuchowe na betonowych słupkach. Na tym cmentarzu spoczywają też inni uczestnicy powstania wielkopolskiego (ich groby oznaczono biało-czerwonymi tabliczkami).

LESZNO (miasto powiatowe i powiat grodzki)

1. W parku przy pl. Kościuszki, przed pałacem Sułkowskich (obecnie siedzibą Starostwa Powiatowego), wznosi się pomnik powstańców wielkopolskich w formie niewysokiego słupa o przekroju prostokątnym, wykonany z szarego piaskowca, zwieńczony hełmem starogreckim. Wypisano na nim datę wybuchu walk w rejonie Leszna 28 XII 1918, rok zbudowania pomnika 1924 i datę jego odtworzenia 28 XII 1957.

2. U zbiegu ulic Niepodległości i Konstytucji 3 Maja odsłonięto 10 XI 1991 r. pomnik *w hołdzie twórcom Konstytucji 3 Maja oraz bohaterom walk o niepodległość Polski* (proj. Ireneusz Daczka, architekt Ewa Winkowska). Przedstawia on wyrzeźbionego w metalu

orla w koronie na kompozycji z głazów narzutowych. Niżej umieszczono tablice z napisami, a wokół mniejsze kamienie z datami upamiętniającymi ważne wydarzenia w dziejach narodu. Na jednym z nich widnieje rok 1918.

3. W północno-zachodnim narożniku cmentarza przy ul. Kąkolewskiej urządzono w 1935 r. kwaterę powstańców wielkopolskich ze 185 mogiłami o nagrobkach utrzymanych w większości w jednolitym stylu. Na końcu głównej alejki staraniem Związku Powstańców Wielkopolskich wzniesiono w 1950 r. pomnik z rzeźbą anioła i krzyżem powstańczym oraz tablicą z nazwiskami 28 uczestników powstania zamordowanych przez hitlerowców.

LGÓW (gmina Żerków, powiat jarociński)

Na grobie rodzinnym, znajdującym się po północno-zachodniej stronie zabytkowego kościoła drewnianego, 8 XII 1988 r., w 70-lecie powstania, położono kamienną tablicę upamiętniającą pochowanego tu majora hr. Zbigniewa Ostroroga-Gorzeńskiego z Tarzec (1869-1926), jednego z organizatorów powstania wielkopolskiego

Lgów

w Jarocinie, a następnie dowódcę VI okręgu wojskowego. Po odnowieniu mogiły na płycie grobu 15 II 2009 r. umieszczone wykonane z metalu medalion z podobizną zmarłego i wizerunek krzyża powstańczego.

LIGOTA (gmina Kobyla Góra, powiat ostrzeszowski)

Przy szosie Syców–Ostrzeszów, na wzniesieniu po północnej stronie wsi, znajduje się kamień na niskiej betonowej podstawie. Na jego płasko obrobionej ścianie czołowej wykuto i pobielono napis: *Powstańcom Wkp. 1918-1919 Rodacy 1966* oraz dwie skrzyżowane szable. Po bokach ustawiono słupy kamienne z metalowymi uchwytami do kwiatów. Od szosy prowadzą pod górę do kamienia dwa biegi wąskich betonowych schodów.

LISEWO KOŚCIELNE (gmina Złotniki Kujawskie, powiat inowrocławski)

1. Po wschodniej stronie kościoła parafialnego znajduje się zbiorowy grób siedmiu parafian poległych za Ojczyznę w latach 1918-21. Wydłużona mogiła ma ogrodzenie metalowe na słupkach ze sztucznego kamienia i murowany nagrobek z urnami po bokach, zwieńczony figurą Chrystusa. Na nagrobku umieszczono na owalnych tablicach kamiennych napis ku czci poległych, cytaty ze Starego Testamentu i nazwiska pochowanych w tym grobie (w LS figuruje pięć z tych osób, poległych w pierwszej połowie 1919 r. w rejonie Inowrocławia).

2. Pośrodku cmentarza parafialnego (położonego przy szosie do Złotnik) wznosi się okazały pomnik – rzeźba *Pietà* na schodkowej podstawie i wysokim prostopadłościennym cokole. Z boków cokolu umieszczono zwieńczone półkoliście tablice marmurowe: z przodu z dwoma cytatami ze Starego Testamentu i napisem ku czci poległych w I wojnie światowej oraz datą R.P. 1926, dwie inne z 67 nazwiskami osób z parafii Pęchowo i Lisewo poległych w latach 1914-18, a z prawej strony tablicę z nazwiskami 14 poległych w obronie Polski w latach 1919-20. Spośród tych ostatnich LS wymienia Franciszka Piotrowskiego z Pęchowa, który poległ pod pobliską Dąbrową Wielką, a pochowany jest w Solcu Kujawskim.

LISZKOWO (gmina Rojewo, powiat inowrocławski)

1. Przy zabytkowym kościele drewnianym, wewnątrz ogrodzenia w jego narożniku w 1926 r. umieszczono pomnik upamiętniający parafian poległych w latach 1914-20. Środkowa, wyższa część dekorowana jest płaskorzeźbą Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Na znajdujących się po bokach dwóch tablicach podano imiona, nazwiska oraz miejsce i datę śmierci 72 osób. Wśród osób wymienionych na tablicy z prawej strony są szeregowcy Franciszek Burak, który zmarł 3 II 1919 r. w Złotnikach Kujawskich, oraz Michał Głogowski, poległy 10 III 1919 r. pod Budziakami.

2. Wymieniony wyżej Michał Głogowski (1900-19; LS podaje inny dzień i rok urodzenia) pochowany jest na cmentarzu parafialnym, w grobie rodzinnym znajdującym się w głębi kwatery po prawej stronie głównej dróżki.

LUBASZ (wieś gminna w powiecie czarnkowsko-trzcianeckim)

1. Na cmentarzu przy kościele parafialnym, przy końcu głównej alejki po lewej stronie, urządzono w 1925 r. zbiorowy grób powstańców wielkopolskich. Otacza go ogrodzenie z rurek na słupkach betonowych. Na okazałym nagrobku widnieje rzeźba dziewczyny z wieńcem laurowym, nad nią napis: *Przechodniu: ucz się od nas, jak kochać Ojczyznę*, u góry zaś urna zwieńczona małą rzeźbą orła i krzyż z gałązką laurową. Po bokach znajdują się dwa niskie cokoły z czarnymi tablicami, na których wypisano nazwiska 12 poległych w styczniu i marcu 1919 r. pod Czarnkowem i Chodzieżą (LS w trzech przypadkach podaje nieco inne brzmienie nazwisk), a na nich umieszczono rzeźby orłów z rozpostartymi skrzydłami. Nagrobek, częściowo zniszczony przez hitlerowców, odnowiono w 1955 r.

2. Na tym cmentarzu, po południowo-wschodniej stronie kościoła, znajduje się niski murowany grobowiec zwieńczony orłem. Na nim wmurowano dwie czarne tablice upamiętniające Włodzimierza Raczyńskiego (zm. 1939) ze Stajkowa, organizatora powstania wielkopolskiego i pierwszego starostę polskiego w Czarnkowie, oraz pułkownika Zdzisława Orłowskiego (1892-1982), dowódcę obornickiego okręgu wojskowego w powstaniu wielkopolskim i generalnego kwatermistrza III powstania śląskiego. Grobowiec został odrestaurowany w 2008 r.

LUBCZ (gmina Rogowo, powiat żniński)

W północnej części cmentarza parafialnego, na prawo od centralnego krzyża, urządzono zbiorowy grób powstańców wielkopolskich. Betonowy nagrobek zwieńczony jest krzyżem. Na nim widnieją płaskorzeźbione elementy uzbrojenia, czapka powstańcza i mały orzeł, a na cokole marmurowa tablica z nazwiskami trzech parafian poległych 10 I 1919 r. pod Żninem (LS podaje inne daty urodzenia i śmierci) oraz informacją o Kazimierzu Szturemskim (1899-1919), który zginął 23 IV pod Paterkiem i *spoczywa w Nakle* (wśród pochowanych na cmentarzu w Nakle nie figuruje, a według LS poległ 23 I i spoczywa w Lubczu). Mogiła otoczona jest niskim obramowaniem betonowym, nakrywa ją betonowa płyta z wyciętym pośrodku krzyżem.

LUBIŃ (gmina Krzywiń, powiat kościański)

Pod murem we wschodniej części cmentarza parafialnego wznosi się od 1959 r. okazały pomnik ku czci poległych w latach 1914-21 i 1939-45. Na niskiej i szerokiej podstawie zbudowano lekko zaokrągloną ścianę z kostek kamiennych, a na jej tle ustawiono drewniany krucyfiks oraz tablicę z napisem ku czci żołnierzy i ofiar poległych, *abyśmy żyli*. U dołu umieszczono płytę z płaskorzeźbą orła. Po prawej stronie leży ukośnie umieszczona ciemnoszara tablica ze sztucznego kamienia z nazwiskami: poległych 10 I 1919 r. w walkach pod Kąkolewem Stanisława Grześkowiaka (według LS zginął pod Nową Wsią Zbąską) i Stanisława Jędrówiaka, poległych pod Wolsztynem Józefa Frąckowiaka i Józefa Marciniaka (według LS zginął 7 II 1919 r. pod Paterkiem) oraz Ignacego Ślotały, który zginął pod Bobrujskiem.

ŁUDZISKO (gmina Janikowo, powiat inowrocławski)

Pośrodku cmentarza parafialnego, u stóp centralnej figury Chrystusa, pochowano Franciszka Budnika, st. szeregowca z 5. pułku strzelców wielkopolskich, zmarłego 3 VI 1919 r. w Inowrocławiu z ran odniesionych w potyczce pod Tarkowem. Grób nakryty jest płytą ze sztucznego kamienia, na której znajduje się kamienna tablica informacyjna z datą 24 X 1926.

LUSOWO (gmina Tarnowo Podgórne, powiat poznański)

1. W środkowej części cmentarza parafialnego, po południowej stronie głównej alejki, spoczywa w grobie rodzinnym generał broni Józef Dowbor-Muśnicki (1867-1937), głównodowodzący powstania wielkopolskiego od 16 I 1919 r., a potem organizator Armii Wielkopolskiej. Na mogile 20 X 1984 r. odsłonięto nowy granitowy nagrobek, ufundowany przez członków byłej korporacji akademickiej „Lechia” z Poznania, z niewielkimi podobiznami metalowymi krzyża 1. Korpusu Polskiego w Rosji (dowborczyków) i odznaki pamiątkowej Wojsk Wielkopolskich. Z tyłu znajduje się brzozy krzyż i krzewy tui. W 2000 r. grób odrestaurowano, a w 2002 r. umieszczono po bokach urny z ziemią z Katynia i Palmir, gdzie w czasie II wojny światowej zginęły córki generała.

Lusowo (nr 1)

2. Na wschodniej fasadzie kościoła parafialnego, na prawo od głównego wejścia, umieszczono marmurowe epitafium generała Józefa Dowbora-Muśnickiego. W latach 1957-84 znajdowało się ono na mogile generała (patrz wyżej).

3. Przy ul. Ogrodowej 3a, w budynku specjalnie wybudowanym na ten cel z inicjatywy Towarzystwa Pamięci gen. J. Dowbora-Muśnickiego z Lusowa staraniem samorządu gminy (architekt Henryk Pielichowski), znajduje się Muzeum Powstańców Wielkopolskich. Otwarto je 28 XII 2008 r. Wewnątrz na dwóch kondygnacjach

urządzono ekspozycję dokumentów, pamiątek, odznaczeń i fotografii dotyczących powstania wielkopolskiego, ze szczególnym uwzględnieniem postaci generała Dowbora-Muśnickiego. Fot. na s. 15.

LUTOGNIEW (gmina Krotoszyn, powiat krotoszyński)

Na cmentarzu parafialnym, w trzecim rzędzie po prawej blisko bramy wjazdowej, spoczywają szeregowcy z 6. i 7. kompanii 12. pułku strzelców wielkopolskich: Józef Konieczny (1900-19) z Wrózew, poległy 19 III pod Chachalnią (LS podaje inne daty życia), i Stanisław Szczurek (1897-1919) z Osusza, poległy 26 IV pod Kotowskiem. Mogiła nakryta jest dwoma płytami betonowymi i ma wspólny lastrykowy nagrobek z czarną tablicą informacyjną.

LWÓWEK (miasto w powiecie nowotomyskim)

1. Na budynku Gminnej Spółdzielni, stojącym na narożniku ulic Grobla i Powstańców Włkp., wmurowano w 1975 r. metalową tablicę. Upamiętnia ona fakt, że 3 I 1919 r. w pobliżu tego miejsca uformował się oddział zbrojny, który wyruszył do walki na zachodnim froncie powstania wielkopolskiego. U góry tablica ozdobiona jest wizerunkiem krzyża powstańczego.

2. Przed domem stojącym w rozwidleniu ulic Opalenickiej i Pniewskiej, na cokole licowanym kostkami granitowymi stoi wysoki drewniany krzyż z metalową figurą Chrystusa. Krzyż poprzedza kamienne schodkowe podejście, po bokach którego znajdują się słupki z kostek granitowych. Na prawym słupku 14 IX 2002 r. umieszczono brązową tablicę z wizerunkiem orła (w formie godła z lat międzywojennych) oraz napisem informującym, że jest to *krzyż powstańców wielkopolskich, wzniesiony 15 IX 1934 r. powstańcom na chwałę, potomnym ku pamięci, zburzony w 1940 r., odbudowany w 1946 r. i odrestaurowany w 2002 r.*

3. Przy ul. 3 Stycznia, niedaleko pałacu, wznosi się pomnik ku czci uczestników walk narodowowyzwoleńczych, wystawiony w 1973 r. (proj. Andrzej Pukacki). Ma on formę stylizowanego orła rozpostartego na dwóch betonowych pylonach. Niżej znajduje się napis z herbem miasta po lewej i krzyżem powstańczym po prawej stronie. Pomnik stoi na podstawie z płytek betonowych, a na prawo od niego umieszczono betonowy znicz.

4. Na ścianie kamieniczki przy ul. 3 Stycznia 1 znajduje się czarna marmurowa tabliczka, którą upamiętniono wymarsz 3 I 1919 r. oddziału powstańczego na front zachodni. Odsłonięto ją 3 I 2006 r. staraniem miejscowego Gimnazjum, które od 5 VI 2004 r. nosi imię Powstańców Wielkopolskich.

5. Miejsce urodzenia Stefana Wittmanna (1899-1919; pierwszej ofiary powstania ze Lwówka, który zginął 11 II w niewoli i jest pochowany w Międzyrzecz) – dom nr 11 przy ulicy nazwanej dziś jego imieniem – upamiętnia niewielka tabliczka kamienna. Odsłonięto ją 3 I 2005 r. również staraniem społeczności Gimnazjum.

6. Wśród tablic wmurowanych na południowej ścianie kościoła parafialnego jest metalowa tablica ku czci żołnierzy 16/2 Pułku Ułanów Wielkopolskich, dekorowana sylwetkami kawalerzystów na tle orła w koronie (proj. Tadeusz Chmurzyński). W wypisanej niżej historii pułku podkreślono, że wywodzi się on od ochotników, którzy 29 XII 1918 r. zorganizowali w Posadowie oddział powstańczy i po mszy św. odprawionej w kościele we Lwówku wyruszyli do walki. Tablica została odsłonięta 19 XI 1999 r.

7. Na cmentarzu parafialnym (położonym przy szosie wylotowej do Pniew), w jego północnej części przy drodze równoległej do szosy, znajduje się zbiorowy grób powstańców wielkopolskich otoczony murkiem ze sztucznego kamienia. Na mogile 20 X 1923 r. poświęcono zwieńczony kamiennym krzyżem okazały nagrobek betonowy, na którym widnieje czarna tablica z nazwiskami pięciu osób poległych lub zmarłych w 1919 r. w różnych miejscach Wielkopolski, a po jej bokach wieńce laurowe. W związku z 90. rocznicą powstania mogiła została odrestaurowana.

ŁABISZYN (miasto w powiecie żnińskim)

1. W lasku na skraju miasta, przy wylocie szosy do Bydgoszczy, 10 X 1981 r. odsłonięto pomnik powstańców wielkopolskich (proj. Józef Makowski). Na schodkowym cokole umieszczono z prawej strony wykonaną z betonu grupę figuralną wyruszających do boju Polaków, a z lewej orła, poniżej którego widnieje napis: *Powstańcom Wielkopolskim – Łabiszyn*.

2. W zachodniej części cmentarza parafialnego (położonego przy wylocie w kierunku Złotnik Kujawskich) urządzono blisko

Łabiszyn (nr 2)

murowany zbiorowy grób powstańców wielkopolskich. Mogiła ziemna otoczona jest niską barierką metalową na betonowych słupkach. Na betonowym nagrobku o neogotyckim wykroju (w obecnej formie z 1955 r.) znajduje się tablica z nazwiskami pięciu pochowanych tu osób (według LS poległych między styczniem a kwietniem 1919 r. na froncie nadnoteckim) oraz pochyło umieszczona tablica z białym orłem w koronie. Obok pochowano w zbiorowych mogiłach dwóch żołnierzy poległych na początku września 1939 r. pod Antoniewem i trzech zamordowanych 21 IX 1939 r. na szosie w Wałownicy. Groby te tworzą nieharmonizowaną całość. Na tym cmentarzu pochowano też innych uczestników powstania.

ŁAWICA (zachodnia dzielnica Poznania)

W małym parku przed starym budynkiem portu lotniczego (ul. Bukowska 285) wznosi się pomnik ufundowany przez lotników i społeczeństwo Wielkopolski. Upamiętnia on powstańców wielkopolskich, którzy 6 I 1919 r. zdobyli niemieckie lotnisko w Ławicy i stworzyli ośrodek organizacji lotnictwa Wojsk Wielkopolskich.

Pomnik ma postać betonowej, wolno stojącej tablicy, ustawionej na niskim cokole w formie szachownicy lotniczej i zwieńczonej rzeźbą stylizowanego ptaka zrywającego się do lotu. Od frontu umieszczono metalowy odlew – płaskorzeźbę trzech powstańców z karabinami, poniżej którego wypisano historię lotniska. Projekt pomnika wykonali Jerzy Sobociński i Saturnin Skubiszyński; odsłonięto go 6 I 1984 r.

ŁEKNO (gmina Wągrowiec, powiat wągrowiecki)

1. Przed budynkiem biblioteki przy ul. Podgórnej 5 (dawnej siedzibie Urzędu Gminy) ustawiono w 1978 r. głaz-pomnik ku czci bohaterów poległych i pomordowanych *za wolność Ojczyzny*. Na metalowej tablicy widnieje odznaka grunwaldzka oraz daty 1919 – 1939 – 1945.

2. Na ścianie domu przy pl. Powstańców Wlkp. 14 wmurowana jest czarna kamienna tablica z nazwiskami uczestników powstania wielkopolskiego: komendanta A. Czarneckiego oraz początkowo 20, a obecnie 22 innych powstańców. Tablicę odsłonięto 30 XII 1998 r., w 80. rocznicę powstania.

ŁĘKI WIELKIE (gmina Kamieniec, powiat grodziski)

1. Przy kościele parafialnym znajduje się pomnik w formie głazu ustawionego na obszernej podstawie ze sztucznego kamienia. Wystawiono go w 1967 r. *w hołdzie poległym za Wiarę i Ojczyznę* w latach 1914-21 i 1939-45.

2. Na cmentarzu parafialnym, niedaleko wejścia, znajduje się odsłonięty w 1990 r. pomnik żołnierzy poległych za Ojczyznę. Ma on formę mogiły zbiorowej krytej płytami ze szlifowanego granitu i ustawionych na niej dwóch pionowych płyt z tego samego materiału. Na lewej, większej płycie widnieje metalowy orzeł, data 1918 i napis informacyjny, na prawej – orzełek wojskowy i data 1926. Między tymi płytami znajduje się kamienny krzyż, przed którym ułożono poziomo jeszcze jedną płytę z napisem: *W 70 rocznicę Powstania Wlkp. Parafianie*, na której stoi metalowy znicz. W przedniej części mogiły umieszczono metalowe tabliczki z nazwiskami pięciu pochowanych tu żołnierzy pochodzących z Łęk Wielkich: szeregowców Wojciecha Jurasia (1897-1919), zmarłego 21 III

wskutek choroby w Kościanie, Stanisława Juskowiaka (1897-1919), poległego 2 II w Chwalimiu, i Nikodema Koniecznego (1893-1919), poległego 21 I pod Kargową, a także dwóch poległych w 1926 r. podczas walk w Warszawie.

ŁOBŻENICA (miasto w powiecie pilskim)

1. Pośrodku pl. Wolności wznosi się betonowy pomnik poświęcony *bojownikom o wolność i demokrację*, odsłonięty w latach sześćdziesiątych. Po zmodernizowaniu dekorowany jest czerwoną tarczą z białym orłem w koronie. Na cokole umieszczono niewielką metalową urnę zwieńczoną rzeźbą orla, zawierającą ziemię z *miejsc straceń, walki i zwycięstw*. Wśród wypisanych na urnie 10 nazw miejscowości znajduje się *Wysoka 1919*.

2. W centralnej części cmentarza parafialnego, przy skrzyżowaniu głównych alejek, pochowano Wojciecha Kluczkę z Łobzenicy i Józefa Orlińskiego z Chlebna, szeregowców z oddziału wyrzyckiego, poległych 8 I 1919 r. na ul. Kościelnej w Wysokiej. Podwójny nagrobek ze sztucznego kamienia ma drewniany krzyż i ozdobioną orzelkiem wojskowym nagrobek z nazwiskami obu powstańców.

ŁOMNICA (gmina Zbąszyń, powiat nowotomyski)

1-2. Na budynku Szkoły Podstawowej im. Powstańców Wielkopolskich 17 I 2004 r. odsłonięto czarną tablicę kamienną dekorowaną herbami Kórnik i Brina, upamiętniającą dziewięciu powstańców z kompanii kórnickiej, którzy polegli 17 I 1919 r. w czasie walk o Zbąszyń. Pod tablicą znajduje się postawiony 13 X 2005 r., w dniu nadania imienia szkole, nieduży kamień z tablicą poświęconą *Bohaterom Powstania Wielkopolskiego*.

3. Na cmentarzu parafialnym, na lewo od wejścia, spoczywa trzech powstańców: Franciszek Kreczmer (w LS Kracner; 1901-19), poległy 9 II pod Łomnicą, Paweł Stanisław Grześkowiak (1904-19), poległy 17 III (według LS 17 II pod Zbąszyniem), i nieznanym powstańcem, który zginął pod Perzynom. Oddzielne groby mają betonowe obramowania. Na zwieńczonym krzyżem wspólnym nagrobku umieszczono tablicę informacyjną i datę 1934. Całość otoczona jest metalowym ogrodzeniem na słupkach betonowych. Po odrestaurowaniu mogiłę odsłonięto na nowo 17 I 2009 r.

ŁOPIENNO (gmina Mieleszyn, powiat gnieźnieński)

W tylnej części cmentarza parafialnego, w głębi po prawej stronie, pochowany jest szeregowiec Franciszek Adamczak (1883-1918), poległy 29 XII podczas ataku na dworzec kolejowy w Łopiennie, pierwsza ofiara powstania z ziemi gnieźnieńskiej (w ŁS Adamczewski, zginął 30 XII). Na mogile 11 XI 2008 r. poświęcono nowy nagrobek, wystawiony staraniem władz gminy, który zastąpił poprzedni z 1924 r.

Łopienno

ŁOWYŃ (gmina Międzychód, powiat międzychodzki)

1-2. W kruchcie kościoła parafialnego 15 VIII 2002 r., w 75-lecie wybudowania świątyni, odsłonięto czarną tablicę kamienną ku czci powstańców wielkopolskich, żołnierzy walczących o wolność i niepodległość oraz trzech tutejszych proboszczów zamęczonych w obozie hitlerowskim w Dachau. Zdobia ją orzeł w koronie, krzyż i herb Łowynia oraz napis *Bóg – Honor – Ojczyzna*. W 2004 r., w 85. rocznicę powstania wielkopolskiego, w kruchcie umieszczono drugą tablicę, dekorowaną wizerunkami polskiego orła oraz krzyży powstańczego i *Virtuti Militari*. Wypisano na niej nazwiska 13 uczestników powstania z Łowynia.

3. Na cmentarzu parafialnym, w zachodniej części przy kępie krzewów, znajduje się grób szeregowca Łukasza Kulika z Pakosławia, ranionego w styczniu 1919 r. podczas działań powstańczych i zamordowanego przez Niemców na tutejszej stacji kolejowej. Betonowy pomnik z 1924 r. został zastąpiony płytą kamienną i nagrobkiem z czarnego granitu dekorowanym wizerunkami orła w koronie i karabinu skrzyżowanego z szablą, który poświęcono 17 I 1996 r.

ŁUKOWO (gmina Oborniki, powiat obornicki)

Na cmentarzu parafialnym (położonym przy wylocie w stronę Murowanej Gośliny), przy parkanie od strony szosy, znajduje się grób Jana Słomińskiego, szeregowca z 1. kompanii kcyńskiej, poległego 15 IV 1919 r. w Jabłonowie nad Notecią (według LS pod Chodzieżą). Nakrywa go betonowa płyta z napisem informacyjnym. Na wysokim nagrobku betonowym, przypominającym kształtem obelisk, umieszczono napis: *Za Wolność 1918-19* oraz wizerunki karabinu skrzyżowanego z szablą i czapki powstańczej. Wokół ustawiono ogrodzenie łańcuchowe na słupkach betonowych.

MAGNUSZEWICE (gmina Kotlin, powiat jarociński)

Na cmentarzu parafialnym (położonym przy drodze do Wyszek), tuż obok bocznego wejścia, spoczywają szeregowcy z 3. kompanii jarocińskiej: Stanisław Dziubaczyk i Stanisław Macioszczyk (obaj 1899-1919), polegli 6 II pod Sarnową (według LS Dziubaczyk zginął 7 II, a Macioszczyk urodził się w 1901 r.). Dwie mogiły mają krawężniki betonowe i łańcuchowe ogrodzenie na wysokich słupkach. Okazały wspólny nagrobek ufundowało w 1925 r. Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej z Magnuszewic; w 1974 r. został on odnowiony. Na nim we wnęce umieszczono płaskorzeźbiony kartusz z koroną zygmuntofską, orłem zrywającym łańcuch, wschodzącym „słońcem wolności” oraz szablą skrzyżowaną ze sztandarem. Niżej znajduje się napis ku czci bohaterów powstania, a w zwieńczeniu – krzyż.

MAMLICZ (gmina Barcin, powiat żniński)

Przy głównym skrzyżowaniu wsi, obok szkoły, w maju 1970 r. odsłonięto pomnik ku czci powstańców wielkopolskich i ofiar okupacji hitlerowskiej. Ma on formę dwóch ustawionych pionowo

plaskich elementów betonowych, ogrodzonych metalowym płotkiem. Na lewym elemencie, wyższym i ukośnie ściętym, widnieje czerwony orzeł, a na prawym – tablica z napisem.

MARCINKI (gmina Kobyla Góra, powiat ostrzeszowski)

W borze sosnowym porastającym niewysoką wydmy w odległości 1,5 km na zachód od wsi, przy asfaltowej drodze do Mąkoszyc, upamiętniono miejsce zamordowania 15 I 1919 r. przez żołnierzy Grenzschtzu księdza Wincentego Rudy (1882-1919), *orędownika niepodległej Polski* (w LS nie figuruje). Ustawiono tu 10 XI 1986 r. okazały głaz z czarną kamienną tablicą, nad którą „nachyla się” krzyż z potrójnych rur metalowych (proj. ks. Jerzy Żurawski). Otoczenie pomnika wyłożono płytami granitowymi i kamieniami polnymi.

MARGONIN (miasto w powiecie chodzieskim)

1. Na skwerze pośrodku Rynku, na miejscu poprzedniego pomnika z 1982 r., 6 I 2009 r. odsłonięto pomnik „Poległym za Wolność” (proj. Jerzy Sobociński). Ma on formę pionowego elementu betonowego, po którego trzech stronach umieszczono spiżowe rzeźby żołnierzy polskich (w umundurowaniu i z bronią): z powstania wielkopolskiego, września 1939 r. i sił zbrojnych na obczyźnie. Po bokach obszernej podstawy, wyłożonej płytkami kamiennymi, znajdują się rzeźby leżących lwów.

2. W kościele parafialnym, zaraz przy bocznym wejściu do prawej nawy, wmurowana jest tablica z nazwiskami pięciu parafian, którzy stracili życie w styczniu, lutym i kwietniu 1919 r. na północnym froncie powstania, i ośmiu osób poległych w wojnie polsko-bolszewickiej. U dołu tablicy znajduje się napis: *Pamięć o nich niechaj nie wygśnie!*

3. Na cmentarzu (znajdującym się przy ul. Cmentarnej), na lewo od centralnej figury, pochowano sześciu powstańców wielkopolskich: Mariana Suwalskiego (patrz Borowo), Franciszka Grawczyka (w LS Gaszyka) i Kazimierza Wojtkowiaka, poległych 20 i 22 II 1919 r. w rejonie miasta, oraz trzech innych, którzy zginęli w latach 1921-22. Zbiorowy grób kryty jest płytą ze sztucznego kamienia, z wypukłym krzyżem na wierzchu. Nagrobek z tego samego mate-

riału zwieńczono dużym krzyżem, poniżej którego widnieje napis oddający *część bohaterom poległym za wolność*, a po bokach dwie tablice z nazwiskami pochowanych oraz miesiącem i rokiem śmierci. W sąsiedztwie spoczywają inni uczestnicy powstania.

MARKOWICE (gmina Strzelno, powiat mogileński)

Na cmentarzu przy kościele pokarmelickim, tuż przy bramie, spoczywa Wojciech Zgodziński (1901-19), szeregowiec z 5. pułku strzelców wielkopolskich, poległy 20 II (według LS 5 IV) pod Kcynią. Grób ma obramowanie betonowe oraz wysoki nagrobek betonowy z lat międzywojennych, zakończony półkoliście i zwieńczony krzyżem. Na nagrobku umieszczono od góry: wizerunek głowy Chrystusa, tablicę informacyjną i płaskorzeźbę czapki powstańczej na dwóch skrzyżowanych szablach.

MARZENIN (gmina Września, powiat wrzesiński)

1. W kruchcie kościoła parafialnego zawieszona jest ufundowana w okresie międzywojennym tablica z nazwiskami 41 parafian – ofiar I wojny światowej. LS spośród nich wymienia Kazimierza Kowalskiego (patrz niżej) i Stefana Rzyckiego (1896-1919) z Gulczewa, zmarłego 21 III w Poznaniu wskutek rany postrzałowej.

2. Na przylegającym do kościoła cmentarzu, **po prawej stronie** głównej alejki, znajduje się grób Kazimierza Kowalskiego z Kosowa (1901-19) – powstańca-ochotnika z batalionu gnieźnieńskiego, który poległ 31 I pod Rynarzewem. Mogiła nakryta jest płytą betonową i ma taki sam nagrobek zwieńczony krzyżem. Otacza ją ogrodzenie łańcuchowe na betonowych słupkach.

MIAŁY (gmina Wieleń, powiat czarnkowsko-trzcianecki)

1. Obok budynku Szkoły Podstawowej im. Powstańców Wielkopolskich (ul. Powstańców Wlkp. 12) znajduje się glaz z metalową tablicą ku czci uczestników powstania, ustawiony na wykonanym z płytek lastrykowych cokole o wielobocznym kształcie i ozdobiony wizerunkiem krzyża powstańczego. Pomnik, ufundowany przez mieszkańców wsi, odsłonięto 4 VI 1988 r.

2. Na budynku dworca kolejowego w lutym 1994 r. staraniem wspólnoty parafialnej odsłonięto metalową tablicę upamiętniającą

75. rocznicę walk powstańczych o dworzec. Na tablicy znajduje się wizerunek orła w koronie i cytat ze św. Urszuli Ledóchowskiej.

MICHORZEWO (gmina Kuślin, powiat nowotomyski)

Na cmentarzu, znajdującym się przy kościele parafialnym, rośnie posadzony w 1919 r. Dąb Niepodległości. Pod jego okapem 11 XI 2003 r., w 85. rocznicę odzyskania wolności, odsłonięto metalową tabliczkę na niewielkim kamieniu, poświęconą *poległym za Ojczyznę*. U góry na tabliczce wypisano sentencję znaną z innych pomników powstańców wielkopolskich (patrz Ostrzeszów).

MIECHCIN (gmina Poniec, powiat gostyński)

W 1959 r. po wschodniej stronie wsi, tuż obok skrzyżowania, gdzie od szosy do Ponieca odgałęzia się polna droga do Janiszewa, upamiętniono miejsce śmierci 26 I 1919 r. st. szeregowca Jana Drożdżyńskiego (1892-1919; według LS Drzażdżyński, poległ pod Kąkolewem). Na niedużym kamieniu umieszczono metalowy wizerunek krzyża powstańczego i jasną tabliczkę kamienną z napisem informacyjnym.

MIEDZICHOWO (wieś gminna w powiecie nowotomyskim)

Przy ul. Szkolnej znajduje się pomnik w formie glazu na podstawie z kamieni polnych, na którym ukośnie przymocowano czarną tablicę z napisem ku czci powstańców walczących o Miedzichowo. Pomnik odsłonięto 2 IX 1998 r. w ramach obchodów 80. rocznicy wybuchu powstania, gdy znajdującej się obok Szkole Podstawowej nadano wówczas imię Powstańców Wielkopolskich.

MIEJSKA GÓRKA (miasto w powiecie rawickim)

1. Na skwerze pośrodku pl. 700-lecia wznosi się odsłonięty 22 I 1985 r. pomnik w formie nieregularnej bryły kamienia na niskim cokole i ustawionego tuż obok pionowego elementu kamiennego, ozdobionego metalowym medalionem z wizerunkiem orła (proj. Władysław Tomczak). Od strony jezdni umieszczono na pomniku metalowy kartusz z herbem Miejskiej Górki i kamienną tablicę upamiętniającą 700-lecie miasta. Z tyłu wmurowano tablicę wskazującą miejsce, gdzie stał dom, skąd 6 I 1919 r. wyruszył do walki

pierwszy oddział powstańczy. Niżej znajduje się mniejsza tabliczka z napisem: *Cześć i chwała poległym*, a z boku – na czarnym elemencie kamiennym – metalowa plakiera z orłem w koronie.

2. Na cmentarzu parafialnym, na lewo od wejścia, znajduje się wydłużony grób zbiorowy, otoczony niskim murkiem z rurkami metalowymi na betonowych kulach. Na nim w 1922 r. wzniesiono betonowy pomnik z tablicą i nazwiskami 18 szeregowców poległych w okresie od stycznia do lipca 1919 r. w walkach o Rawicz (w LS w czterech przypadkach podano inne miejsca zamieszkania, w czterech – inną datę śmierci i w czterech – nieco inne brzmienie nazwiska), spośród których sześciu straciło życie 6 II pod Sarnową. U góry na pomniku umieszczono krzyż, a pod tablicą wizerunek orła na lufie armatniej.

Miejska Górka (nr 2)

MIELŻYN (gmina Witkowo, powiat gnieźnieński)

1. Przy asfaltowej drodze do Janowa, na południowy wschód od wsi, 100 m od szosy Gniezno–Słupca, hitlerowcy rozstrzelali 15 IX 1939 r. Adama Szczepańskiego i Franciszka Świerkowskiego, powstańców wielkopolskich z Witkowa. Na miejscu egzekucji

13 V 1962 r. odsłonięto pomnik w formie zwieńczonej krzyżem schodkowej piramidy z ciosów granitowych. We wnętrzu na pomniku znajduje się tablica kamienna z nazwiskami ofiar. F. Świerkowski pochowany jest w Witkowie (nr 3).

2. Na cmentarzu parafialnym, po lewej stronie głównej alejki, spoczywa w grobie rodzinnym Władysław Górski (1897-1919), szeregowiec z batalionu gnieźnieńskiego, który zginął 31 I pod Rynarzewem. Mogiła ma płytę i nagrobek wykonane z betonu. Na płycie położono ukośnie czarną tablicę kamienną z informacją o poległym powstańcu.

MIESZKÓW (gmina Jarocin, powiat jarociński)

1. Pośrodku Rynku, w pobliżu domu, w którym urodził się generał brygady Stanisław Taczak (1874-1960), pierwszy głównodowodzący powstania wielkopolskiego, 16 I 2009 r. odsłonięto pomnik jemu poświęcony. Przedstawia on spizową postać generała w mundurze powstańczym (rzeźb. Rafał Nowak). Inicjatorem budowy pomnika był burmistrz Jarocina. Na niskim cokole, obłożonym płytami z czarnego kamienia, wypisano fakty z życia generała oraz nazwy jednostek, które wsparły budowę pomnika.

2. Na ścianie zabytkowego dworku 28 XII 1980 r. odsłonięto tablicę z polerowanego granitu (proj. Stanisław Kozielski), ufundowaną przez społeczeństwo ziemi jarocińskiej. Napis na niej mówi, że w miejscowości tej urodził się Stanisław Taczak (patrz wyżej).

3. Miejskowa Szkoła Podstawowa 16 I 2009 r. otrzymała imię gen. Stanisława Taczaka. Z tej okazji na budynku, na prawo od głównego wejścia, odsłonięto metalową tablicę z podobizną patrona.

MIEŚCISKO (wieś gminna w powiecie wągrowieckim)

Przed budynkiem Gimnazjum im. Powstańców Wielkopolskich (ul. Wągrowiecka 19) 5 I 2009 r. odsłonięto głaz wystawiony przez mieszkańców gminy *w hołdzie powstańcom wielkopolskim*. Kamień został umieszczony na brukowanej podstawie.

MIĘDZYCHÓD (miasto powiatowe)

1. W rozwidleniu ulic Dworcowej i Gorzyckiej, obok hali sportowej (na miejscu, gdzie od 1 VII 1928 r. stał zniszczony przez

hitlerowców pomnik powstańców wielkopolskich), 21 XII 1989 r. odsłonięto nowy pomnik (proj. Bernard Lewandowski). Ma on formę ustawionego na niskim cokole z płytek kamiennych wysokiego ukośnego postumentu betonowego, na którym umieszczono rzeźbę orla w koronie zrywającego się do lotu. Na postumencie z przodu umieszczono napis: *Powstańcom Wielkopolskim 1918-1919*, a z boku metalową tablicę z napisem informacyjnym. U stóp pomnika w sierpniu 2002 r. położono trzy odtworzone tablice ku czci niepodległości Polski i powstańców wielkopolskich, z nazwiskami 17 osób, które straciły życie w latach 1919-21 w walkach za wolność Ojczyzny. Wśród nich są szeregowiec Augustyn Estrych (1898-1919) z Kamionny, poległy 9 I (w LS 16 I) pod Kamionną, szeregowiec Andrzej Mleczak (1891-1919) z Kwilcza, który zginął 14 II (w LS 14 I) pod Kwilczem, i kapral Walenty Jenek (1891-1919) z Chorzepowa, zmarły z ran 17 XII w szpitalu w Kcyni. Z lewej strony położono cztery kamienne tablice, odsłonięte 16 I 2009 r.; wymieniono na nich 66 powstańców poległych w czasie walk o wolną Ziemię Międzychodzką, w tym sześciu o nieznanych nazwiskach (LS wymienia 64 z nich, w jednym przypadku o innym imieniu) oraz 24 uczestników powstania poległych i zamordowanych w latach 1939-45.

2. Kamienna tablica ku czci powstańców wielkopolskich, którzy w styczniu 1919 r. chwycili za broń i doprowadzili do powrotu ziemi międzychodzkiej na łono *Wolnej Macierzy*, pochodząca ze zniszczonego przez hitlerowców pomnika międzywojennego, jest eksponowana w Muzeum Regionalnym (ul. 17 Stycznia 100).

MIĘDZYZRZECZ (miasto powiatowe w województwie lubuskim)

1. Na skraju pl. Powstańców Wlkp., niedaleko dworca kolejowego, stoi pomnik powstańców, ufundowany w styczniu 1959 r. przez tutejsze koło ZBoWiD. Na podwyższeniu z kamieni polnych ustawiono pionowo głaz – czerwony piaskowiec, na którym umieszczono tablicę marmurową z krzyżem powstańczym i napisem ku czci bohaterów walczących o wolność i demokrację Krainy Międzyrzeckiej.

2. W północnej części starego cmentarza (znajdującego się przy ul. Konstytucji 3 Maja) pochowano w zbiorowym grobie sześciu powstańców wielkopolskich poległych w walkach o oswobodzenie

Krainy Międzyrzeckiej. Na wydłużonej mogile położono płytki kamienne, a na nich znajduje się sześć kostek, na których wyryto nazwiska pochowanych: Stefan Witman (faktycznie Wittmann – patrz Lwówek, nr 4), cztery nazwiska niefigurujące w LS i jedna osoba nieznana. Pionowo ustawiony jest pomnik w formie dwóch prostopadłościennych elementów, z krzyżem powstańczym i napisem. Na lewo od mogiły spoczywa w oddzielnym grobie powstaniec Franciszek Szafrński (1898-1964).

MIKORZYN (gmina Kępno, powiat kępiński)

W południowo-wschodniej części cmentarza parafialnego, przy parkanie, znajduje się zbiorowy grób czterech nieznanymi żołnierzami poległych 1 IX 1939 r. i nieznanego szeregowca z 12. pułku strzelców wielkopolskich, który zginął w 1919 r. pod Myjomicami. Mogiła, otoczona krawężnikiem z kamieni, ma nagrobek w formie kamiennego obelisku zwieńczonego kulą i krzyżem. Na nim umieszczono w 1974 r. tablicę z nazwiskami pięciu mieszkańców pobliskich Mechnic rozstrzelanych przez hitlerowców pod Piotrkowem Trybunalskim i czterech osób zamordowanych w obozach koncentracyjnych.

MIKSTAT (miasto w powiecie ostrzeszowskim)

1. Na zachodniej ścianie budynku Urzędu Miasta i Gminy (ul. Krakowska 17) czarna tabliczka kamienna upamiętnia miejsce, skąd wyruszyła do walki 3. Ochotnicza Kompania Mikstacka. Tabliczkę, ozdobioną wizerunkiem krzyża powstańczego, odsłonięto 11 XI 1988 r.

2. W centralnej części cmentarza parafialnego, po północno-zachodniej stronie drewnianego kościoła św. Rocha, spoczywa Idzi Roszykiewicz (1895-1919), szeregowiec z 8. kompanii 10. pułku strzelców wielkopolskich, poległy 16 V pod Budzynie. W trakcie renowacji mogiłę nakryto płytą granitową i wystawiono taki sam nagrobek z dwoma czarnymi płytami kamiennymi, odsłonięty 15 VIII 2006 r. Na płycie mogiły umieszczono dziesięć tabliczek kamiennych z nazwami obozów i miejsc bitew z lat II wojny światowej. Na tym cmentarzu pochowani są również inni powstańcy wielkopolscy i śląscy.

Mikstar (nr 2)

MIŁOŚLAW (miasto w powiecie wrzesińskim)

1. Na cmentarzu parafialnym, po lewej stronie przed kostnicą, spoczywa w zbiorowym grobie sześciu powstańców wielkopolskich, poległych w styczniu i marcu 1919 r. pod Inowrocławiem i Szubinem lub zmarłych w kwietniu z odniesionych ran. Ich nazwiska wypisano na czarnej tablicy umieszczonej na wykonanym w 1926 r. nagrobku betonowym. Obszerna mogiła pokryta jest płytami kamiennymi i otoczona ogrodzeniem łańcuchowym na słupkach kamiennych. Zdobí ją ułożona pochyło płyta z wizerunkiem krzyża powstańczego.

2. Na lewo od tej mogiły pochowano w oddzielnym grobie Władysława Wiewiórowskiego (1883-1919), dowódcę batalionu wrzesińsko-miłosławskiego, który zmarł 15 I z ran odniesionych kilka dni wcześniej w czasie natarcia na Szubin, oraz jego żonę Emilię. Uczestnicy powstania spoczywają również w innych miejscach cmentarza.

MIROSLAW (gmina Ujście, powiat pilski)

Na końcu głównej alejki tutejszego cmentarza znajduje się urządzone w 1930 r. zbiorowy grób czterech nieznanymi powstańców wielkopolskich. Wysoki nagrobek ze sztucznego kamienia, wystawiony w sierpniu 1958 r. na miejscu zniszczonego przez hitlerowców, ma czarny krzyż i niżej płaskorzeźbę głowy Chrystusa. Na jego poziomej części umieszczono czarną tablicę z napisem ku czci powstańców *poległych za wolność Ojczyzny*. Wokół pomnika ustawiono ogrodzenie łańcuchowe na słupkach betonowych, a otoczenie i drózkę dojściową wyłożono dwoma kolorami kostek betonowych.

MOCHY (gmina Przemęt, powiat wolsztyński)

W centrum wsi przy głównej drodze wznosi się odsłonięty 22 VII 1965 r. pomnik w formie niskiego obelisku zwieńczonego orłem z rozpostartymi skrzydłami (proj. Edward Przymuszała). Na przedniej części obelisku umieszczono wizerunki czapki powstańczej i skrzyżowanych szabel oraz napis *Za Wolność 1918-19...*, na cokole zaś tablicę z nazwiskami dwóch osób poległych w 1920 r. oraz dwóch w okresie II wojny światowej (w *LS* nie są wymienieni). Do jego budowy wykorzystano kamienie pozostałe z poprzedniego pomnika, wystawionego 15 VII 1928 r. i zniszczonego w 1939 r. przez hitlerowców.

MOGILNO (miasto powiatowe w województwie kujawsko-pomorskim)

Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Kościuszki), po lewej stronie alejki wiodącej od głównego wejścia, urządzono zbiorową mogilę powstańców wielkopolskich, poświęconą 3 V 1926 r. Wzdłuż niej ciągnie się mur ze sztucznego kamienia, zwieńczony wielkim krucyfiksem (proj. Stefan Cybichowski). Na murze umieszczono 12 czarnych tablic z nazwiskami 16 powstańców – 11 poległych w walkach w rejonie Inowrocławia i Żnina oraz 5 zmarłych w 1920 r. wskutek odniesionych ran i chorób (w *LS* w jednym przypadku podano nieco inne brzmienie nazwiska, w jednym inne imię, a w siedmiu przypadkach inną datę śmierci). Poniżej krucyfiksowi widnieje tabliczka z napisem *Cześć poległym*. Po zniszczeniu przez hitlerowców nagrobek odbudowano (w zmienionej formie)

i odsłonięto 1 XI 1947 r. Z przodu mogiły znajduje się murek, a na nim ogrodzenie z rurek metalowych na kulach kamiennych.

MOSINA (miasto w powiecie poznańskim)

1. Na skwerze pośrodku pl. 20 Października (ryнку) wznosi się betonowy pomnik w formie lekko zbieżnego ostrosłupa ściętego o podstawie kwadratowej (proj. Józef Murlewski). Po jego bokach znajdują się: rzeźba orła, płaskorzeźbione twarze dwóch powstańców wielkopolskich i trzech ofiar II wojny światowej oraz napisy *w hołdzie powstańcom, osobom poległym na frontach II wojny światowej, rozstrzelanym na rynku w Mosinie 20 X 1939 r., zamordowanym w poznańskim Forcie VII i zamęczonym w obozach koncentracyjnych*. Z tyłu umieszczono u dołu małą tabliczkę z datą odsłonięcia pomnika 20 X 1972 r., ufundowanego przez społeczeństwo Mosiny i okolic.

2. U zbiegu ulic Mocka i Rzeczypospolitej Mosińskiej znajduje się odsłonięty 27 XII 2009 r. kamień upamiętniający Piotra Mocka (1897-1919), st. ułana z 1. szwadronu strzelców Straży Poznańskiej,

Mosina (nr 2)

poległego 11 I w Kolaczkowie (według LS pod Szubinem). Na przedniej stronie kamienia umieszczono metalową tablicę, którą społeczeństwo gminy uczciło pamięć powstańca.

3. Przy parkanie cmentarza parafialnego od strony południowo-wschodniej, za grobem rozstrzelanych w 1939 r., urządzono miejsce pamięci o uczestnikach walk o niepodległość oraz ofiarach II wojny światowej z terenu miasta i gminy. Pośrodku wydłużonej płaszczyzny wyłożonej kostkami betonowymi znajduje się nieduży kamień, a po bokach dwa bloki kamienne odsłonięte 22 V 2009 r. Tablica na bloku z prawej strony poświęcona jest powstańcom i uczestnikom walk w latach 1918-21.

4. Na tym cmentarzu, przy poprzecznej drodze na lewo od głównej alejki, znajduje się grób rodziny Górków. W mogile tej pochowany jest Piotr Mocek (patrz wyżej, nr 2), o czym przypomina napis umieszczony 24 XII 2008 r. w dolnej części nagrobka.

MROCZA (miasto w powiecie nakielskim)

1. Pośrodku pl. Wolności 5 I 2009 r. odsłonięto głaz-pomnik, ufundowany przez mieszkańców miasta. Ustawiono go na niewielkim brukowanym podwyższeniu, które otacza kolisty chodnik z kostek betonowych. Na głazie widnieje tablica z czarnego kamienia (proj. Paweł Wintrowicz) z napisem *W hołdzie powstańcom wielkopolskim*, cytat z wiersza Romana Wilkanowicza oraz wizerunek krzyża powstańczego.

2. Na ścianie budynku stojącego na narożniku ul. Łabędzkiego i pl. Wolności w 1989 r. odsłonięto tablicę kamienną upamiętniającą miejsce, gdzie 6 I (według LS 4 I) 1919 r. poległ Feliks Łabędzki (patrz Siedlemin). Jego imię nosi ulica wylotowa w kierunku Nakła.

MUROWANA GOŚLINA (miasto w powiecie poznańskim)

1. Na budynku przy pl. Powstańców Wlkp. 9 (dawnym ratuszu) w styczniu 1964 r., w 45. rocznicę wybuchu powstania, wmurowano tabliczkę z czarnego marmuru z napisem ku czci powstańców, ozdobioną wizerunkiem krzyża powstańczego. Ufundowało ją społeczeństwo miasta i okolicy.

2. Na skwerze pośrodku pl. Powstańców Wlkp. (ryнку) odsłonięto w 1969 r. pomnik z piaskowca (proj. Zdzisław Piwowarczyk).

Na niskim wydłużonym cokole okładanym płytkami betonowymi umieszczono niesymetrycznie element prostopadłościenny, na którym z przodu widnieje napis ku czci poległych powstańców wielkopolskich oraz żołnierzy II wojny światowej i ofiar terroru hitlerowskiego. Z tyłu, we wnęce za kratą, umieszczono łuski artyleryjskie z ziemią zebraną z miejsc uświęconych krwią Polaków. Mała metalowa tabliczka umieszczona z boku przypomina obchodzone w 1989 r. 600-lecie Murowanej Gośliny. W otoczeniu pomnika znajdują się cztery maszty flagowe, metalowy znicz i ozdobny klomb. Z boku na cokole 27 XII 2008 r. odsłonięto ukośnie leżącą czarną kamienną tablicę dekorowaną wizerunkiem krzyża powstańczego, na której wypisano nazwiska 102 uczestników powstania.

MURZYNOWO KOŚCIELNE (gmina Dominowo, powiat średzki)

Na trójkątnym skwerze po północnej stronie kościoła parafialnego, w miejscu pomnika ku czci powstańców wielkopolskich z Murzynowa i okolicy, wzniesionego w 1928 r. i zniszczonego w 1941 r. przez hitlerowców, ustawiono w 1986 r. głaz z metalową tablicą zawierającą napis informacyjny, ozdobioną orłem w koronie (proj. Marian Banasiewicz).

NAKŁO NAD NOTECIAŁ (miasto powiatowe w województwie kujawsko-pomorskim)

1. Pośrodku Rynku wznosi się betonowy pomnik Walki i Męczeństwa z 1969 r. w formie strzelistego elementu o przekroju trójkątnym (proj. Henryk Rassinus). Na nim z trzech stron umieszczono betonowe płaskorzeźby figuralne symbolizujące wydarzenia z lat 1918, 1939 i 1945.

2. Po wschodniej stronie tego pomnika znajduje się płasko ułożona płyta kamienna z czarną tablicą – upamiętniająca miejsce, z którego powstańcy wyruszyli do walki. Odsłonięto ją 13 II 2009 r. w ramach obchodów 90. rocznicy wybuchu powstania.

3. Na skraju parku 700-lecia od strony ul. Sądowej w czerwcu 1990 r. odsłonięto pomnik w kształcie głazu narzutowego na podstawie z kostek kamiennych, z umocowanym z boku krzyżem z prętów metalowych. Upamiętnia on miejsce, w którym 2 VI 1919 r. zamordowano Antoniego Nadskakulę (1888-1919), miejscowego

rzemieślnika, który poniósł śmierć w odwecie za owacyjne pożegnanie przez Polaków dziennikarzy angielskich i amerykańskich, goszczących w mieście w celu zapoznania się na miejscu z wynikami powstania wielkopolskiego. Pomnik powstał staraniem harcerzy Hufca Nakło.

4-5. Poległych uczestników powstania wielkopolskiego upamiętniono w 1922 r. na wewnętrznych odcinkach muru po bokach głównej bramy cmentarza przy ul. Bohaterów. Po stronie zachodniej znajduje się podłużny grób 32 powstańców, ograniczony z przodu murkiem z dużych bloczków kamiennych, a od strony ulicy ogrodzeniem cmentarza. Na ścianie bramy między dwoma krzyżami *Virtuti Militari* na pionowych wspornikach umieszczono tablicę z 15 znanymi nazwiskami (LS wymienia 13 z nich, w tym siedmiu poległych w styczniu 1919 r. w walkach w okolicach miasta i pięciu, którzy stracili życie 8 i 9 II pod Józefkowem). Po wschodniej stronie bramy pochowano Antoniego Nadskakulę (patrz wyżej). Jego grób otoczony jest murkiem z kostek kamiennych, a na ogrodzeniu od strony bramy umieszczono tablicę i dużego płaskorzeźbionego białego orła w koronie na czerwonym tle. Całość odnowiono w 1946 r.

6. Tablica ku czci Antoniego Nadskakulę o tej samej treści co tablica cmentarna (wmurowana wtórnie?) znajduje się u zbiegu ulic Sądowej i Kościelnej, w narożniku ogrodzenia kościoła św. Wawrzyńca.

NĄDNIA (gmina Zbąszyń, powiat nowotomyski)

Na południowym skraju wsi, obok figury Serca Jezusowego, w 2008 r. ustawiono głaz narzutowy – czerwony granit. Na jego polerowanej przedniej części wypisano historię tego szczególnego miejsca. Tu dwaj nieznanymi z nazwiska powstańcy z Podmokli Wielkich *polegli w obronie Ojczyzny*. Dla ich upamiętnienia w 10-lecie odzyskania niepodległości posadzono pamiątkową lipę (nie zachowała się), a w 1956 r. postawiono obecną figurę.

NEKLA (miasto w powiecie wrzesińskim)

W centralnej części cmentarza parafialnego (położonego przy szosie poznańskiej) pochowano w zbiorowym grobie *sześciu* powstańców z kompanii nekielskiej, *poległych na polu chwały* (w LS

Nekla

w dwóch przypadkach podano inną datę i w trzech inne miejsce śmierci). Na miejscu nagrobka z 1925 r. wystawiono odsłonięty 7 I 2009 r. okazały nowy nagrobek kamienny. Składa się on z wyższej trapezowatej części środkowej, dekorowanej krzyżem powstańczym, na której wypisano nazwiska poległych. Na wydłużonych skrzydłach bocznych umieszczono nazwiska 86 powstańców i uczestników walk niepodległościowych z lat 1918-21, z Nekli i okolicy oraz 13 poległych w latach 1919-21.

NIEPART (gmina Krobia, powiat gostyński)

Na cmentarzu parafialnym, przy głównej alejce po prawej stronie, znajduje się zbiorowy grób trzech szeregowców poległych w 1919 r. W LS figurują Józef Dąbrowski, który zginął 5 III pod Kąkolewem, oraz Stefan Błaszczuk (brak bliższych danych). Mogiła pokryta została trzema płytami ze sztucznego kamienia, pośrodku których leży ukośnie kamienna tablica informacyjna. Na lastrykowym nagrobku umieszczono krzyż oraz czarną tablicę z napisem: *Powstańcom Wielkopolskim*, a po jego bokach stoją wazony na kwiaty.

NIEPRUSZEWO (gmina Buk, powiat poznański)

Na cmentarzu przy kościele parafialnym, w głębi po południowej stronie głównej alejki, pochowany jest w grobie rodzinnym st. szeregowiec Józef Skowroński (1895-1919) z Dopiewa, poległy 28 II pod Zbąszyniem. Podwójny grób ma obramowanie lastrykowe i zwieńczony krzyżem nagrobek z tego samego materiału.

NIETRZANOWO (gmina Środa Wielkopolska, powiat średzki)

Przy kościele parafialnym, w przerwie ogrodzenia od strony cmentarza, wznosi się pomnik parafian poległych *w strasznej wojnie 1914-1918*. Składa się on z cokolu oraz stylizowanych na kamień naturalny dwóch elementów prostopadłościennych i jednego trapezowego, zwieńczonego krzyżem. We wnętrzu na środkowym elemencie umieszczono kamienną tablicę z napisem patriotyczno-religijnym, wyżej zaś tablicę przypominającą 51 znanych z nazwiska i 30 innych poległych. Ostatnim z wymienionych jest szeregowiec Stanisław Woś (1900-19) z Murzynowa Leśnego, który już *w polskiej Ojczyźnie* zmarł 17 III w Poznaniu z ran odniesionych w walkach pod Nakłem.

NOWA WIEŚ ZBĄSKA (gmina Zbąszyń, powiat nowotomyski)

Na tutejszym cmentarzu znajdują się cztery duże i dwa mniejsze groby zbiorowe, w których spoczywa 58 powstańców wielkopolskich poległych w dniach 15-18 II 1919 r. w walkach o linię Obry. Pośrodku wznosi się odsłonięty 3 VII 1927 r. okazały pomnik z piaskowca w formie wysokiego prostopadłościennego cokolu i ściętego ostrosłupa o podstawie prostokątnej, zwieńczonego krzyżem. Na ostrosłupie umieszczono gałązkę laurową i napis ku czci powstańców, a na cokole – marmurową tablicę z 35 znanymi nazwiskami pochowanych tu uczestników walk, wśród których są podporucznicy Edmund Krause i Korneliusz Mann (LS w czterech przypadkach podaje nieco inną formę nazwiska lub imienia). Z boków stoją dwa niskie pylony zwieńczone betonowymi kulami. Według napisu z tyłu pomnika ufundowało go Towarzystwo Powstańców i Wojaków z pobliskiego Stefanowa.

NOWE KRAMSKO (gmina Babimost, powiat zielonogórski)

W centrum wsi niedaleko kościoła parafialnego w 1959 r. ustawiono głaz na betonowym cokole, otoczony ogrodzeniem łańcuchowym na metalowych słupkach. Na czołowej ścianie kamienia wykuto siedem nazwisk powstańców, którzy polegli 2 i 3 II 1919 r. w walkach o Nowe Kramsko (LS wymienia sześciu z nich, poległych 2, 3 i 5 II, pochowanych w Babimostcie, Chobienicach i Rakoniewicach).

NOWE SKALMIERZYCE (miasto w powiecie ostrowskim)

U zbiegu ulic Kaliskiej i Podkockiej 28 XII 1978 r. odsłonięto pomnik powstańców wielkopolskich (proj. Józef Kopczyński). Ma on formę dwóch strzelistych, 10-metrowych pylonów betonowych symbolizujących dwa zabory, spiętych sześcianiem z wizerunkiem orła, spod których wybuchają symboliczne płomienie. U dołu umieszczono w betonie wgłębne napisy, składające się z daty 1918-1919 i nazw 16 miejscowości z południowej Wielkopolski upamiętnionych walkami powstańczymi. Wokół pomnika ułożono płyty ze szlachetnego kamienia, a otoczenie wybrukowano kostkami granitowymi. Nowe Skalmierzyce leżały przy granicy zaborów i były pierwszą miejscowością oswobodzoną przez powstańców w tej części Wielkopolski.

Zobacz też Skalmierzyce.

NOWY DWÓR (gmina Zbąszyń, powiat nowotomyski)

Przy głównej drodze na wysokości parku zimą 2009 r. umieszczono wolno stojącą tablicę kamienną, dekorowaną stylizowanym wizerunkiem krzyża powstańczego. Uczczono nią żołnierzy ochotniczego oddziału z Nowego Dworu, którzy walczyli w powstaniu wielkopolskim.

NOWY TOMYŚL (miasto powiatowe)

I. Pośrodku pl. Niepodległości wzniesiono pomnik w kształcie obelisku, po którego bokach widnieją płaskorzeźbione postacie powstańców w mundurach i ubraniach cywilnych. Na cokole umieszczono napis ku czci walczących o wolność ziemi nowotomyskiej w latach 1918-19, postacie po bokach obelisku mają przedstawiać

powstańców Michała Preislera i Ignacego Genge (spoczywają oni na tutejszym cmentarzu). Pomnik, zaprojektowany przez Jana Marię Jakóba, został odsłonięty 21 VII 1963 r. Wykonano go z granitowych elementów pomnika zwycięstwa Prus nad Francją, który w latach 1895-1919 stał na obecnym pl. Chopina. Później na cokole z tyłu pomnika umieszczono kamienną tabliczkę z napisem *Cześć bohaterom* oraz nazwiskami trzech poległych powstańców: Feliksa Pięty (patrz Bukowiec) oraz Stanisława Maćkowiaka i Władysława Wolińskiego (patrz Wytomyśl).

2. Na ścianie zabytkowego domu przy ul. 3 Stycznia 3, w którym mieści się Wojskowa Komenda Uzupełnień, tablicą z czerwonego piaskowca upamiętniono wyzwolenie miasta przez powstańców wielkopolskich w dniu 3 I 1919 r. i powrót do Macierzy *po 126 latach niewoli*. U góry i u dołu tablica obramowana jest płaskorzeźbami z orłem oraz czapką powstańczą na szabli i karabinie. Wykonał ją Stefan Wierkiewicz, została odsłonięta 28 XII 1978 r.

3. Na cmentarzu parafialnym, przy wejściu od strony ul. Lipowej, 27 X 2009 r. ustawiono tablicę z planem informującym o miejscu pochowania 48 spoczywających tu uczestników powstania wielkopolskiego.

OBORNIKI (miasto powiatowe)

1. Kamienna tablica z 1948 r. na domu przy ul. Powstańców Wlkp. 10 przypomina, że tu wydano pierwszy rozkaz do zbrojnego

Oborniki (nr 1)

powstania. Tablicę ufundowało obornickie koło Związku Powstańców Wielkopolskich.

2. Na skwerze między dwiema jezdniami ul. Paderewskiego stoi wielki głaz z metalową tablicą przypominającą zasługi Ignacego Jana Paderewskiego (głównie polityczne). Był on 26 XII 1918 r. witany owacyjnie na stacji kolejowej w Obornikach, gdy jechał z Gdańska do Poznania, gdzie jego przyjazd przyspieszył wybuch powstania wielkopolskiego. Kamień spoczywa na niskim cokole betonowym. W 65-lecie wybuchu powstania ul. Różaną przemianowano na ul. Paderewskiego, a pomnik odsłonięto 3 V 1984 r. z inicjatywy Stronnictwa Demokratycznego.

3. Na cmentarzu parafialnym, na prawo od wejścia od strony ul. Cmentarnej, znajduje się kwatera grobów poległych powstańców wielkopolskich, otoczona ogrodzeniem łańcuchowym na muryrowanych słupkach. Wewnątrz na dziesięciu grobach położono płyty betonowe z wypisanymi nazwiskami pochowanych pod nimi osób i stylizowanymi krzyżami przypominającymi order *Virtuti Militari*. Zginęli oni między 2 I a 13 II 1919 r. na północnym froncie powstania (LS w dwóch przypadkach podaje nieco inną formę nazwiska). Ponad kwaterą wznosi się okazały pomnik z 1929 r. z dużych kamieni, zwieńczony krzyżem. Na nim we wnęce widnieje tablica z nazwiskami i napisem ku czci powstańców, ozdobiona wizerunkiem orła i gałązkami laurowymi.

OBRA (gmina Wolsztyn, powiat wolsztyński)

We wnęce wewnątrz muru otaczającego drewniany kościół św. Walentego 27 VI 2009 r. odsłonięto czarną kamienną tablicę poświęconą *Powstańcom Wielkopolskim 1918-1919*.

OBRZYCKO (miasto w powiecie szamotulskim)

Metalowa tablica (proj. Marian Banasiewicz) na południowej ścianie ratusza stojącego pośrodku Rynku odsłonięta została 12 I 1969 r. staraniem miejscowego koła ZBoWiD. Upamiętnia ona miejsce, skąd 10 I 1919 r. wyruszył na front północny pierwszy oddział powstańców. Przed tablicą znajduje się ogrodzone łańcuchem podwyższenie, na którym ustawiono metalowy postument pod znicz dekorowany sylwetką orła.

ODOLANÓW (miasto w powiecie ostrowskim)

1. W parku przy ul. Wiosny Ludów w lipcu 1923 r. ustawiono pomnik powstańców wielkopolskich, który po zniszczeniu przez hitlerowców został odbudowany w zmienionej formie i odsłonięty 21 I 1962 r. Po odnowieniu został ponownie odsłonięty 1 IX 2006 r. Na niewielkim podwyższeniu i obszernym prostopadłościennym cokole widnieje z przodu tablica kamienna z nazwiskami 74 osób z dawnego powiatu odolanowskiego poległych w latach 1918-19 (LS wymienia 13 z nich), a po bokach – dwie tablice ku czci poległych żołnierzy i ofiar obozów z lat II wojny światowej. U góry znajduje się mniejszy element – ścięty ostrosłup z metalowym krzyżem powstańczym, zwieńczony rzeźbą orła w koronie.

2. Czarna tablica kamienna na domu przy ul. Kaliskiej 19 przypomina miejsce, gdzie od listopada 1918 r. zbierała się Powiatowa Rada Ludowa i skąd wyszło hasło do powstania oraz pierwsze jego kadry. Tablicę ufundował Związek Powstańców Wielkopolskich. Figurująca na niej data wmurowania – grudzień 1918 r. – jest błędna.

3. Na cmentarzu parafii św. Marcina przy ul. Chwaliszewskiej, na prawo od głównej bramy, znajduje się grób symboliczny. Przykryty jest płytą kamienną, na której umieszczono duży krzyż z czarnego kamienia z napisem ku czci pomordowanych w Katyniu oraz dwie tablice, upamiętniające poległych powstańców wielkopolskich i członków konspiracyjnej grupy „Błyska” z 1945 r.

4. Na tym samym cmentarzu, za krzyżem po lewej stronie głównej drożki, pochowany jest Franciszek Sójka (1898-1919), szeregowiec z 1. kompanii odolanowskiej, śmiertelnie ranny 14/15 I w czasie nocnej potyczki o Granowiec. Grób nakryty jest płytą ze sztucznego kamienia i ma taki sam niski nagrobek z czarną tablicą. Na mogile położona jest dodatkowa tablica kamienna z wyrytym napisem informującym, że jest to pierwsza ofiara powstania w Odolanowie. Imię F. Sójki nosi ulica w centrum miasta.

OŁOBOK (gmina Sieroszewice, powiat ostrowski)

1. Na placu pośrodku ul. Kościelnej, na północ od głównego skrzyżowania we wsi, stoi wysoki krzyż drewniany, pod którym w 1993 r. umieszczono nieco ukośnie dwie tablice metalowe. Na

prawej z nich, ozdobionej konturem krzyża *Virtuti Militari*, wypisano wydarzenia, podczas których Polacy polegli za *Wiarę i Ojczyznę*. Na pierwszym miejscu wymienione tam jest *Powstanie Wielkopolskie 1918*.

2. Na cmentarzu parafialnym, po północno-wschodniej stronie zabytkowego kościoła drewnianego, znajduje się podwójny grób szeregowców z 4. kompanii 12. pułku strzelców wielkopolskich, poległych 21 II 1919 r. pod Zdunami (według LS pod Borownicą): Jana Wargi (1899-1919) i Stanisława Rojka (1900-19). Mogiła ziemna otoczona jest wysokim krawężnikiem betonowym. Nagrobek betonowy, zwieńczony krzyżem, ma tablicę z napisem czczącym poległych *w obronie Ojczyzny*.

OPALENICA (miasto w powiecie nowotomyskim)

1. Przy ul. Farnej, w sąsiedztwie budynku Gimnazjum, 5 I 2004 r. odsłonięto pomnik powstańców wielkopolskich (proj. Artur Kaczmarek i Ryszard Napierała). Składa się on z trzech słupów kamiennych; na środkowym z nich umieszczono napis *Ojczyzna z ich woli i krwi...* i ustawiono rzeźbę orla (wykonał ją Robert Sobociński). Obok powstała Opalenicka Ściana Pamięci z kilkoma tablicami. Pierwszą z nich, poświęconą pamięci ofiar II wojny światowej i okresu komunizmu, odsłonięto 17 XI 2004 r. Potem zawisły tablice ku czci 25 poległych powstańców (5 I 2005 r.; LS wymienia 15 z nich), 296 innych uczestników powstania (6 I 2006 r.) i 22 ofiar Katynia (17 IX 2008 r.).

2. Przy ratuszu, na placu od strony ul. Mickiewicza, 27 XII 1977 r. odsłonięto wysmukły pomnik, zbudowany z kostek piaskowcowych ustawionych pionowo na kamiennym cokole (proj. Kazimierz Bogdański). Na jednym z boków umieszczono płaskorzeźbę orla. U góry cokołu wykuty jest napis: *Powstańcom Wielkopolskim 1918-1919*.

3. Pośrodku pl. Piłsudskiego 21 I 1966 r. odsłonięto okazały pomnik (proj. Leszek Krzyżkowiak). Na niskiej podstawie z płyt lastrykowych znajduje się zwężająca się ku górze kompozycja z siedmiu bloków kamiennych. Z przodu na wystających jej fragmentach umieszczono płaskorzeźbę orla oraz napis: *Walczyli, cierpieli, ginęli za Ojczyznę, wolność i lud*, a z boków daty: 1918, 1939 i 1945.

4. Jedną z głównych ulic miasta nosi imię Powstańca Kozaka (Antoniego, 1898-1919, pochodzącego z Opalenicy szeregowca z miejscowej kompanii, poległego 5 I podczas ataku na dworzec w Zbąszyniu). Na kamienicy nr 11 kamienną tablicą odsłoniętą 11 XI 1988 r., w 70. rocznicę powstania, upamiętniono miejsce zebrań Polaków, którzy codzienną pracą i orężem walczyli z pruskim zaborcą.

5. Przy wejściu na cmentarz parafialny od strony ul. Farnej 27 XII 1988 r. postawiono wysmukły element lastrykowy, ufundowany w 70. rocznicę powstania przez miejscowych rzemieślników. Upamiętnia on miejsce, gdzie w latach 1922-39 stał zniszczony przez hitlerowców pomnik powstańców wielkopolskich. Obok umieszczono na betonowej podstawie duży kamień o nierównej powierzchni, pochodzący z tego pomnika.

6. W zachodniej części tego cmentarza, na prawo od głównej alejki, spoczywa w zbiorowym grobie sześciu powstańców wielkopolskich poległych w latach 1918-19, którzy według LS zginęli lub zmarli w pierwszej połowie 1919 r. (w trzech przypadkach podano inne brzmienie imion), oraz sześciu uczestników powstania zamordowanych lub zamęczonych w hitlerowskich obozach koncentracyjnych. Mogiła kryta jest płytami ze sztucznego kamienia. W grudniu 1968 r. wzniesiono na niej betonowy pomnik (częściowo wzorowany na poprzednim z 1924 r.), ozdobiony u góry wizerunkiem orła i zwieńczony krzyżem (proj. Kazimierz Bogdański).

OPATÓW (gmina Łęka Opatowska, powiat kępiński)

Pośrodku cmentarza parafialnego wznosi się pomnik w formie obelisku zwieńczonego rzeźbą orła zrywającego się do lotu, ustawiony na schodkowej podstawie i sześciennym cokole. Z trzech stron cokołu umieszczono tablice kamienne z nazwiskami 94 parafian poległych w latach 1914-18. Od strony południowej znajduje się czwarta tablica poświęcona *poległym za Wolność* w latach 1918-20, dekorowana wizerunkiem czapki wojskowej na skrzyżowanych szablach oraz krzyżem i gałązką laurową. Spośród figurujących na niej 14 osób LS wymienia Konrada Grossa z 1. bytomskiego pułku strzelców, poległego pod tą wsią 26 VII 1919 r. w starciu z Grenzschutzem.

Opatów

OPOROWO (gmina Krzemieniewo, powiat leszczyński)

Po północno-zachodniej stronie kościoła parafialnego wznosi się pomnik 42 *bohaterów parafii oporowskiej*, poległych w czasie I wojny światowej. Ma on formę tablicy w betonowym obramieniu z krzyżem na zwieńczeniu. U dołu tablicy wypisano trzy nazwiska tych, którzy *oddali życie swoje w walce o Niepodległość Polski* w latach 1918-19. Spośród nich LS wymienia Stanisława Bartkowiaka (1900-19) z Oporówka, który zmarł 28 IV w Poznaniu i tam jest pochowany.

ORCHOWO (wieś gminna w powiecie słuckim)

Na placu przed Gimnazjum im. Powstańców Wielkopolskich (ul. Szkolna 11) znajduje się pomnik poświęcony tym *wszystkim, którzy przywracali polskość, niepodległość...* Ma formę głazu na schodkowym cokole z kamieni polnych, na którym umieszczono napis

z liter metalowych *Ploniemy w podzięcie za krew przelaną*, pod nim tablicę informacyjną, a po prawej duży stylizowany wizerunek krzyża powstańczego. Pomnik odsłonięto 11 XI 2004 r. w ramach obchodów 85. rocznicy powstania wielkopolskiego.

OSIECZNA (miasto w powiecie leszczyńskim)

1. Na budynku dawnej szkoły (pl. Powstańców Wlkp. 2) w 40. rocznicę wybuchu powstania wielkopolskiego umieszczono tablicę marmurową ku czci bohaterów poległych za wolność i niepodległość Polski, ozdobioną wizerunkiem krzyża powstańczego. Odsłonięto ją 29 XI 1959 r. przy okazji nadania tutejszej szkole imienia Powstańców Wielkopolskich.

2. Po lewej stronie szosy wylotowej w kierunku Leszna odsłonięto w 1973 r. pomnik upamiętniający zwycięskie starcie powstańców z 11 I 1919 r., zwane „bitwą pod wiatrakami”. Ma on formę usytuowanej na skarpie ponad szosą i poprzedzonej schodami niewysokiej ściany z kamieni łamanych, na której umieszczono metalowy krzyż powstańczy i kamienną tablicę z napisem ku czci powstańców. Nową tablicę w miejsce skradzionej odsłonięto 26 IX 2008 r.

3-4. Na ścianie domu nr 8, stojącego w północno-zachodnim narożniku Rynku, odsłonięto dwie granitowe tablice. Upamiętniają one podpułkownika Jana Namysła (1887-1942), dowódcę w „bitwie pod wiatrakami”, a w okresie II wojny światowej działacza konspiracyjnego, oraz urodzonego w Osiecznej dr. Jana Biziela (1854-1934), w okresie powstania wielkopolskiego lekarza i przewodniczącego Rady Ludowej w Bydgoszczy, a następnie pierwszego przewodniczącego bydgoskiej Rady Miejskiej.

5. W centralnej części cmentarza parafialnego (znajdującego się przy ul. Frankiewicza) spoczywa od 22 XI 1930 r. w wydłużonym zbiorowym grobie 10 poległych w okresie I wojny światowej i powstania wielkopolskiego (w tym jeden w wieku ponad 60 lat o nieznanym nazwisku). LS wymienia spośród nich Franciszka Błażejewskiego (1883-1919), st. sierżanta z grupy Leszno, poległego 12 I pod Klonówcem, i Józefa Chelmikowskiego, sierżanta z 9. pułku strzelców wielkopolskich, zmarłego 14 I 1920 r. w Łoniewie wskutek choroby, a także Teofila Karpińskiego, Maksymiliana Seilera i He-

liodora Szydłowskiego, poległych w 1919 r. (brak bliższych danych). Pośrodku mogiły znajduje się rzeźba leżącego żołnierza, odsłonięta 28 XI 1934 r. i po okresie okupacji hitlerowskiej zrekonstruowana jesienią 1967 r. Po bokach ułożono dwie tablice kamienne z nazwiskami 68 parafian poległych w latach 1914-20.

OSTROWITE PRYMASOWSKIE (gmina Witkowo, powiat gnieźnieński)

Na cmentarzu parafialnym, po prawej stronie głównej dróżki, pochowany jest Wacław Karpiński (1898-1919) z Miat, szeregowiec z 3. kompanii gnieźnieńskiej, który zginął 24 I pod Nakłem (według LS pod Paterkiem). Mogiła, otoczona betonowym obramowaniem, ma taki sam nagrobek z czarną tablicą informacyjną, m.in. z napisem *Cześć bohaterowi!*

OSTROWO (gmina Strzelno, powiat mogileński)

Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy szosie do Koni-
na), przy pierwszej poprzecznej dróżce po lewej stronie, pochowano dwóch poległych powstańców wielkopolskich: Józefa Popiołkiewicza (1901-19), szeregowca z 5. pułku strzelców wielkopolskich, który zginął 6 VI pod Tarkowem, i Ignacego Rutkowskiego (brak bliższych danych). Na ich grobach położono 15 VI 1969 r. płyty ze sztucznego kamienia z czarnymi tablicami informacyjnymi i ustawiono metalowe krzyże. Ostatnio na mogile I. Rutkowskiego położono większą płytę kamienną.

OSTRÓW WIELKOPOLSKI (miasto powiatowe)

1. Przy ul. Wrocławskiej, obok gmachu dyrekcji fabryki „Wagon” (dawniej Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego im. Powstańców Wielkopolskich), znajduje się pomnik w formie odcinka ściany o uskokowej linii, obłożonej płytkami ze szlachetnego kamienia i poprzedzonej szerokimi schodami (proj. Tadeusz Kraska). Na jego środkowej części umieszczono wizerunek orla i wypukły napis: *1918 1919 Powstańcom Wielkopolskim w 65 rocznicę*, a niżej podpis: *Pracownicy ZNTK i żołnierze garnizonu ostrowskiego*. Przed ścianą ustawiono niesymetrycznie maszt flagowy. Pomnik został odsłonięty 12 X 1983 r., a 24 IX 2004 r. przekazany miastu.

2. W ścianę domu parafialnego przy konkatedrze (ul. Ledóchowskiego 4) wmurowana jest tablica kamienna, ufundowana w 1972 r. przez byłych członków Towarzystwa Tomasza Zana. Dom ten był ośrodkiem życia polskiego w czasie zaborów, tu 10 XI 1918 r. utworzono Radę Ludową i pierwszy w Wielkopolsce pułk powstańczy, stąd w noc sylwestrową 1918 r. wyruszyli powstańcy, by wyzwolić miasto.

3. Na domu przy ul. Ledóchowskiego 6, na jego wschodniej ścianie od strony al. Powstańców Wielkopolskich, 10 XI 1988 r. odsłonięto metalową tablicę (proj. Franciszek Przybylski). Upamiętnia ona istnienie niegdyś w tym domu kolejno konwiktu arcybiskupiego, placówki Towarzystwa Tomasza Zana, kwatery gości w powstaniu wielkopolskim, a potem siedziby hufca harcerskiego. Po bokach tablicy umieszczono oddzielnie wizerunki orła w koronie i lilijki harcerskiej.

Ostrów Wielkopolski
(nr 3)

4. Na ścianie domu przy pl. Rowińskiego 3 (obecnie „Sanepid”) 30 XII 1988 r. metalową tablicą upamiętniono siedzibę Rady Ludowej – organizatora działań wyzwoleniczych na terenie miasta w listopadzie i grudniu 1918 r. Tablicę (proj. Józef Petruk) ufundował Ignacy Moś w miejsce poprzedniej, zniszczonej przez hitlerowców.

5. Na gmachu Urzędu Miejskiego (al. Powstańców Wielkopolskich 18) w 1978 r., w 60. rocznicę powstania, wmurowano tablicę – metalowy odlew *dla upamiętnienia patriotycznego zrywu mieszkańców Ostrowa Wielkopolskiego*. W 1988 r. otynkowano otaczającą tablicę fragment ściany i zamontowano metalową dekorację składającą się z ozdobnych listew i gałązki laurowej.

6. Na cmentarzu przy ul. Limanowskiego, po prawej stronie głównej alejki, urządzono kwaterę grobów uczestników powstania wielkopolskiego, otoczoną ogrodzeniem łańcuchowym na słupkach metalowych. Na 57 mogiłach leżą jednakowe płyty ze sztucznego kamienia. Pośrodku wznosi się wysoki obelisk, na którym od frontu umieszczono krzyż oraz płaskorzeźbę orla trzymającego szablę i karabin. Na grubym cokole wmurowano po bokach trzy czarne tablice z nazwiskami 15 powstańców poległych w czasie walk o wolność (LS wymienia 13 z nich: trzech, którzy zginęli w walkach na południowym froncie powstania, i dziesięciu zmarłych między marcem a sierpniem 1919 r. z ran lub chorób), 28 zamordowanych w 1939 r., 10 w 1945 r. oraz 6 zmarłych po II wojnie światowej. Pomnik, wystawiony w 1924 r., po zniszczeniu przez hitlerowców zrekonstruowano 17 X 1948 r.; nowe tablice umieszczono w 1985 r.

7. Na cmentarzu przy kościele Najświętszego Zbawiciela, tuż obok bramy od strony ul. Wybickiego, znajduje się pięć symbolicznych mogił upamiętniających poległych za wolność i niepodległość Ojczyzny, nakrytych płytami lastrykowymi. Mogiła z prawej strony poświęcona jest powstańcom wielkopolskim. Pośrodku tej kwatery wznosi się betonowy krzyż, na którym umieszczono medalion z odznaką grunwaldzką.

OSTRZESZÓW (miasto powiatowe)

1. Na ścianie domu przy ul. Sikorskiego 24 czarna tablica kamienna wskazuje miejsce zbierania się w listopadzie i grudniu 1918 r. Rady Ludowej, która organizowała powstanie wielkopolskie na tym terenie. Stąd 6 I 1919 r. *wyszło hasło tworzenia wojska ochotniczego*.

2. U zbiegu ulic Sikorskiego i Sportowej, przed Zespołem Szkół nr 1, na niskim cokole okładanym płytkami kamiennymi stoi okazały głaz z tablicą metalową z krzyżem powstańczym i napisem:

Powstańcom Wielkopolskim młodzież i społeczeństwo. Odsłonięto go 9 V 1973 r.

3. Na ścianie budynku tej szkoły od strony ul. Sikorskiego metalowa tablica – odlew z wypukłymi literami – upamiętnia wyruszenie stąd 7 I 1919 r. oddziałów powstańczych pod dowództwem Stanisława Thiela (patrz Doruchów), zaprzysiężonych na sztandar ostrzeszowskiego „Sokoła”.

4. W niewielkim zagłębieniu terenu u zbiegu ulic Zamkowej i Armii Krajowej znajduje się pomnik ku czci harcerzy poległych w walkach o niepodległość Polski (proj. Krzysztof Nitsch). Ma on formę kopca zwieńczonego rzeźbą lilijki harcerskiej, do którego prowadzą szerokie łukowate schody betonowe i chodnik z kostek granitowych. Z przodu kopca wykonano zaokrąglone wgłębienie, wykładane płytkami kamiennymi, na których widnieje napis: *Wszystko co nasze Polsce oddamy*. U dołu umieszczono płasko metalową podobiznę krzyża harcerskiego. Przed kopcem stoi metalowy znicz, na którym wypisano daty 1914 (utworzenia harcerstwa w Ostrzeszowie) i 1984 (rok odsłonięcia pomnika). Na bocznych

Ostrzeszów (nr 4)

skarpach zagłębienia, także okładanych płytkami kamiennymi, znajdują się napisy z liter metalowych, wskazujące miejsca walk harcerzy; wśród nich jest *Powstanie Wielkopolskie*. Pomnik, ufundowany przez społeczność Ostrzeszowa, został odsłonięty 26 VIII 1984 r.

5. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Kościuszki), na podwyższeniu przy końcu głównej alei, 7 VI 1925 r. odsłonięto betonowy obelisk, na którego cokole umieszczono czarną tablicę z dziewięciowierszem ku czci powstańców wielkopolskich, zapożyczonym od Władysława Syrokomli. Pod tablicą znajduje się rzeźba działa na stosie kamieni. U góry na obelisku widnieje odznaka Wojsk Wielkopolskich, a niżej zwieńczony koroną kartusz z orłem zrywającym łańcuchy, wschodzącym słońcem, mieczem i sztandarem oraz datami 1918-1919. Przed pomnikiem pochowano nieznanego szeregowca z 12. pułku strzelców wielkopolskich, który zginął 20 II 1919 r. pod Korzeniem, a po bokach w jednakowych grobach krytych płytami betonowymi – 16 innych powstańców. Na czołowych ścianach mogił wypisano ich nazwiska i miejsca zamieszkania. LS wymienia 15 z nich, poległych w lutym 1919 r. na froncie południowym lub zmarłych w lutym i lipcu z odniesionych ran, w jednym przypadku podając inne brzmienie nazwiska i w dwóch inną miejscowość. Cała kwatera otoczona jest metalowym ogrodzeniem, częściowo opartym na słupkach betonowych, na których ustawiono betonowe wazony.

PAKOŚLAW (wieś gminna w powiecie rawickim)

Po południowej stronie kościoła parafialnego znajduje się odsłonięty 2 XI 1979 r. pomnik w formie odcinków ściany z cegieł klinkierowych na cokole betonowym. U góry widnieje na nim stylizowany krzyż, niżej tarcza z orłem w koronie i napis ku czci tych, *których przelana krew w r. 1914-1920 przyniosła nam wolność* oraz poległych i pomordowanych w latach 1939-45, a także dwie kamienne tablice z nazwiskami 76 ofiar z lat 1939-45. Na nieco niższych ukośnych skrzydłach pomnika umieszczono dwie tablice z nazwiskami 75 osób, które utraciły życie w latach 1914-20 (w LS wymieniony jest Franciszek Pypla (1893-1919), szeregowiec z 11. pułku strzelców wielkopolskich, poległy 13 III pod rodzinnym

Zaorlem), a pośrodku dwie tablice ku czci poległych i zaginionych w okresie okupacji hitlerowskiej, po bokach zaś wykonane z metalu krzyż powstańczy i krzyż Grunwaldu. Wokół pomnika ustawiono metalowe ogrodzenie.

PAKOŚĆ (miasto w powiecie inowrocławskim)

1. Po wschodniej stronie kościoła poreformackiego znajduje się pomnik zbudowany z kamieni, zwieńczony rzeźbą orła zrywającego łańcuchy. Tablica na przedniej gładkiej ścianie informuje, że tu 5 I 1919 r. o godzinie piątej rano proboszcz ks. Józef Kurzawski pobłogosławił powstańców z Pakości wyruszających pod dowództwem Władysława Poczekaja do walki pod Inowrocławiem. Pomnik odsłonięto 15 VIII 1937 r. i po zniszczeniu przez hitlerowców odbudowano 15 VIII 1947 r.

2. Na ścianie kamienicy przy Rynku 30 tablica metalowa z datą 15 VIII 1937 r. upamiętnia miejsce ślubowania Polsce pakoskiej kompanii powstańczej, które odbyło się przed tym gmachem 9 I 1919 r. o godzinie dziesiątej. Po II wojnie światowej tablicę odsłonięto powtórnie w 1945 r.

3. W centralnej części cmentarza parafialnego znajduje się grób powstańców wielkopolskich. Wzniesiono na nim prostopadłościenny pomnik, ozdobiony skrzyżowanymi szablami i czapką powstańczą. Umieszczone są na nim marmurowe tablice z nazwiskami i wierszowanym napisem ku czci pochowanych tu 12 ofiar (LS wymienia 11 z nich, w tym: jednego poległego 11 I 1919 r. pod Łabiszynem, czterech 3 II pod Elizewem i dwóch 4 V pod Jeleniem oraz trzech zmarłych w lutym i kwietniu 1919 r.). Pomnik odsłonięto 15 IV 1939 r., a w 1977 r. odnowiono i zwieńczono metalowym krzyżem; ponownie został odrestaurowany w 2008 r. Na cmentarzu tym spoczywa około 30 zmarłych później uczestników walk powstańczych, których groby oznaczono specjalnymi tabliczkami i chorągiewkami.

PAŁĘDZIE KOŚCIELNE (gmina Mogilno, powiat mogileński)

Na cmentarzu przy kościele parafialnym, blisko kostnicy na prawo od głównej alejki, pochowany jest szeregowiec Wincenty Błażejczak (1900-19) z Niewolna, który poległ 30 I pod Nową Wsią

Wielką. Nagrobek lastrykowy, zwieńczony krzyżem, ma marmurową tablicę informacyjną.

PAMIĄTKOWO (gmina Szamotuły, powiat szamotulski)

Przy ul. Szkolnej, obok wjazdu do folwarku, od 1978 r. znajduje się duży stylizowany orzeł wykonany z płaskowników metalowych, z wypisaną na nim datą 27 XII 1918. Cokół pomnika ma formę wydłużonego kopczyka z kamieni polnych i obsadzony jest krzewami jałowców. Obok 20 VI 2009 r. ustawiono niewielką tablicę upamiętniającą 90. rocznicę powstania wielkopolskiego.

PANIGRÓDZ (gmina Gołańcz, powiat wągrowiecki)

Na cmentarzu parafialnym (położonym na zachodnim krańcu wsi), po prawej stronie głównej dróżki, pochowano szeregowców z kompanii gołanieckiej: Wojciecha Grzegorka (1900-19), poległego 4 II pod Czesławicami, i Stanisława Poznańskiego, który zginął 12 III 1919 r. pod Szamocinem. Wspólna mogiła otoczona jest ogrodzeniem ze sztucznego kamienia. Na betonowym nagrobku, zwieńczonym krzyżem i dekorowanym wizerunkiem głowy Chrystusa, widnieje kamienna tablica informacyjna, a u dołu data 1929. Po bokach znajdują tabliczki z wizerunkami czapek powstańczych na dwóch skrzyżowanych szablach.

PARZĘCZEWO (gmina Kamieniec, powiat grodziski)

Na cmentarzu parafialnym, na lewo od centralnego krzyża, znajduje się grupa grobów o betonowych i kamiennych nagrobkach, jakby zaczątek kwatery powstańczej. W latach 1961-72 pochowano tu pięciu uczestników powstania wielkopolskiego.

PARZYNÓW (gmina Kobyla Góra, powiat ostrzeszowski)

Na cmentarzu parafialnym, po lewej stronie głównej alejki, wznosi się pomnik powstańców wielkopolskich w formie wysokiego ostrosłupa ściętego, zbudowanego z nieregularnych kamieni. Na nim widnieją podobizny krzyża i skrzyżowanych szabel pod czapką powstańczą oraz napis: *Za Wolność!* Na sześciennym cokole umieszczono czarną tablicę z napisem *ku czci i pamięci poległych za wolność i oswobodzenie Ojczyzny parafian*. U stóp pomnika pochowani są

w dwóch mogiłach nakrytych lastrykowymi płytami: Szczepan Marek (według LS Marecki z Rzetni, szeregowiec z I. pułku rezerwowego strzelców wielkopolskich, poległy 19 II 1919 r. pod Nakłem) i nieznanym powstańcom.

PATEREK (gmina Nakło nad Notecią, powiat nakielski)

1. W rozwidleniu szos do Kcyni i Szubina ustawiono w 1922 r. pomnik powstańców wielkopolskich, który po zniszczeniu przez hitlerowców odbudowano w 1946 r. w nieco zmienionej formie. Wzniesiony jest schodkowo z kostek granitowych i zwieńczony trzema tarczami z wizerunkami polskiego orła. Po bokach wmurowano tablice ku czci poległych powstańców, żołnierzy II wojny światowej, żołnierzy radzieckich i ofiar obozów hitlerowskich, a pod nimi trzy metalowe tablice z krzyżami grunwaldzkimi i kamienną tablicę z fragmentem wiersza nieznanego autora (w tym miejscu znajdowały się poprzednio tablice z nazwiskami powstańców).

2. Na cmentarzu parafialnym (przy szosie do Szubina), tuż obok bocznego wejścia, pochowany jest urodzony w Paterku Franciszek Ozdyk (1897-1919) z kompanii nakielskiej, poległy 27 I (według LS 29 I pod Jaruzynem). Mogiła we wrześniu 2006 r. została przykryta nową czarną płytą kamienną, na której oprócz napisu i krzyża powstańczego umieszczono owalną fotografię powstańca.

PERKOWO (gmina Przemęt, powiat wolsztyński)

We wsi przy głównej drodze stoi figura Serca Jezusowego na wysokim słupie. Na jej cokole umieszczono tablicę *ku czci i pamięci poległym z gminy przemęckiej*, w obramowaniu betonowym zwieńczonym krzyżem. Nieco wyżej znajduje się druga tablica z nazwiskami 21 poległych wojaków z Perkowa. LS wymienia spośród nich J. Jęsieka (patrz Przemęt, nr 1). Tabliczka na tylnej części słupa podaje rok postawienia figury 1925 oraz lata jej odnowienia 1955 i 2005.

PERZYNY (gmina Zbąszyń, powiat nowotomyski)

Przy drodze pośrodku wsi 18 I 2009 r. odsłonięto pamiątkowy kamień na podstawie z kostek betonowych (proj. Maksymilian Michalczak). Znajduje się na nim wizerunek krzyża powstańczego

oraz napis poświęcony walczącym w powstaniu wielkopolskim żołnierzom ochotniczego oddziału z Perzyn.

PĘCHOWO (gmina Złotniki Kujawskie, powiat inowrocławski)

Na cmentarzu, po północnej stronie kościoła parafialnego, znajduje się grób trzech szeregowców: Alfonsa Gierdzielińskiego (w LS Giedzielewskiego; 1900-19), poległego 26 III pod Palczynem, Maksymiliana Śniegowskiego (1899-1919) z Radomic, poległego 8 I pod Januszkowem, i Józefa Wiśniewskiego (1901-19) z Gniewkowa, który stracił życie 6 II pod Antoniewem. Kwadratowa mogiła ziemna otoczona jest wysokim obramieniem betonowym i ma betonowy nagrobek z czarną tablicą, na której wypisano nazwiska pochowanych w tym miejscu.

Pęchowo

PĘPOWO (wieś gminna w powiecie gostyńskim)

1. Przy głównym skrzyżowaniu wsi wznosi się odsłonięty 9 V 1971 r. pomnik powstańców wielkopolskich oraz męczenników i boowników walki z faszyzmem z lat 1939-45. Kamienny obelisk zwieńczono orłem. U dołu na cokole znajduje się betonowa tablica, a po bokach płaskorzeźby figuralne. Obok ustawiono metalowy znicz.

2. Na dawnym domu parafialnym przy ul. Powstańców Wlkp. 23, na lewo od wejścia, 11 I 1959 r. odsłonięto tablicę marmurową ozdobioną krzyżem powstańczym. Upamiętnia ona zorganizowanie w tym domu oddziału powstańczego.

PIEKARY (gmina Stęszew, powiat poznański)

Na północny wschód od wsi, przy drodze do Jeziorek, 24 XI 2006 r. odsłonięto głaz dużych rozmiarów (pochodzący ze żwirowni w Rybojedzku), znajdujący się na brukowanym cokole. Na jego przedniej stronie umieszczono kamienną tablicę z napisem *Bóg Honor Ojczyzna* oraz datami 1918, 1928 i 2006. W tym miejscu 11 XI 1928 r. postawiono Pomnik Niepodległości, który zniszczyli hitlerowcy.

PIERANIE (gmina Dąbrowa Biskupia, powiat inowrocławski)

Przed nowym budynkiem Szkoły Podstawowej 3 I 1999 r. odsłonięto głaz z tablicą poświęconą powstańcom wielkopolskim – *pierańskiemu oddziałowi Straży Ludowej, wyzwolicielom Pierania i okolicznych miejscowości*.

PIĘCZKOWO (gmina Krzykosy, powiat średzki)

Pośrodku wsi, przed domem nr 24, wznosi się pomnik powstańców wielkopolskich i ofiar I wojny światowej. Na niskim cokole z datą 1920 umieszczono kwadratowy słup zwieńczony rzeźbą orla z rozpostartymi skrzydłami. Po bokach tego słupa wypisano nazwiska 47 poległych mieszkańców wsi. *LS* spośród nich uwzględnia Leona Dembińskiego (w *LS* Dębińskiego; 1898-1919), na pomniku wymienionego z dopiskiem *bohater*, szeregowca z 2. kompanii średzkiej, poległego 3 II pod Szczepicami. Wokół pomnika ustawiono betonowe kule na niskich podstawach, na których z boku widnieją nazwiska: Mickiewicza, Słowackiego, Kościuszki i Dąbrowskiego. Pomnik, odsłonięty w 1920 r., zniszczyli hitlerowcy. Po zrekonstruowaniu przywrócono go 27 XII 1986 r.

PIŁA (miasto powiatowe)

1. W rozwidleniu ulic Bydgoskiej i Powstańców Wlkp., przed budynkiem PKO, 30 XII 1999 r. odsłonięto pochodzący ze żwirowni w Wąlkowicach kamień z tablicą ku czci uczestników powstania

wielkopolskiego, którzy cierpieli i umarli za Polskę. W okresie powstania w więzieniu w Pile osadzono pojmanych jeńców, a w tutejszym lazarecie leczono rannych (niektórzy z nich zmarli). Mieszkający tu Polacy nie mogli otwarcie występować przeciwko Niemcom i byli represjonowani za patriotyczną postawę. Pomnik otacza murek kamienny, wewnątrz którego urządzono kwietnik.

2. Wewnątrz budynku dworca kolejowego 29 XII 2003 r. odsłonięto kamienną tablicę poświęconą Ignacemu Paderewskiemu i Józefowi Piłsudskiemu – *wskrzesicielom niepodległej Polski*, którzy przejeżdżali przez Pilę w latach 1917-18. Zdobí ją u góry wizerunek krzyża powstańczego.

3. Na kamienicy przy ul. Śródmiejskiej 22 znajduje się kamienna tablica, którą mieszkańcy miasta upamiętnili czterech członków polskiej Rady Ludowej w Pile z lat 1918-23. Została odsłonięta 30 XII 2008 r. w ramach obchodów 90. rocznicy powstania wielkopolskiego, zdobí ją podobizna krzyża powstańczego.

4. Po lewej stronie głównego wejścia do gmachu Starostwa Powiatowego (ul. Niepodległości 33/35) 11 XI 2008 r. odsłonięto kamienną tablicę ku czci Wiesława Cegielki (1886-1966) – członka Naczelnej Rady Ludowej w powstaniu wielkopolskim i pierwszego starosty pilskiego w latach 1946-48. Zdobí ją u góry wizerunek krzyża powstańczego.

PLESZEW (miasto powiatowe)

1. Marmurowa tabliczka na ogrodzeniu plebanii (pl. Kościelny 5) przypomina miejsce pierwszego zebrania tajnego Komitetu Obywatelskiego przygotowującego powstanie wielkopolskie w powiecie pleszewskim, które odbyło się w tym budynku w październiku 1918 r.

2. Po bokach głównego wejścia do kościoła farnego św. Jana wmurowano tablice w ozdobnych obramieniach poświęcone mieszkańcom miasta poległym w latach 1914-20. Na lewej tablicy wypisano cytaty z Ewangelii św. Jana i *Psalmu miłości* Zygmunta Krasińskiego, a pod nimi nazwiska osób poległych w *obronie Ojczyzny* *zmarłych* *wstajej*: 14 w powstaniu wielkopolskim (LS wymienia siedmiu z nich, poległych w styczniu i lutym 1919 r. pod Ligotą, Rawiczem i Zbąszyniem) oraz 7 żołnierzy, którzy stracili życie na froncie wschodnim w latach 1919-20.

3-4. Przy kościele farnym od 2005 r. powstaje „ściana pamięci”, ozdobiona u góry godłem Polski i herbem Pleszewa. Odsłonięto na niej metalowe tablice: 3 XII 2008 r. z nazwiskami 15 delegatów na Polski Sejm Dzielnicowy – z wizerunkiem orła z rozpostartymi skrzydłami i herbami u dołu, a 27 XII 2008 r. ku czci powstańców – ozdobioną płaskorzeźbą żołnierza z karabinem (proj. Grzegorz Godawa).

Pleszew (nr 4)

5. We wschodniej części cmentarza parafialnego (ul. Kaliska 44), blisko ogrodzenia, spoczywa w zbiorowym grobie sześciu ochotników poległych w walkach powstańczych w styczniu, lutym i marcu 1919 r. Ufundowano go w 1923 r., a po zniszczeniu przez hitlerowców odbudowano w 1947 r. i kilkakrotnie restaurowano. Mogiła otoczona jest balustradą ze sztucznego kamienia. Nagrobek ma formę obelisku o przekroju prostokąta, na którym umieszczono krzyż, a pod nim dwie czarne tablice kamienne z napisem ku czci bohaterów powstania oraz nazwiskami poległych, datami życia i śmierci (LS w pięciu przypadkach podaje nieco inne brzmienie

nazwiska lub miejsca i daty śmierci). Położona ukośnie przed nagrobkiem czarna tablica zaświadcza, że tutaj 7 II 2009 r. złożono uroczystie ekshumowane z Gunnersbury (dzielnicy Londynu) prochy urodzonego w Pleszewie pułkownika Ludwika Bociańskiego (1892-1970), w 1918 r. przewodniczącego pleszewskiej Rady Żołnierskiej i organizatora oddziałów powstańczych, a potem m.in. wojewody wileńskiego i poznańskiego. Na cmentarzu tym pochowani są również inni uczestnicy powstania wielkopolskiego.

PŁAWISKA (gmina Sieraków, powiat międzychodzki)

W lesie 150 m na północ od dawnej leśniczówki, tyłem do traktu Sieraków–Drezdenko, wzniesiono w 1925 r. pomnik betonowy z krzyżem i tablicą na grobie powstańców z 7. kompanii 2. pułku strzelców wielkopolskich, poległych w pobliżu 5 VI 1919 r.: kaprała Antoniego Greczki (w ŁS szeregowca Gryczki; 1899-1919) z Oporowa oraz szeregowców Franciszka Gałki (1899-1919) i Józefa Szopki (1894-1919) z Grzebieniska. Mogiła, odrestaurowana w 1969 r., ma kamienny pomnik z płaskorzeźbionym krzyżem i tablicą informacyjną oraz betonowe ogrodzenie.

PNIEWY (miasto w powiecie szamotulskim)

1. Przed Szkołą Podstawową im. Powstańców Wielkopolskich (ul. Strzelecka 11a) znajduje się pomnik w formie niezbyt dużego głazu trójkątnego kształtu, z metalową tablicą – stylizowanym orłem, poświęconą *powstańcom wielkopolskim 1918-1919, synom ziemi pniewskiej*. Cokół pod głaz wykonano z cegieł klinkierowych. Pomnik odsłonięto na Rynku 22 XII 1983 r. i przeniesiono przed szkołę w 1988 r.

2. Na domu przy Rynku 5 (narożnik ul. Powstańców Wlkp.) znajduje się tablica metalowa z wypukłymi literami, która przypomina, że w latach 1918-19 zbierała się tu Rada Ludowa i dowództwo miejscowego oddziału powstańczego.

3. Podobna tablica na ścianie domu przy ul. Powstańców Wlkp. 1 (narożnik ul. Wolności) upamiętnia miejsce magazynu broni pniewskiego oddziału powstańczego w styczniu 1919 r.

4. W południowej części cmentarza (znajdującego się przy ul. Dworcowej) usytuowana jest zbiorowa mogiła powstańców

wielkopolskich. Wewnątrz ogrodzenia łańcuchowego na zwieńczonych kulami słupkach znajduje się owalny klomb z dekoracją w kształcie krzyża maltańskiego, a po bokach rosną krzewy bukszpanu. Na betonowym pomniku wystawionym w 1925 r. wypisano nazwiska pochowanych tu 14 osób poległych w walkach *pod Kamionką i Zbąszynem* oraz nazwisko piętnastego powstańca, ekshumowanego w 1971 r. (LS wymienia 14 z nich, w czterech przypadkach podając inną formę nazwiska czy imienia lub daty urodzenia). Na cmentarzu tym oznaczono biało-czerwonymi tabliczkami groby innych uczestników powstania wielkopolskiego.

POBIEDZISKA (miasto w powiecie poznańskim)

W północno-zachodnim narożniku Rynku 13 IX 1986 r. odsłonięto pomnik powstańców wielkopolskich i wszystkich innych poległych za Ojczyznę (proj. Julian Boss-Gosławski). Na niewielkim brukowanym podwyższeniu znajduje się cokół w postaci trzech metalowych skrzyń różnej wielkości nałożonych jedna na drugą, w którego narożnikach umieszczono cztery nieduże znicze metalowe i pętelki mundurowe. Na górnej, brukowanej powierzchni ustawiono w koziół cztery karabiny z nałożonymi bagnetami, a pod nimi zrywa się do lotu orzeł w koronie. Od strony wschodniej widnieją na pochyłej płaszczyźnie: wypukły metalowy napis, płaskorzeźby czapki powstańczej i dwóch skrzyżowanych szabel oraz data 1986.

PODZAMCZE (zachodnia część Wieruszowa, miasta powiatowego w województwie łódzkim)

Przy zbiegu ulic Kępińskiej i Kolejowej 27 XII 1983 r. odsłonięto pomnik powstańców wielkopolskich (proj. Zenon Hącia). Na schodkowym podwyższeniu i wysokim kwadratowym cokole stoi betonowy obelisk, na którego przedniej ścianie umieszczono wykonane z blachy: stylizowany krzyż powstańczy, czapkę, skrzyżowane szable i datę 1925, po bokach wieniec i gałązki laurowe, a z tyłu znicz. Na cokole widnieją czarne tablice ku czci ofiar z lat 1914-20 oraz poległych i pomordowanych w czasie okupacji hitlerowskiej. Umieszczono tu także fragment wiersza oraz informację dotyczącą zbudowania pomnika w 1925 r., zburzenia go przez hitlerowców oraz odtworzenia staraniem mieszkańców miasta i gminy Wieruszów.

POGORZELA (miasto w powiecie gostyńskim)

1. W południowo-zachodniej części Rynku wznosi się pomnik w formie bielonego obelisku na schodkowym podwyższeniu i wysokim cokole. Na jego przedniej stronie widnieje rzeźba orla rozpościerającego skrzydła, napis *na cześć i chwałę* uczestników powstania wielkopolskiego i tabliczka dotycząca odbudowy pomnika w 1990 r. przez społeczeństwo miasta i gminy. Wokół znajdują się kwietniki i ogrodzenie łańcuchowe. W sąsiedztwie tego miejsca wznosił się w okresie międzywojennym prawie identyczny pomnik, który zniszczyli hitlerowcy.

2. Na ścianie domu przy ul. Kotkowiaka 12 (noszącej imię pierwszego poległego powstańca z Pogorzeli) widnieje mała czarna tablica w betonowym obramieniu, z małym krzyżem powstańczym w zwieńczeniu, wmurowana w 40. rocznicę powstania. Upamiętnia ona wyruszenie z tego domu 3 I 1919 r. kompanii powstańczej *do boju o wolność Ojczyzny*.

3. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Boreckiej), na osi poprzecznej dróżki po lewej stronie głównej alejki, znajduje się zbiorowy grób poległych w latach 1919-20. Otacza go ogrodzenie betonowe, a na betonowym nagrobku umieszczono czarną tablicę z 15 nazwiskami osób pochowanych w tym grobie, w tym Stanisława Kotkowiaka (1892-1919), szeregowca z 2. kompanii koźmińskiej, poległego 6 II pod Dąbrówką k. Rawicza, Michała Szynalskiego (1891-1919), plutonowego z kompanii koźmińskiej, zmarłego z ran 5 V (według LS 1 V) w Krotoszynie, i Władysława Matyklasińskiego (1898-1919), poległego na *froncie inowrocławskim*. Nagrobek ozdobiony jest orłem w koronie, krzyżem i odznaką Wojsk Wielkopolskich. Z lewej strony do mogiły przylega grób dwóch nieznanymi studentów, rozstrzelanych w 1939 r. przez hitlerowców.

POLANOWICE (gmina Kruszwica, powiat inowrocławski)

Na cmentarzu parafialnym, po północnej stronie drugiej poprzecznej alejki, znajduje się grób Szczepana Mazurka (1898-1919), poległego 18 II (w LS Stefan Mazurczak, zginął 21 III pod Zdunami). Mogiła ma lastrykową płytę i taki sam nagrobek z marmurową tablicą informacyjną.

POŁAJEWO (wieś gminna w powiecie czarnkowsko-trzcianeckim)

Na cmentarzu parafialnym, w części położonej na lewo od głównej alejki, pochowany jest Antoni Leśnik (1888-1919), plutonowy z 2. oddziału czarnkowskiego, poległy 13 II w Romanowie. Na grobie 13 II 2005 r. postawiono nowy nagrobek: na dwustopniowym cokole bryłę granitu, na której przedniej oszlifowanej części widnieją płaskorzeźba orła w koronie, cytat z wiersza Edwarda Słoińskiego i napis informacyjny. Ostatnio na tym nagrobku oraz na grobach innych uczestników powstania spoczywających na tym cmentarzu umieszczono metalowe miniaturki krzyża powstańczego.

PONIEC (miasto w powiecie gostyńskim)

1. Na frontowej ścianie ratusza, przy południowo-zachodnim narożniku, widnieje niewielka czarna tablica z 1959 r. Umieszczono na niej herb miasta, krzyż powstańczy oraz napis ku czci żołnierzy batalionu ponieckiego walczącego w powstaniu wielkopolskim.

2. Na należącym do policji budynku przy ul. Polnej oznaczono tablicą siedzibę komendy frontu grupy „Leszno” w powstaniu wielkopolskim i odcinka ponieckiego, którym dowodził Bernard Śliwiński (patrz niżej, nr 4).

Poniec (nr 4)

3. Przed tym budynkiem w 1966 r., w czasie obchodów 1000-lecia państwa polskiego, ustawiono pionowo niewielki kamień w *holdzie powstańcom wlkp.*, z białą marmurową tablicą ozdobioną polskim orłem.

4. Na domu przy ul. Śliwińskiego 5 w kwietniu 1988 r. odsłonięto czarną kamienną tabliczkę informującą, że tu urodził się podpułkownik dr Bernard Śliwiński (1883-1941), w powstaniu wielkopolskim organizator i dowódca oddziałów grupy „Leszno”, patron miejscowego hufca ZHP. Z tej okazji przebiegającą tędy ul. Sienkiewicza przemianowano na ul. Śliwińskiego.

5. Na budynku Gimnazjum (ul. Szkolna 9) znajduje się wmurowana w 2002 r. tablica kamienna ku czci patrona szkoły – Bernarda Śliwińskiego (patrz wyżej). Zdobi ją wizerunek krzyża powstańczego.

6. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Krobskiej), tuż przy głównej bramie po jej lewej stronie, urządzono kwaterę 21 grobów powstańców wielkopolskich i śląskich.

7. Przy murze w południowej części tego cmentarza znajduje się od 1923 r. zbiorowy grób powstańców poległych w 1919 r. w okolicach miasta: Jana Drożdżyńskiego (patrz Miechcin), Józefa Kusza (patrz Waszkowo) i Andrzeja Piosika (w LS niewymienionego). W 2002 r. wystawiono na nim nowy okazały nagrobek z ciemnoszarego kamienia, zwieńczony stylizowanym orłem na tle krzyża. Na płycie grobu umieszczono napis *Za wolność bohaterom* i odlew krzyża powstańczego.

8. Na prawo od tego grobu pochowany jest w pojedynczej mogile Michał Kaźmierczak (1884-1960), dowódca kompanii ponieckiej w powstaniu wielkopolskim. Grób ma płytę ze sztucznego kamienia i ciemny nagrobek. Obok znajdują się cztery jednakowe groby żołnierzy polskich poległych w 1939 i 1945 r.

POTARZYCA (gmina Jarocin, powiat jarociński)

Na cmentarzu parafialnym (położonym przy ul. Siedlemińskiej), po lewej stronie głównej drożki, znajduje się grób szeregowców z 3. kompanii jarocińskiej: Stanisława Talagi (1897-1919) i Ignacego Wcześniaka (1895-1919), poległych 6 i 7 II na froncie rawickim. Podwójna mogiła ziemna ma betonowy krawężnik. Betonowy

nagrobek z czarną tablicą informacyjną i zwieńczeniem w formie krzyża na kuli wystawiono 13 II 1938 r., a później uzupełniono o kamienną tablicę z nazwiskami 10 ofiar II wojny światowej.

POTULICE (gmina Wągrowiec, powiat wągrowiecki)

Na cmentarzu parafialnym, na lewo od głównej dróżki, znajduje się grób szeregowca Wacława Lorenca (1892-1919), który poległ 6 II (według LS 11 II) pod Radwankami. Mogiła nakryta jest płytą betonową dekorowaną czarnym krzyżykiem.

POWIDZ (wieś gminna w powiecie słupeckim)

1-2. W rozwidleniu ulic Witkowskiej i Kolejowej, na miejscu przedwojennego pomnika zniszczonego przez hitlerowców, 10 XI 1991 r. odsłonięto poświęcony *Ojcom Naszym* głaz-pomnik na schodkowym cokole, zwieńczony orłem w koronie. Z przodu znajduje się na nim kamienna tablica z napisem ku czci powstańców wielkopolskich z kompanii powidzkiej i tych, *którzy swe życie złożyli za Ojczyznę*. Z lewej strony 28 XII 2008 r., w 90. rocznicę powstania, odsłonięto drugi pomnik – ustawiony pionowo głaz na kamiennej podstawie, na którym umieszczono cztery czarne tablice kamienne z nazwiskami 103 powstańców z kompanii powidzkiej oraz napisem ku ich czci.

3. W kościele parafialnym, po lewej stronie z tyłu, 28 XII 2009 r. odsłonięto metalową tabliczkę ku czci walczącej w powstaniu wielkopolskim kompanii powidzkiej. Dekorowana jest ona wizerunkami krzyża powstańczego, czapki oraz szabli skrzyżowanej z karabinem.

POZNAŃ (miasto wojewódzkie)

1*. U zbiegu ulic Towarowej i Wierzbicice, na skraju obecnego Parku Drwęskich, 19 IX 1965 r. odsłonięto okazały pomnik powstańców wielkopolskich (proj. Alfred Wiśniewski). Składa się on z wysokiego na 17 m pionowego elementu o przekroju wydłużonego prostokąta i lekko zbieżnych ścianach obłożonych płytami polerowanego granitu strzegomskiego oraz ustawionych na oddzielnym

* Numeracja obiektów odpowiada oznaczeniom na planie miasta.

Poznań (nr 1)

cokole, odlanych w brązie rzeźb oficera z szablą i strzelca z karabinem. Na pionowym elemencie na wysokości 6 m umieszczono odlewy brązowych wypuklorzeźb: od frontu tarczy z orłem, a z boków kompozycji figuralnych przedstawiających dzieci wrzesińskie, wóz Drzymały, Marcina Kasprzaka wśród robotników i śmierć Franciszka Ratajczaka. Przed pomnikiem umieszczono kamienną podstawę pod znicze. Przed 70. rocznicą powstania przestrzeń przed pomnikiem przebudowano (według projektu Jerzego Nowakowskiego) na plac apelowy o powierzchni 1800 m².

2. Na gmachu Izby Rzemieślniczej (na narożniku ul. Niezlomnych i al. Niepodległości) w jej 50-lecie wmurowano w maju 1969 r. tablicę upamiętniającą rzemieślników wielkopolskich – ofiary walk o wolność Ojczyzny w latach 1918-19 i 1939-45. Betonową tablicę zdobią herby Wielkopolski i Poznania.

3. Na prawo od wejścia do gmachu Collegium Maius (ul. Fredry 10) 11 XI 1988 r. wmurowano metalową tablicę (proj. Stanisław

Mystek) upamiętniającą miejsce, gdzie od 11 XI 1918 do 11 I 1919 r. znajdowała się siedziba Biura Wydziału Wykonawczego poznańskiej Rady Robotników i Żołnierzy. Rada m.in. *dała początek procesom repolonizacyjnym i wywarła duży wpływ na wzrost dążeń wyzwoleniczych Polaków pod zaborem pruskim.*

4. Na budynku przy ul. Fredry 8a upamiętniono miejsce, w którym w latach 1919-22 mieszkał Wojciech Korfanty (1873-1939) – członek Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej w okresie powstania wielkopolskiego, a potem przywódca powstań śląskich. Metalowa tablica, ozdobiona płaskorzeźbą głowy W. Korfanteo, została odsłonięta 28 VIII 1999 r.

5. Na ścianie kamienicy przy ul. Święty Marcin 75 umieszczono 10 XI 1988 r. metalową tablicę (proj. Benedykt Kasznia) upamiętniającą siedzibę Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej, kierownictwo ośrodka i władzy Polaków ziem byłego zaboru pruskiego w okresie powstania wielkopolskiego (10 XI 1918-6 XI 1919 r.). U góry tablicy widnieje podobizna pieczęci NRL z orłem.

6. Na domu przy ul. Święty Marcin 71 odsłonięto 1 II 1979 r. tablicę w formie metalowego odlewu o falistej powierzchni przypominającej sztandar, ozdobionego u dołu po prawej wizerunkiem krzyża powstańczego (proj. Marian Banasiewicz). Tu – w hotelu „Royal” – mieściło się od 28 XII 1918 do 18 I 1919 r. dowództwo główne powstania wielkopolskiego. Poprzednio znajdowała się w tym miejscu tablica z 1929 r., którą zniszczyli hitlerowcy.

7. Na zewnętrznej ścianie budynku Biblioteki Raczyńskich przy ul. Święty Marcin 65, na prawo od wejścia, znajduje się metalowa tablica (proj. Jan Kasiński) ku czci harcerzy V Hufca Harcerskiego im. Księcia Józefa Poniatowskiego, którzy *odeszli na wieczną wartę*. Ozdobiono ją podobiznami krzyża harcerskiego i wysokiej czapki-rogiatki, została odsłonięta 2 V 1993 r. – w 80-lecie hufca. Dawniej w tym budynku mieściła się szkoła, w niej zaś harcówka V Hufca. Wśród figurujących na tablicy ważnych dat z historii Hufca jest też 27.12.1918.

8. Na domu stojącym na narożniku ul. Ratajczaka i pl. Wolności widnieje brązowa tablica w obramieniu z wieńca lauowego, z krzyżem powstańczym i złoconymi wypukłymi literami (proj. Edward Haupt). Upamiętnia ona miejsce, w którym 27 XII 1918 r.

poległ Franciszek Ratajczak, pierwsza ofiara powstania wielkopolskiego w Poznaniu (patrz Śniaty). Jest to trzecia tablica w tym miejscu, odsłonięta 27 XII 1956 r. W grudniu 1919 r. umieszczono tutaj dwie drewniane tablice upamiętniające pierwszych poległych – Franciszka Ratajczaka i Antoniego Andrzejewskiego. Zastąpiono je 27 XII 1928 r. tablicą żeliwną, którą zniszczyli hitlerowcy.

9. Na pl. Wolności, przed wschodnią fasadą budynku „Arkadii”, w kamiennej nawierzchni innym kolorem płytek wydzielono kwadratową płaszczyznę, na której metalowymi literami upamiętniono miejsce złożenia 26 I 1919 r. uroczystej przysięgi żołnierskiej przez powstańców wielkopolskich. W narożnikach płaszczyzny umieszczono cztery płaskorzeźby krzyża powstańczego (fot. na s. 2). Całość projektowały Anna Krzymańska i Jolanta Drzewoska. Fot. z uroczystości przysięgi znajduje się na okładce.

10. Na ścianie budynku na narożniku pl. Wolności i al. Marcinkowskiego, w którym mieści się Księgarnia św. Wojciecha, 25 I 2009 r. odsłonięto ozdobną metalową tablicę ku czci uczestników powstania, którzy w latach 1920-39 byli członkami polskich korporacji akademickich. Na tablicy wymieniono nazwiska dziesięciu najbardziej zasłużonych powstańców-korporantów.

11. Na ścianie gmachu Muzeum Narodowego (al. Marcinkowskiego 9) od 10 XII 1988 r. znajduje się kompozycja składająca się z kamiennej płyty i umieszczonych na niej dziewięciu mniejszych odlewów metalowych (proj. Józef Kopczyński). Poświęcona jest ona głównodowodzącym powstania wielkopolskiego – generałom Stanisławowi Taczakowi i Józefowi Dowborowi-Muśnickiemu, których podobizny umieszczono na tablicy obok orła w koronie, dat 1918-1919 i krzyża powstańczego.

12. U zbiegu ulic Marcinkowskiego i Paderewskiego, na zaokrąglonym narożniku hotelu „Bazar”, 27 XII 1928 r. wmurowano metalową tablicę (proj. Stanisław Jagmin) ku czci Ignacego Jana Paderewskiego, którego przyjazd do Poznania przyspieszył wybuch walk powstańczych. Ufundował ją Związek Towarzystw Uczestników Powstania Wielkopolskiego. Na tablicy ponad napisem znajduje się medalion z wizerunkiem głowy Paderewskiego, a w rogach ozdobnej ramy – herby (m.in. w prawym dolnym rogu herb Poznania). Tablicę ukryto w 1939 r. i po wyzwoleniu przekazano władzom

miejskim, ale w okresie stalinowskim zaginęła. Po odtworzeniu przez Irenę Woch została ponownie odsłonięta 18 XII 1978 r. Niżej umieszczono mniejszą tablicę, informującą o rekonstrukcji dokonanej w 60-lecie wybuchu powstania.

13. Przy ul. Ludgardy, obok bocznej ściany kościoła Franciszkanów, wznosi się wykonany z kamienia pomnik 15. Pułku Ułanów Poznańskich. Na okrągłej kolumnie, ozdobionej płaskorzeźbą orła w koronie, umieszczono postać ułana na koniu, który przebija lancą smoka. U dołu na cokole metalowa tablica informuje, że jest to pomnik pierwszej jednostki kawalerii w powstaniu wielkopolskim. Pomnik, projektu rzeźbiarza Mieczysława Lubelskiego i architekta Adama Ballenstaedta, odsłonięto 22 X 1927 r. We wrześniu 1939 r. hitlerowcy rozbili rzeźby ułana i orła, cokół zaś przez wiele lat stał pusty. Pomnik zrekonstruowali Józef Murlewski i Benedykt Kasznia, a odsłonięto go ponownie 10 IX 1982 r.

14. Przy kościele św. Marcina (ul. Święty Marcin 13), na prawo od stojącej obok niego groty, znajduje się tablica ze sztucznego kamienia w ozdobnym obramieniu, ufundowana *ku uczczeniu pamięci zmarłych powstańców z okazji 15-lecia odzyskania wolności i 10-lecia Towarzystwa Uczestników Powstania Wielkopolskiego im. J. Paderewskiego „Poznań III dzielnica Zamek”*. Wykonali ją kamieniarze Marian Skrzypczak i Jerzy Gleszczyński, a została

Poznań (nr 14)

odslonięta 15 X 1933 r. Tablica była wmurowana w ścianę stojącą tu kamienicy, a po jej rozebraniu umieszczona wtórnie po kilkuletniej przerwie na odtworzonym odcinku arkadowego muru.

15. Na ścianie kamienicy przy ul. Wrocławskiej 18 znajduje się metalowa tabliczka dekorowana gałązkami laurową i dębową, krzyżem powstańczym oraz płaskorzeźbami dwóch marynarzy w mundurach. Upamiętnia ona odbycie 5 XII 1918 r. w tym domu (mieściła się w nim wówczas „Zielona Kawiarnia”) tajnego zebrania pod przewodnictwem Adama Białoszyńskiego, na którym utworzono oddział marynarzy-powstańców. Tabliczkę ufundowano w 1938 r. i po zniszczeniu przez hitlerowców odtworzono w 1978 r., w 60. rocznicę tego zebrania (proj. Jan Bakalarczyk).

16. W zabytkowym budynku Odwachu (Stary Rynek 3) od 18 XII 2001 r. mieści się Muzeum Powstania Wielkopolskiego (oddział Wielkopolskiego Muzeum Walk Niepodległościowych). Po remoncie budynku nowa ekspozycja stała, przygotowana przez Barbarę Fabiańską i Przemysława Jurkiewicza, została otwarta 26 I 2009 r. Prezentuje ona m.in. oryginalne fotografie obrazujące wybuch powstania i przebieg walk na różnych frontach, rozwój organizacyjny oddziałów zbrojnych od jednostek ochotniczych do regularnego Wojska Wielkopolskiego, sylwetki dowódców i innych uczestników walk, umundurowanie, broń, sztandary, odznaczenia i odznaki powstańcze, pamiątki osobiste związane z tym okresem historycznym. Fot. na s. 14.

17. Na ścianie kamienicy przy Starym Rynku 75, w której mieści się apteka „Pod Żłotym Lwem”, 28 XII 2008 r. odslonięto wykonaną z piaskowca tablicę przypominającą fakt zawieszenia na ratuszu dokładnie 90 lat wcześniej przez porucznika Janusza Leszczyńskiego pierwszej po 125 latach niewoli polskiej flagi (przekazali ją właściciele tej apteki). Marmurową tablicę ufundowali poznańscy aptekarze.

18. W krużganku zespołu pojezuickiego przy ul. Gołębiej, w części przylegającej do kościoła farnego, znajduje się marmurowa tablica upamiętniająca poległych i zmarłych członków Towarzystwa Powstańców i Wojaków im. F. Ratajczaka. Listę 73 nazwisk otwiera Franciszek Ratajczak (patrz wyżej, nr 8). Wśród wymienionych tu osób znajdują się powstańcy zmarli w latach 1924-38 (wśród nich

jest gen. Józef Dowbor-Muśnicki), oprócz tego dwie osoby zmarłe w okresie okupacji hitlerowskiej i dwie po wyzwoleniu.

19. Na ścianie kamienicy przy ul. Garbary 28 odsłonięto 18 XII 1978 r. metalową tablicę ufundowaną przez Poznańską Chorągiew ZHP im. Powstańców Wielkopolskich. W podwórzu tego budynku w latach 1917-19 miała siedzibę Główna Kwatera Skautowa i komenda Polskiej Organizacji Wojskowej zaboru pruskiego. Tu 11 XI 1918 r. utworzono pierwsze harcerskie biuro werbunkowe do wojska polskiego. U góry tablicy umieszczono między datami 1918-1978 małe wizerunki krzyży harcerskiego i powstańczego oraz gałązkę laurową. Poprzednią tablicę na tym miejscu z 1933 r. zniszczyli hitlerowcy.

20. W centralnej części Cmentarza Zasłużonych na Wzgórzu św. Wojciecha 30 XI 1988 r. uroczystie złożono ekshumowane z Malborka prochy generała brygady Stanisława Taczaka (1874-1960), pierwszego głównodowodzącego powstania wielkopolskiego. Na płycie z polerowanego granitu ustawiony jest na czterech słupkach prostopadłościenny sarkofag z tego samego materiału, na którego górnej powierzchni znajduje się napis z metalowych liter. W narożnikach sarkofagu umieszczono cztery żeliwne odlewy orłów z rozpostartymi skrzydłami. Całość zaprojektował Jerzy Nowakowski, orły – Stanisław Mysiek.

21. Na murze ciągnącym się po zachodniej stronie drogi wjazdowej na Cytadelę od strony ul. Armii Poznań, zwanej małą służą, znajduje się zespół tablic upamiętniających wielkopolskie oddziały wojskowe i ich żołnierzy. Wśród nich uczczono jednostki, których historia wywodzi się z oddziałów powstańczych z lat 1918 i 1919: 3. i 4. pułk strzelców wielkopolskich, 3. pułk artylerii lekkiej wielkopolskiej oraz 7. wielkopolski pułk saperów.

22. Na stoku Cytadeli, w górnej części starego cmentarza garnizonowego, znajduje się kwatera 393 mogił (w tym kilku zbiorowych) powstańców wielkopolskich oraz żołnierzy poległych w latach 1918-20. Nazwiska 120 spośród nich nie są znane. Jednakowe nagrobki wykonano ze sztucznego kamienia w kształcie krzyży o szerokich, ledwo zaznaczonych ramionach i ozdobiono wizerunkami orła w koronie. Wyróżnia się kilka mogił okazalszych lub o innych nagrobkach, m.in. porucznika Józefa Moellenbrocka (1895-1919), poległego 12 II pod Wielkim Grójcem. W tej kwaterze,

Poznań (nr 22)

na osi drożki biegnącej pod górę, znajduje się też grób ekshumowanego na to miejsce w 1978 r. „poety powstania wielkopolskiego” Romana Wilkanowicza (1886-1933), z nagrobkiem w formie niskiego, krępego obelisku. Przed 90. rocznicą powstania kwatera została odrestaurowana. W jej najwyższej części 16 I 2009 r. odsłonięto 10-tonowy głaz, przetransportowany z odkrywki węgla brunatnego „Józwin”, na którym z przodu umieszczono krzyż z czarnego marmuru z napisem: *W hołdzie bohaterom walk o niepodległość w latach 1918-1920* (proj. Jacek Wilczak).

23. U zbiegu ulic Żniwnej i Za Cytadelą, przed Młodzieżowym Domem Kultury nr 2, wzniesiono pomnik ufundowany przez ZHP i odsłonięty 30 XII 1974 r. (proj. Józef Kaliszan). Ma on formę dwóch pionowych elementów zbudowanych z nieregularnych bloków białego kamienia, na których umieszczono krzyże powstańcy i harcerski, a u góry dwa stylizowane kamienne orły z rozpostartymi skrzydłami. U dołu znajduje się cokół z bloków kamiennych i płyta z tablicą metalową. Pierwotnie pomnik poświęcony był wszystkim harcerzom-powstańcom, a od 1987 r. tylko harcerzom staromiejskim poległym w walkach o wolność Ojczyzny w latach 1918-19 i 1939-45.

24. Na skraju cmentarza komunalnego nr 2 na Junikowie od strony pętli tramwajowej wydzielono po obu stronach głównej alei kwatery dla uczestników powstania wielkopolskiego (pola nr 3 i 6, gdzie pochowano 334 powstańców). Po północno-zachodniej stronie lewej kwatery 18 IV 1988 r. odsłonięto pomnik w kształcie smukłego betonowego obelisku na schodkowym, trapezowatym cokole granitowym (proj. Jerzy Nowakowski, elementy metalowe Stanisław Mystek). Z przodu umieszczono na nim orła w koronie i napis: *Powstańcom Wielkopolskim 1918-1919*, a po bokach dwa wizerunki krzyża powstańczego. Ponad 200 uczestników powstania pochowano w innych miejscach tego cmentarza.

25. Na cmentarzu górczyńskim (położonym przy ul. Ściegienego), między główną bramą a kostnicą, znajduje się zbiorowy grób sześciu powstańców wielkopolskich, którzy *pierwsi oddali życie na ulicach Poznania*. Faktycznie tylko Franciszek Ratajczak i Antoni Andrzejewski polegli 27 XII 1918 r. podczas starć na ulicach miasta; według LS Jan Dembiński zmarł z ran 22 I 1919 r. w Szubinie, Stefan Grabski zmarł 18 II 1918 r. w Poznaniu z ran odniesionych pod Żninem, Maksymilian Nickel (w LS Nickiel) poległ 17 V 1919 r. w Czarnkowie, a Stanisław Śniegocki zmarł 12 IV 1920 r. w Kowlu z ran odniesionych w wojnie polsko-bolszewickiej. Na pomniku ze sztucznego kamienia (proj. Ryszard Skupin) umieszczono napis: *Cześć Bohaterom*, ich nazwiska i stylizowanego orła. Na płycie grobu widnieje metalowy odlew krzyża powstańczego. Spoczywających tu powstańców ekshumowano z różnych miejsc i uroczyście pochowano 1 I 1923 r. Pierwotny pomnik z sierpnia 1924 r. zniszczyli hitlerowcy; obecny odsłonięto 19 XII 1968 r. Uczestników powstania pochowano również w innych miejscach tego cmentarza.

26. Obok kościoła Matki Boskiej Bolesnej (ul. Głogowska 97) wznosi się grota Matki Boskiej. Na niej umieszczono trzy tablice, od prawej: betonową, ufundowaną w 1929 r. w 10-lecie powstania wielkopolskiego; środkową, kamienną, z nazwiskami członków koła Górczyn-Łazarz Związku Powstańców Wielkopolskich – 7 poległych w powstaniu (w LS wymienieni są A. Andrzejewski, J. Dembiński, S. Grabski, M. Nykel (Nickiel) i F. Ratajczak – patrz wyżej, nr 25) oraz 14 zamęczonych w więzieniach i obozach hitlerowskich, wmurowaną po II wojnie światowej; trzecią, granitową, ku czci

dowódców powstania Stanisława Taczaka i Józefa Dowbora-Muśnickiego, ufundowaną 27 XII 1985 r. przez dawną korporację akademicką „Lechia”, ozdobioną wykonanymi z metalu orłem z ratusza poznańskiego i odznaką pamiątkową Wojsk Wielkopolskich (proj. Jerzy Sobczak).

27. Na kościele św. Rocha przy ul. Kórnickiej, pod arkadą na lewo od głównego wejścia, widnieje kamienna *tablica pamiątkowa* ku czci powstańców, ufundowana przez koło Związku Powstańców Wielkopolskich z Żegrza. Wypisano na niej nazwiska 7 poległych w walkach w latach 1918-20 (w tym dwóch w powstaniu wielkopolskim – patrz niżej, nr 34) oraz 11 powstańców zmarłych w latach 1927-46, m.in. zamęczonych w obozach hitlerowskich.

28. W centralnej części cmentarza parafii staroleśkiej (znajdującego się przy ul. św. Antoniego), tuż przy kostnicy, wznosi się betonowy pomnik ku czci poległych 15 II 1919 r. pod Grójcem Małym szeregowców Stanisława Kończala (w LS Kończaka, zmarłego 2 V 1919 r. w Poznaniu na zapalenie płuc i pochowanego na cmentarzu garnizonowym) oraz Stanisława Zajączkowskiego (według LS 1895-1919, poległego pod Grójcem Wielkim i pochowanego w Nowej Wsi Zbąskiej). Ufundowało go w 1935 r. koło Towarzystwa Powstańców i Wojaków ze Staroleśki. Na obszernym kwadratowym cokole umieszczono zwieńczony krzyżem niski ostrosłup ścięty. Na nim widnieje wizerunek orła w koronie i napis: *Za wolność*, a na cokole tablice marmurowe z nazwiskami poległych oraz napisem ku czci powstańców zmarłych w obozach hitlerowskich. Pomnik, stojący pierwotnie niedaleko stąd przy baraku kościelnym, po zniszczeniu przez hitlerowców we wrześniu 1939 r. został odtworzony na obecnym miejscu w 1950 r. Pierwsza z opisanych tablic przetrwała okres okupacji hitlerowskiej dlatego, że była pokryta warstwą zaprawy cementowej.

29. Po południowej stronie Jez. Maltańskiego, wysoko ponad krawędzią jego doliny, góruje Kopiec Wolności. Usypany został w okresie od 3 V 1919 do 3 V 1920 r. dla upamiętnienia zrywu wolnościowego mieszkańców Wielkopolski i odzyskania niepodległości po latach zaborów. Zniszczyli go hitlerowcy w 1939 r. Od 1986 r. trwa jego rekonstrukcja według projektu Klemensa Mikulę w nieco zmienionej formie.

30. W parku leśnym na Malcie, na tzw. polanie harcerskiej, odsłonięto 16 V 1937 r. pomnik poświęcony *Harcerzom wielkopolskim poległym w walce o niepodległość 1918-1920*. W 1940 r. został on zburzony, a dwie tablice zawierające nazwiska 77 poległych ukryto (w 1947 r. zostały one zwrócone harcerzom, ale po 1949 r. zaginęły). Po wojnie w tym miejscu ustawiono brzoźowy krzyż, a 17 XII 1978 r. – głaz z tablicą. Na początku lat dziewięćdziesiątych rozpoczęto tu rekonstrukcję pierwotnego pomnika, którą przerwano po wykonaniu wysokiego betonowego trzonu i uporządkowaniu otoczenia. Po bokach trzonu umieszczono trzy tablice ze sztucznego tworzywa z napisem ku czci poległych oraz ich nazwiskami. Odnowiony pomnik poświęcono 27 XII 2008 r.

31. Na narożnej szarpie kościoła św. Małgorzaty na Śródcie w 1988 r., w 75-lecie harcerstwa w tej dzielnicy Poznania, wmurowano metalową tablicę ku czci harcerzy *odeszłych na wieczną wartę*, ozdobioną krzyżem harcerskim, lilijką i gałązkami laurowymi. Poświęcona jest ona m.in. *powstańcom wlkp. 1918-20*.

32-33. W południowej części cmentarza komunalnego nr 1 na Miłostowie (od strony ul. Warszawskiej), na prawo od głównej drogi, urządzono dużą kwaterę kombatantów. Pośrodku niej 20 IX 1999 r. z inicjatywy Fundacji im. gen. H. Kowalówki odsłonięto pomnik poświęcony bojownikom o niepodległość Ojczyzny z lat 1918-56 (proj. architekt Henryk Marcinkowski przy współpracy plastyków Józefa Petruka i Jerzego Hofmana). Na wznoszącym się łukowato wysokim cokole z kostek kamiennych stoi granitowy krzyż, przed którym znajduje się metalowa rzeźba orła w koronie. Na tablicy umieszczonej na cokole wśród innych ważnych wydarzeń z historii regionu wpisano *zwycięskie Powstanie Wielkopolskie*. Na zachodnim skraju kwatery w latach 1986-93 pochowano ośmiu uczestników powstania. W 2008 r. do tej kwatery przeniesiono prochy Feliksa Racka (1898-1919), zmarłego z ran 2 I w Poznaniu, którego grób znajdował się początkowo w innym miejscu cmentarza. Mogilę tę kryje płyta kamienna z wykutym napisem. Powstańcy wielkopolscy spoczywają również w innych miejscach tego cmentarza; ich groby oznaczono niewielkimi tabliczkami z wizerunkiem orła.

34. Na cmentarzu miłostowskim, w kwaterze 35/2 położonej w północno-wschodniej jego części, spoczywają dwaj powstańcy

z 6. kompanii 1. pułku rezerwowego strzelców wielkopolskich, pochodzący z Żegrza: Jan Kopa (1896-1919), który stracił życie 11 I koło Szubina, i Józef Bartoszak (1901-19), poległy 10 II (według LS 9 II) pod Wieszkami. Pierwotnie byli oni pochowani na cmentarzu na Komandorii, a następnie na cmentarzu parafii św. Rocha przy ul. Wiatracznej. Ten drugi cmentarz uległ likwidacji w związku z budową Trasy Katowickiej i na początku 1973 r. prochy zmarłych przeniesiono do obecnej kwatery. Grób, położony blisko skraju pola od strony asfaltowej drogi, ma płytę ze sztucznego kamienia i taki sam prostopadłościenny nagrobek z wykutym napisem. Obok znajdują się groby trzech innych uczestników powstania wielkopolskiego.

Zobacz też Głuszyna, Kiekrz, Ławica.

PRĄDOCIN (gmina Nowa Wieś Wielka, powiat bydgoski)

Po północnej stronie zabudowań wsi, przy skrzyżowaniu szosy nr 25 Inowrocław–Bydgoszcz z drogą do Antoniewa, w maju 1988 r. odsłonięto gład-pomnik ku czci Franciszka Janiszewskiego, miejscowego nauczyciela, powstańca wielkopolskiego, zamordowanego w tym miejscu 29 IX 1939 r. (ekshumowane jego prochy pochowano na cmentarzu w Lisewie Kościelnym). Na niezbyt dużym kamieniu umieszczono marmurową tablicę z napisem informacyjnym, ozdobioną krzyżem powstańczym. Gład ustawiony jest na płycie betonowej i otoczony ogrodzeniem łańcuchowym na metalowych słupkach.

PRZEMĘT (wieś gminna w powiecie wolsztyńskim)

1. Przy szosie w kierunku Śmigła, obok gospodarstwa przy ul. Powstańców Wlkp. 36, znajduje się murowana i otynkowana kapliczka Matki Boskiej. Na jej przedniej ścianie umieszczono tablicę z nazwiskami 26 ofiar I wojny światowej, 16 ofiar II wojny światowej oraz Walentego Jęsieka (1895-1919) z Przedmieścia, str. szeregowca z kompanii przemęckiej, poległego 11 I pod Zbarzewem. Stojący w tym miejscu pomnik z 1920 r. zniszczyli hitlerowcy; w obecnej formie został on odbudowany w 1946 r.

2-3. W okresie przygotowań do obchodów 90. rocznicy powstania wielkopolskiego na cmentarzu przy kościele św. Andrzeja odszukano miejsce, gdzie był pochowany Walenty Jęsień (patrz wyżej),

a nieco później także grób Andrzeja Stürmera (1896-1919), st. szeregowca z 6. pułku strzelców wielkopolskich poległego 2 VI pod Zbarzewem, i odtworzono obie mogiły. Znajdują się one niedaleko siebie w głębi zachodniej części cmentarza. W końcu 2009 r. otrzymały kamienne obramowanie i jednakowe nagrobki w formie płyty z białego piaskowca z orłem w koronie i napisem informacyjnym.

Przemęt (nr 3)

4. Pośrodku cmentarza przy kościele św. Piotra i Pawła znajduje się rzeźba *Pietà* z 1856 r. Na jej kamiennym cokole umieszczono tablice ku czci parafian poległych w latach 1914-21 i w czasie II wojny światowej.

PRZYGODZICE (wieś gminna w powiecie ostrowskim)

1. Przy ul. Wrocławskiej, na skwerze przed siedzibą Urzędu Gminy, wznosi się odsłonięty 5 VI 1960 r. betonowy pomnik, ustawiony na miejscu poprzedniego z 11 IX 1938 r., który w październiku 1939 r. zniszczyli hitlerowcy. Na schodkowej podstawie i kwadratowym cokole umieszczono obelisk, na którym po odnowieniu od 8 XI 1992 r. po stronie zachodniej widnieje krzyż, odznaka Wojsk Wielkopolskich, wizerunek orła w koronie i napis: *Za Wolność*. Na cokole wypisano nazwiska poległych z gromady Przygodzice:

40 osób w latach 1914-18, Jana Mertki w powstaniu wielkopolskim (patrz Boczków) i pięciu osób w wojnie polsko-bolszewickiej. Od strony ulicy umieszczono na pomniku czarną tablicę z nazwiskami 18 ofiar II wojny światowej.

2. Obok budynku Urzędu Gminy (do 1939 r. Domu Ludowego im. Marszałka Piłsudskiego, ul. Wrocławska 2) znajduje się dwustopniowy, murowany i otynkowany element prostopadłościenny. Z przodu na jego wyższej części widnieje napis: *Cześć i chwała powstańcom wielkopolskim 1918-1919*. Na górze obu stopni umieszczono kwietniki.

3. Na budynku przedszkola (dawnej szkole, ul. Szkolna 4) znajduje się kamienna tablica upamiętniająca fakt, że tu w latach 1906-13 uczył się Jan Mertka (patrz Boczków). Odślonięto ją w 86. rocznicę śmierci bohatera.

PUSZCZYKOWO (miasto w powiecie poznańskim)

Na cmentarzu parafialnym, na północny zachód od kostnicy, pochowany jest pułkownik Julian Lange (1873-1954), naczelnik „Sokoła” na zabór pruski i *komendant naczelny* Straży Ludowej w powstaniu wielkopolskim. Na grobie znajduje się płyta betonowa i taki sam nagrobek z krzyżem i napisem informacyjnym.

RADWANKI (gmina Margonin, powiat chodzieski)

Przy szosie w kierunku Margonina, 150 m od przystanku PKS, wznosi się niewysoki obelisk betonowy z kamienną tablicą ku czci 23 powstańców poległych 2 II 1919 r. w walce z Niemcami o wieś i dwóch osób zamordowanych 6 IX 1939 r. przez hitlerowców. Zwieńczony jest on blaszaną tabliczką z krzyżem *Virtuti Militari*. Wokół ustawiono ogrodzenie metalowe. Pomnik, ufundowany przez koło ZBoWiD w Margoninie, odślonięto 4 XI 1977 r.

RAKONIEWICE (miasto w powiecie grodziskim)

W północnej części cmentarza parafialnego (znajdującego się przy ul. Zamkowej) spoczywają we wspólnym grobie szeregowcy z kompanii rakoniewickiej: Stefan Wujec (1895-1919) i Ignacy Todek (1898-1919), polegli 3 II pod Nowym Kramskiem (według LS I. Todek zginął 5 II). Na mogile w 2007 r. postawiono nowy

nagrobek kamienny i położono płytę z tego samego materiału, na której umieszczono metalową tabliczkę z napisem: *Bohaterom Powstania Wielkopolskiego w hołdzie społeczeństwo Rakoniewic.*

RASZKÓW (miasto w powiecie ostrowskim)

1. Na Rynku, po wschodniej stronie ratusza, wznosi się od 24 XII 1957 r. pomnik powstańców wielkopolskich, ufundowany przez mieszkańców miasta i okolicy. Ustawiono go na miejscu pomnika odsłoniętego 3 V 1923 r., który zniszczyli hitlerowcy. Na podwyższeniu schodkowym i kwadratowym cokole stoi obelisk, na którym od frontu znajduje się wizerunek krzyża powstańczego. Na cokole widnieje kamienna tablica z napisem ku czci powstańców. Poniżej 14 IX 1990 r. umieszczono marmurową tabliczkę dotyczącą poświęcenia pomnika. Z czterech boków ustawiono wazony na postumentach.

2. W kościele parafialnym, w kruchcie pod wieżą, znajduje się tablica marmurowa, ozdobiona u góry wizerunkiem krzyża powstańczego. Wypisano na niej nazwiska czterech parafian poległych w powstaniu wielkopolskim (spośród nich w *LS* figuruje tylko F. Śniegocki – patrz niżej, błędnie zapisany jako *Śnigocki*) oraz 40 powstańców zmarłych później.

3. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Koźmińskiej), blisko wejścia po prawej stronie, pochowany jest w grobie rodzinnym Franciszek Śniegocki (1899-1919), szeregowiec z 5. kompanii 12. pułku strzelców wielkopolskich, poległy 6 II pod Zdunami. Mogiła kryta płytą betonową ma taki sam nagrobek z czarną tablicą informacyjną (z błędnym rokiem śmierci 1918).

RAWICZ (miasto powiatowe)

1. U zbiegu ulic Wojska Polskiego, Piłsudskiego i Wałów Kościuski znajduje się pomnik Żołnierza Polskiego w formie brązowej rzeźby żołnierza z karabinem na dekorowanym orłem obszernym trapezowatym cokole i schodkowym podwyższeniu z kulami kamiennymi w narożach. Przed pomnikiem ułożono trzy tablice: ku czci bohaterów powstań narodowych, żołnierzy walczących o Polskę i społeczeństwa Rawicza zmagającego się z naporem germańskim. Pomnik, wykonany przez Franciszka Bohona na podstawie

projektu Kazimierzy Pajzderskiej, został odsłonięty 1 VIII 1926 r. Po zniszczeniu przez hitlerowców odtworzył go Antoni Hajdecki według koncepcji Wiktora Pawlikowskiego, a uroczystość ponownego odsłonięcia miała miejsce 12 X 1980 r. Wokół ułożono chodnik z czerwonych płyt kamiennych.

2. W holu ratusza (stojącego pośrodku Rynku), obok wejścia do Muzeum Ziemi Rawickiej, w styczniu 2004 r. odsłonięto tabliczkę metalową upamiętniającą 85. rocznicę wybuchu powstania wielkopolskiego. Zdobí ją wizerunek krzyża powstańczego.

3. Na cmentarzu parafialnym, od strony skrzyżowania ulic Podmiejskiej i Spokojnej, wydzielono w 1934 r. kwaterę grobów żołnierskich. Na jej skraju wznosi się kamienny pomnik przypominający kształtem obelisk, z tablicą ku czci powstańców wielkopolskich, żołnierzy Wojska Polskiego i więźniów politycznych *walczących o wolność Ojczyzny*. Odsłonięto go w 1947 r. na miejscu poprzedniego pomnika z 1935 r., zniszczonego przez hitlerowców. Groby uczestników powstania znajdują się poniżej pomnika, a także powyżej, za kwaterą żołnierzy poległych w 1920 r. Pochowano ich też indywidualnie w innych miejscach tego cmentarza.

Rawicz (nr 4)

4. Po północnej stronie kostnicy na tym cmentarzu spoczywa Stanisław Mikołajewicz (1901-19), który zmarł 15 II w obozie jenieckim (patrz Żagań) z ran odniesionych cztery dni wcześniej, gdy interweniował u władz niemieckich w sprawie ludności polskiej poszkodowanej podczas walk (w LS nie jest uznany za powstańca). Grób przykryty jest kamienną płytą z napisem informacyjnym, według którego pochowany jest tu jako *pierwszy, który oddał życie za wolność swego rodzinnego miasta*. Imię S. Mikołajewicza nosi jedna z ulic w Rawiczu.

5. Po południowej stronie kostnicy pochowano kapitana Ignacego Buszę (1880-1920), nauczyciela z Rogożewa, organizatora powstania w Miejskiej Górcie i powiatowego komendanta Straży Ludowej, zmarłego w Ostrołęce z ran odniesionych w wojnie polsko-bolszewickiej. Mogiła ma skromny betonowy nagrobek i łańcuchowe ogrodzenie na betonowych słupkach. W centrum Rawicza znajduje się ulica I. Buszy.

ROGASZYCE (gmina Ostrzeszów, powiat ostrzeszowski)

W najwyższym punkcie cmentarza parafialnego wzniesiono pomnik z kostek kamiennych, zwieńczony betonowym krucyfiksem. Na jego przedniej ścianie widnieją dwa epitafia trzech żołnierzy poległych w latach 1919-20, m.in. na dolnym epitafium wypisano nazwisko Franciszka Misia (1890-1919), szeregowca z 12. pułku strzelców wielkopolskich, poległego 24 VI w Podzamczu. Po bokach pomnika umieszczono dwie betonowe tablice z nazwiskami 47 parafian, ofiar I wojny światowej.

ROGOWO (wieś gminna w powiecie żnińskim)

Na cmentarzu przy kościele parafialnym (położonym przy szosie do Janowca Wielkopolskiego) znajduje się obok dzwonnicy wspólny grób szeregowców z kompanii żnińskiej: Jana Groszkiewicza (1895-1919) i Feliksa Majewskiego (1890-1919), poległych 10 I w walkach pod Żninem (według LS J. Groszkiewicz zmarł z ran 5 II w Poznaniu, a F. Majewski poległ 11 I). Mogiła ma ogrodzenie łańcuchowe na betonowych słupkach oraz wykonany w okresie międzywojennym pionowy nagrobek zwieńczony krzyżem, z tablicą informacyjną oraz płaskorzeźbą z motywami uzbrojenia, liśćmi laurowymi i orłem.

ROGOŹNO (miasto w powiecie obornickim)

1. Pośrodku pl. Powstańców Wlkp. (ryнку) w czasie obchodów 1000-lecia państwa polskiego odsłonięto pomnik, składający się ze schodkowego podwyższenia, cokolu okładanego czarnym kamieniem i obrobionego z grubsza granitowego gładu z płaskorzeźbą herbu Rogoźna. Na cokole widnieje napis ku czci powstańców wielkopolskich oraz żołnierzy i ofiar II wojny światowej. Wokół znajduje się ogrodzenie łańcuchowe na metalowych słupkach.

2. Na domu przy ul. Czarnkowskiej 14 upamiętniono miejsce wydania 1 I 1919 r. pierwszego rozkazu do powstania wielkopolskiego. Biała tablica kamienna otoczona jest obramieniem betonowym, ozdobionym wizerunkiem czapki powstańczej na dwóch skrzyżowanych szablach. Ufundowało ją 1 I 1937 r. koło Towarzystwa Powstańców Wielkopolskich, które przyjęło imię Antoniego Biskupskiego (patrz niżej, nr 5). Po II wojnie światowej tablicę odsłonięto po wtórnie 26 V 1947 r.

3. Obok budynku Szkoły Podstawowej nr 3 im. Powstańców Wielkopolskich (ul. Seminarialna 16) 21 I 1989 r. odsłonięto pomnik, mający przysłużyć pokoleniom przypominać o wydarzeniach powstania wielkopolskiego. Ma on formę odcinka ściany z regularnych kostek kamiennych, na niej u góry umieszczono odlaną w metalu płaskorzeźbę projektu Mariana Banasiewicza, na której widnieje krzyż powstańczy i daty 1918-1919.

4. W północno-zachodniej części cmentarza (położonego przy szosie do Wągrowca) znajduje się wydłużony grób powstańców wielkopolskich, otoczony krawężnikiem granitowym i ogrodzeniem łańcuchowym na betonowych słupkach. Nagrobek ma formę schodkowej ściany zwieńczonej krzyżem. Na nim umieszczono wizerunek orła i czapki powstańczej na skrzyżowanych szablach oraz dwie tablice marmurowe z 18 nazwiskami osób spoczywających w tym grobie (według LS 11 poległych między 8 I a 13 II 1919 r. w walkach na froncie północnym i 7 zmarłych później wskutek odniesionych ran lub nieszczęśliwych wypadków). Z boku znajdują się dwa znicze betonowe na postumentach, na których napisano: *Bogu i Ojczyźnie*. Przy mogile rośnie sosna o obwodzie 270 cm, o której mawiano, że dzieli się na trzy konary tak, jak Polskę podzielono na trzy zabory (jeden konar usechł i kilkanaście lat temu go odcięto).

5. Przy tej samej alejce cmentarnej, dalej na południe, pochowano majora Antoniego Biskupskiego (1890-1930), organizatora powstania wielkopolskiego na terenie miasta. Grób ma betonową płytę i nagrobek ze sztucznego kamienia, na którym umieszczono marmurową tablicę epitafijną.

ROJEWO (wieś gminna w powiecie inowrocławskim)

W centrum wsi, w rozwidleniu szos do Gniewkowa i Rojewic, znajduje się metalowy krzyż, a pod nim trzy kamienie upamiętniające walczących o wolność i niepodległość Polski. Kamień ustawiony w 2008 r. z lewej strony mieszkańcy wsi poświęcili z *trwałą* *czcią* i *pamięcią* powstańcom wielkopolskim.

Rojewo

ROSKO (gmina Wielen, powiat czarnkowsko-trzcianecki)

1. Przed domem przy ul. Powstańców Wlkp. 7 (przy wylocie w kierunku Wielenia) pionową płytą betonową upamiętniono w 1960 r. miejsce śmierci pierwszego powstańca w dniu 7 II 1919 r. Stojący w tym miejscu poprzedni pomnik z 1924 r. zniszczyli hitlerowcy.

2. Obok kościoła parafialnego znajduje się urządzona w 1925 r. zbiorowa mogiła powstańców, otoczona ogrodzeniem łańcuchowym na słupkach metalowych. Okazały nagrobek ma formę zwieńczonego krzyżem muru, na którym widnieje tablica z nazwiskami siedmiu poległych powstańców wywodzących się z tej parafii (w LS ujęto sześciu z nich, którzy zginęli w walce lub zmarli z ran w pierwszej połowie 1919 r.). W grobie tym pochowano również dwóch innych, zmarłych później powstańców, oraz jednego poległego w 1945 r.; upamiętniono ich czarnymi tabliczkami umieszczonymi pochyło u stóp nagrobka.

3. Przy wejściu do budynku Szkoły Podstawowej (ul. Powstańców Wlkp. 15) 13 II 2000 r. odsłonięto czarną kamienną tablicę informującą, że szkole nadano imię Powstańców Wielkopolskich, upamiętniając 80. rocznicę walk o niepodległość.

ROZDRAŻEW (wieś gminna w powiecie krotoszyńskim)

1. W centralnej części cmentarza parafialnego przy ul. Pleszewskiej (wylotowej w kierunku Dobrzycy) 23 X 1927 r. odsłonięto pomnik poświęcony *naszym bohaterom poległym za wolność Ojczyzny 1918-1920* (proj. Włodarczak). Ma on formę głazu z dużą marmurową tablicą informacyjną z przodu, zwieńczonego rzeźbą orla z rozłożonymi skrzydłami.

2. Na tym cmentarzu po prawej stronie głównej alei spoczywa w zbiorowym grobie 11 poległych powstańców wielkopolskich, w tym pięciu w walkach 6-9 II 1919 r. o Zduny. W LS figuruje tych pięciu (w jednym przypadku o nieco odmiennym brzmieniu nazwiska), z adnotacją o pochowaniu na innych cmentarzach, a także trzech innych, zmarłych między lutym a kwietniem 1919 r. Kwadratowa mogiła otoczona jest ogrodzeniem łańcuchowym na betonowych słupkach. Na niej znajduje się ustawiony pionowo głaz – czerwony granit z wykutymi nazwiskami powstańców, zwieńczony krzyżem metalowym, ufundowany 23 X 1927 r. przez rodziny i kolegów z kompanii rozdrażewskiej. Poniżej leży ukośnie płyta betonowa z cytatem podobnym do dziewięciowiersza z pomnika ostrzeszowskiego i okrągłym medalionem z wizerunkiem czapki powstańczej na skrzyżowanych szablach. W okresie okupacji hitlerowskiej niektóre elementy pomnika były ukryte.

ROŻNOWO (gmina Oborniki, powiat obornicki)

Przy kościele parafialnym, po jego północnej stronie, znajduje się wystawiony w 1993 r. pomnik *pamięci powstańców wielkopolskich ziemi rożnowskiej*. Ma on formę ustawionego pionowo dużego głazu narzutowego, na którym umieszczona jest metalowa tablica (proj. Stanisław Mystek) z cytatem z Marii Konopnickiej, dekorowana płaskorzeźbą orła w koronie i krzyżem powstańczym.

RYDZYNA (miasto w powiecie leszczyńskim)

Obok wejścia do Ośrodka Szkolno-Wychowawczego, który mieści się w zabytkowej oficynie zamkowej, 18 XII 2008 r. odsłonięto tablicę ku czci patrona Ośrodka – Franciszka Ratajczaka (patrz Śniaty). Czarna tablica kamienna dekorowana jest wizerunkiem głowy Ratajczaka.

RYNARZEWO (gmina Szubin, powiat nakielski)

1. Przed budynkiem Zespołu Szkół im. Powstańców Wielkopolskich (ul. Strażacka 20) 20 II 2004 r., w 85. rocznicę powstania wielkopolskiego, odsłonięto głaz z kamienną tablicą i okolicznościowym napisem.

2. W głębi cmentarza parafialnego, we wschodniej jego części, znajduje się zbiorowy grób powstańców wielkopolskich i ofiar hitlerizmu, otoczony ogrodzeniem łańcuchowym na murowanych słupkach. Na mogile leżą płyty z wyobrażeniami orła i krzyża powstańczego. Okazały pomnik, w formie nawiązującej do pomnika przedwojennego, wzniesiono w 1969 r. w formie ściany z wizerunkiem orła, zwieńczonej krzyżem maltańskim. Po bokach widnieją tablice, na których wymieniono 16 pochowanych tu powstańców z 10. pułku strzelców wielkopolskich (Michał Śron poległ 7 II pod Murowańcem, a pozostali 19 VI 1919 r. pod Rynarzewem) oraz 17 osób zamordowanych w 1939 r., a także zniszczony kamienno-żelazny i dwie tablice (ze środkowej części zniszczonego przez hitlerowców pomnika z lipca 1926 r. i nowa) z datą 1920.

RZYWNO (gmina Łabiszyn, powiat zniński)

Po wschodniej stronie wsi, przy skrzyżowaniu dróg w lesie w pobliżu krawędzi łąk nadnoteckich, 9 I 2009 r. odsłonięto wolno

stojącą tablicę metalową na kamiennym postumencie, upamiętniającą walki powstańcze w rejonie Kanału Noteckiego (tutaj, w okolicach wsi Dąbie, Rzywno i Władysławowo, znajdowała się silna polska linia obrony, a w jednym z pobliskich gospodarstw działał powstańczy punkt dowodzenia). Do dziś w lesie zachowały się ślady okopów, których fragment za tablicą zrekonstruowano.

SADKI (wieś gminna w powiecie nakielskim)

W północno-zachodniej części cmentarza parafialnego (znajdującego się przy ul. Kasztanowej), przy ogrodzeniu, pochowano Floriana Kmiecziaka, kaprała z 1. kompanii 4. pułku strzelców wielkopolskich, rozstrzelanego przez Grenzschutz 6 V 1919 r. pod pobliskim Ostrowcem (według LS poległego 3 V pod Samostrzelem). Mogiła ma betonowy krawężnik i zwieńczony krucyfiksem taki sam nagrobek z wykutym napisem. Ostatnio nakryto ją nową płytą kamienną.

SAMOKŁĘSKI DUŻE (gmina Szubin, powiat nakielski)

Na cmentarzu parafialnym, tuż obok bramy, pochowany jest Marcin Grubczyński (1889-1920), *powstaniec z Armji Hallera*, który został ranny pod Nakłem i zmarł 3 I w lazarecie (według LS szeregowiec z kompanii kcyńskiej, zmarły z ran 3 I 1919 r. w Kcyni). Grób, nakryty płytą ze sztucznego kamienia z napisem *Cześć jego pamięci!*, ma taki sam nagrobek, na którego grubej podstawie znajduje się napis informacyjny.

SIEDLEC (wieś gminna w powiecie wolsztyńskim)

1. Przed siedzibą Urzędu Gminy (ul. Zbąszyńska 17) 27 XII 1978 r. odsłonięto pomnik ku czci powstańców wielkopolskich, ufundowany przez społeczeństwo gminy. Na obszernym cokole, murowanym z cegieł i okładanym płytkami kamiennymi, znajdują się głaz z tablicą i trzy metalowe kosy osadzone na sztorc.

2. Przy kościele parafialnym, po jego północnej stronie, pochowany jest Walenty Wojdorski, poległy 2 II 1919 r. (według LS Wojdarski, zginął 13 II pod Kopanicą). Grób nakrywa płyta lastrykowa, na której znajduje się dekorowana krzyżem powstańczym czarna tabliczka z napisem informacyjnym.

SIEDLEĆ (gmina Kostrzyn, powiat poznański)

Na cmentarzu parafialnym, blisko wejścia po lewej stronie, spoczywa Ludwik Wachacz (1902-19) z Brzeźna, szeregowiec z 1. kompanii gnieźnieńskiej, który poległ 18 II pod Rynarzewem. Mogiła ma krzyż ze sztucznego kamienia i taką samą płytę, na której znajduje się czarna tablica informacyjna.

Siedlec (gmina Kostrzyn)

SIEDLEMIN (gmina Jarocin, powiat jarociński)

Na cmentarzu parafialnym, na końcu głównej drożki, pochowany jest Feliks Łabędzki (1888-1919), kapral z batalionu jarocińskiego,

poległy 6 I (według LS 4 I) jako pierwsza ofiara z kompanii jaro-cińskiej (patrz Mroczka). Grób ma płytę ze sztucznego kamienia i krawężnik z sześcioma wysokimi słupkami podtrzymującymi ogrodzenie łańcuchowe. Jako nagrobek 28 IX 1930 r. ustawiono obelisk, uszkodzony w czasie okupacji hitlerowskiej i później zrekonstruowany. Umieszczono na nim niewielki krzyżyk i marmurową płaskorzeźbę orła w koronie, pod którą widnieje nieczytelny dziś napis. Poniżej znajduje się wysoki cokół, na którym umieszczono czarną kamienną tablicę informacyjną. Całość odnowiono przed obchodami 90. rocznicy powstania.

SIEDLIMOWO (gmina Jeziora Wielkie, powiat mogileński)

Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się po wschodniej stronie wsi), po lewej stronie przy poprzecznej alejce, znajduje się zbiorowy grób *poległych za wolność Ojczyzny*: Walentego Matczaka (1897-1919), szeregowca z 5. pułku strzelców wielkopolskich, zmarłego z ran 11 V w Inowrocławiu, Ludwiką Borowskiego (1902-20), zmarłego wskutek choroby 21 I, i Michała Szydłowskiego (1898-1920), poległego 29 VI (w LS 20 I). Kwadratowa mogiła ziemna ma ogrodzenie łańcuchowe na słupkach betonowych i wystawiony 3 V 1926 r. taki sam nagrobek z płaskorzeźbą głowy Chrystusa w zwieńczeniu. We wnęce umieszczono czarną tablicę kamienną z nazwiskami zmarłych, a pod nią podstawę na kwiaty.

SIERAKÓW (miasto w powiecie międzychodzkim)

1. Pośrodku pl. Powstańców Wlkp. (ryнку) stoi odsłonięty 1 V 1967 r. i nieco przekształcony w 1994 r. pomnik poświęcony synom ziemi sierakowskiej poległym za Ojczyznę. Ma on formę strzelistego elementu z bloków kamiennych z metalową tarczą z orłem u góry. Na jego dolnym elemencie od strony północnej umieszczono podobiznę krzyża powstańczego.

2. Na bramie prowadzącej na teren kościoła pobernardyńskiego (parafialnego), od strony wewnętrznej, w 1992 r. wmurowano tablicę upamiętniającą mieszkańców miasta i okolicy, którzy *mężnie bronili swej ziemi przed zaborcą w 1793 r. oraz w powstaniach w 1848 i 1919 r.*

SIEROSZEWICE (wieś gminna w powiecie ostrowskim)

Przy remizie Ochotniczej Straży Pożarnej 7 V 1989 r. wzniesiono pomnik ku czci poległych, pomordowanych i zmarłych strażaków (proj. Stanisław Pułkownik). Na dwustopniowym cokole umieszczony jest pionowo trapezowaty blok granitowy, z tabliczką z napisem i metalowym orłem z odznaką strażacką. Na kamieniu stoi metalowa figura strażaka, po bokach znajdują się dwie tabliczki z datami (wśród nich 1919), a niżej niewielkie znicze na postumentach.

SKALMIERZYCE (gmina Nowe Skalmierzyce, powiat ostrowski)

1. Na ścianie stojącego obok kościoła parafialnego budynku przedszkola (ul. Ostrowska 1) wmurowano w 1979 r. tablicę metalową przypominającą dzieje tego domu. Zbudowany został w 1909 r. na siedzibę Banku Ludowego, był ogniskiem polskości pod zaborem pruskim, a w listopadzie i grudniu 1918 r. ośrodkiem przygotowań do powstania wielkopolskiego. Stąd 29 XII 1918 r. wyruszył do walki oddział powstańczy. Tablica ma kształt stylizowanego orła i ozdobiona jest u dołu wizerunkiem krzyża powstańczego. Obok budynku rośnie dąb, posadzony 11 XI 1919 r. – w pierwszą rocznicę odzyskania niepodległości.

2. Na starym cmentarzu (położonym przy wylocie w kierunku Rososzycy), przy głównej alejce po prawej stronie, pochowany jest Stanisław Bąk (1894-1919), szeregowiec z 12. pułku strzelców wielkopolskich, poległy 15 I w czasie walk powstańczych pod Ligotą. Mogiła ziemna ma ozdobny kuty krucyfiks metalowy. W 80. rocznicę powstania wielkopolskiego wojewoda kaliski ufundował płytę kamienną dla mogiły, a mieszkańcy gminy umieścili na niej czarną tablicę informacyjną.

Zobacz też Nowe Skalmierzyce.

SKOKI (miasto w powiecie wągrowieckim)

Na lewym słupie bramy cmentarza parafialnego (znajdującego się przy ul. Rościńskiej) 27 XII 2003 r. odsłonięto metalową tablicę, dekorowaną u góry wizerunkiem krzyża powstańczego. Wypisano na niej krótką informację o powstaniu wielkopolskim i nazwiska 42 powstańców pochowanych na tym cmentarzu, a także wspomnienie o dwóch uczestnikach powstania, którzy zginęli w obozach

hitlerowskich. Poniżej 27 XII 2008 r. umieszczono mniejszą tablicę wymieniającą 31 powstańców ze Skoków i okolicy, którzy spoczywają na innych cmentarzach, oraz pięciu uczestników powstania z innych stron, których *krewnych i potomków losy przywiodły do Skoków*.

SKORASZEWICE (gmina Pępowo, powiat gostyński)

1. Na cmentarzu przy kościele parafialnym, na jego wschodnim skraju, w grudniu 2008 r. odsłonięto pomnik ku czci poległych i pomordowanych w obronie Ojczyzny w latach 1914-20 i 1939-45. Składa się on z trzech dużych głazów; na środkowym (największym) znajduje się kamienna tablica z napisem, na bocznych kamieniach umieszczono orzełka wojskowego i drut kolczasty.

2. Na tym cmentarzu, przy ogrodzeniu od strony południowej, spoczywa Józef Zapencki, poległy 18 II 1919 r. za Ojczyznę. Grób ziemny obramowany jest krawężnikiem betonowym. Niski nagrobek, z czarną tablicą informacyjną, wieńczy krzyż wykonany z prętów metalowych.

SŁAWNO (gmina Kiszkowo, powiat gnieźnieński)

Na cmentarzu parafialnym, po południowej stronie drewnianej kaplicy, pochowano w zbiorowym grobie trzech powstańców wielkopolskich: Franciszka Balcerka (1899-1919) z Imiolek, poległego 29 I pod Nakłem (według LS pochodził ze Sławna, zmarł 30 I z ran w Kcyni), Andrzeja Budnika (1889-1919) z Imiolek, który stracił życie 28 I pod Kcynią (w LS 29 I pod Kowalewkiem) i Walentego Skrzypczaka (1895-1919) z Zakrzewa, poległego 20 II pod Budzynie (w LS pod Radwankami). Mogiła ma betonowe obramowanie i taki sam nagrobek z nazwiskami pochowanych, tarczą z białym orłem i zwieńczeniem w formie krzyża. Od okólnej alejki wiodą po pochyłości terenowej do tego grobu schody, wykonane z kamieni polnych.

SŁAWOSZEW (gmina Kotlin, powiat jarociński)

Przy głównej drodze, naprzeciwko plebanii, znajduje się pionowo ustawiony głaz, na którym umieszczono dwie tablice: z napisem: *Bóg Honor Ojczyzna* oraz ku czci walczących o wolność powstań-

ców, ofiar łagrów sowieckich, obozów niemieckich i żołnierzy 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. Odsłonięto go 5 V 2002 r.

SŁAWSK WIELKI (gmina Kruszwica, powiat inowrocławski)

Pośrodku wschodniej części cmentarza parafialnego pochowano w zbiorowym grobie trzech powstańców wielkopolskich: Franciszka Osińskiego, Kazimierza Pałeckiego i Władysława Sławkowskiego, poległych w 21. roku życia 7 II 1919 r. w Gąskach (według LS 5 i 7 II pod Ośniszczewem i Śrubskiem) k. Inowrocławia. Mogiła ziemna otoczona jest obramieniem z kostek granitowych. Przy niej wzniesiono pomnik: gruby cokół murowany i otynkowany, na którym umieszczono tablicę granitową z nazwiskami poległych oraz rymowanym czterowierszem. Tablica ta zastąpiła w 1987 r. starą tablicę kamienną z 1922 r. z takim samym napisem. Pomnik jest zwieńczony u góry murowanym krzyżem.

SŁOMOWO (gmina Rogoźno, powiat obornicki)

Przy drodze niedaleko kościoła parafialnego znajduje się pomnik Orła Białego, ufundowany w 1920 r. przez Turmów (właściciele

Słomowo

tutejszego majątku). Po zniszczeniu przez hitlerowców pozostały z niego dwa biegi łukowatych schodów betonowych i środkowy słup, który po wojnie zwieńczono rzeźbą orla z rozpostartymi skrzydłami. Przed 90. rocznicą powstania wielkopolskiego pomnik został odnowiony i uzupełniony o umieszczoną we wnętrzu na słupie tablicę upamiętniającą poległych i pomordowanych w I wojnie światowej, powstaniu wielkopolskim i w wojnie polsko-bolszewickiej. Zrekonstruowany pomnik odsłonięto 27 XII 2008 r.

SŁUPIA (gmina Stęszew, powiat poznański)

Na terenie przykościelnym, na lewo od wejścia, stoi pomnik z 1936 r. projektu Lucjana Michałowskiego, z figurą Chrystusa dłuta Kazimierza Pajzderskiej na wysokim słupie. Po zniszczeniu przez hitlerowców został odtworzony około 1946 r. Po bokach w dwóch mogiłach nakrytych betonowymi płytami pochowano czterech powstańców z Zemska i Januszewa, którzy zginęli w 1919 r. Z tyłu znajduje się mur z napisem: *Poległym za wolność* oraz trzema tablicami z nazwiskami 59 parafian poległych w latach 1914-18 i 11 w latach 1919-20. W 1957 r. umieszczono po bokach dwie dalsze tablice, na których znalazły się nazwiska 35 ofiar II wojny światowej.

SŁUPIA KAPITULNA (gmina Rawicz, powiat rawicki)

1. Frontowa ściana Szkoły Podstawowej (budynek nr 117) została częściowo oblicowana kamieniami granitowymi. Pośrodku w 50. rocznicę wybuchu powstania wmurowano czarną kamienną tablicę z małym krzyżem powstańczym w zwieńczeniu, upamiętniającą siedmiu mieszkańców wsi poległych w lutym i czerwcu 1919 r. (LS w dwóch przypadkach podaje nieco inną datę śmierci) oraz porucznika Stanisława Węclasia (1885-1941), zamordowanego przez hitlerowców za udział w powstaniu wielkopolskim.

2. Na ścianie kościoła parafialnego, na lewo od wejścia, widnieje czarna kamienna tablica z nazwiskami ks. Juliana [Juliusza] Śledzińskiego (patrz niżej) i 12 parafian poległych w powstaniu wielkopolskim (LS odnotowuje dziewięciu z nich) oraz Stanisława Węclasia (patrz wyżej).

3. Po wschodniej stronie kościoła pochowano ks. Juliusza Śledzińskiego (1876-1919), tutejszego proboszcza, zamordowanego 14 I przez Grenzschutz w czasie, gdy wraz z bezbronną ludnością uciekał przed atakiem niemieckim. Obszerny grób ziemny, odnowiony w 2007 r., otacza krawężnik betonowy. Nagrobek ze sztucznego kamienia ma płaskorzeźbiony krzyż z głową Matki Boskiej i poniżej tablicę informacyjną.

4. W odległości 1 km na wschód od wsi, nieco w bok od rozwidlenia dróg polnych do Sów i Podborowa, ustawiono pomnik na miejscu śmierci ks. Juliusza Śledzińskiego (patrz wyżej). Ma on formę pionowej płyty ze sztucznego kamienia z wyrytym napisem, po bokach której umieszczono metalowe krzyże. Poprzedni pomnik stojący w tym miejscu zniszczyli hitlerowcy.

SMOGULEC (gmina Gołańcz, powiat wągrowiecki)

W centralnej części cmentarza parafialnego (położonego na południowym skraju wsi) znajduje się grób powstańców wielkopolskich, z krawężnikiem betonowym i leżącą nieco niżej od niego betonową płytą. Nagrobek ma formę muru, w środkowej części wyższego, z krzyżem u góry i stylizowanym orłem między dwoma mieczami poniżej. U dołu wypisano nazwiska pięciu poległych w lutym i czerwcu 1919 r., z datami życia (LS podaje w jednym przypadku inną datę śmierci i nieco inną pisownię jednego nazwiska). Po bokach nagrobka umieszczono małe kostki betonowe, zdobione krzyżami *Virtuti Militari*.

SOLEC KUJAWSKI (miasto w powiecie bydgoskim)

1. Przy kościele św. Stanisława (przy ul. 23 Stycznia) w 1999 r. odsłonięto pomnik, ufundowany przez mieszkańców ziemi soleckiej i związku kombatanckie. Ma on kształt pionowo ustawionego kamienia, zwieńczonego metalową płaskorzeźbą orła przedstawionego na tle krzyża. Niżej znajduje się tablica *W hołdzie tym, co cierpieli za wiarę i niepodległość Polski* oraz daty 1918-21 i 1939-89.

2. Na cmentarzu znajdującym się przy tym kościele, na lewo od wejścia, pochowano w zbiorowym grobie Michała Dyrkę z Jaksic i Franciszka Piotrowskiego z Pęchowa, poległych w 1919 r. w starciu pod pobliską Chrośną. Na zwieńczonym krzyżem okazałym nagrobku

umieszczono cztery tablice z napisami oraz płaskorzeźbę Chrystusa podtrzymującego poległego umundurowanego powstańca. Wokół postawiono ozdobne ogrodzenie betonowe, w którego narożnikach znajdują się kamienne znicze. Powstańców ekshumowano na to miejsce 29 III 1921 r. z pierwotnego miejsca pochówku w lesie pod miastem, a nagrobek po zniszczeniu przez hitlerowców postawiono na nowo w 1945 r.

3. W lesie przy drodze do Chrośnej, 150 m na południe od skrzyżowania z obwodnicą szosą nr 10, stoi drewniany „krzyż powstańców wielkopolskich”, upamiętniający walki toczone w lasach w okolicach Solca. Ustawiony został w 1925 r. z inicjatywy miejscowego nadleśnictwa. We wrześniu 1939 r. hitlerowcy go ścięli, ale został przechowany przez tutejszego leśniczego i postawiony ponownie 29 VI 1946 r. Stojący obecnie w tym miejscu nowy krzyż został poświęcony 5 VII 1997 r.

SOWY (gmina Pakosław, powiat rawicki)

Na domu stojącym obok Szkoły Podstawowej (budynek nr 76) – starej szkole – w 42. rocznicę powstania wmurowano tablicę metalową upamiętniającą siedzibę pierwszego tutejszego oddziału powstańczego (potem 6. kompanii rezerwowej II. pułku strzelców wielkopolskich), który stąd wyruszył do walki o *oswobodzenie ziemi rawickiej*.

SREBRNA GÓRA (gmina Wapno, powiat wągrowiecki)

Na cmentarzu parafialnym, na lewo od wejścia, spoczywa w zbiorowej mogile czterech *poległych za Ojczyznę*: Władysław Dundajewski (1901-19), który zginął 26 IV w Inowrocławiu (w *LS* nie figuruje), Wojciech Małecki (1900-19), poległy 12 I pod Żninem, st. ułan Ludwik Pawlicki (1897-1919), poległy 29 VI pod Paterkiem (według *LS* urodzony w 1894 r., stracił życie pod Osiekiem), i Jan Tomas (1896-1921; według *LS* zginął 15 II 1919 r. pod Wielkim Grójcem). Wokół postawiono ogrodzenie z kul betonowych, umieszczonych na niskim murku ceglany i połączonych metalowymi rurkami. Okazały nagrobek, nieco przekształcony jesienią 2008 r., ma formę odcinka ściany zwieńczonej betonowym krzyżem. We wnętrzu nagrobka znajduje się napis z liter metalowych ku czci powstańców oraz jasna tablica informacyjna.

STARE OBORZYSKA (gmina Kościan, powiat kościański)

Na zewnętrznej, południowej ścianie prezbiterium kościoła parafialnego wmurowane jest marmurowe epitafium Teodora Raszewskiego (1892-1919) z pobliskiego Jasienia, rotmistrza z 1. pułku ułanów wielkopolskich, poległego 29 VI nad Notecią w czasie zwiadu (według LS 30 VI pod Nakłem).

Stare Oborzyska

STEFANOWO (gmina Zbąszyń, powiat nowotomyski)

Na budynku świetlicy wiejskiej (postawionym w 1933 r. z inicjatywy Towarzystwa Powstańców i Wojaków jako Dom Strzelecki im. J. Piłsudskiego) 4 II 2006 r. odsłonięto czarną tablicę marmurową. Upamiętnia ona wybuch powstania wielkopolskiego i mieszkańców wsi, *którzy w nim walczyli*.

STĘSZEW (miasto w powiecie poznańskim)

1. Pośrodku Rynku wznosi się pomnik odsłonięty w 1970 r. w ramach obchodów 600-lecia miasta, w formie pionowego bloku betonowego na schodkowym podwyższeniu, z płaskorzeźbami i napisami wykutymi po bokach (proj. Jan Szurek i Ryszard Śmiech). Poświęcony jest on mieszkańcom walczącym w powstaniu wielkopolskim, pomordowanym przez hitlerowców i poległym na frontach II wojny światowej.

2. Na frontowej ścianie podcieniowego domku przy Rynku 8, w którym mieści się Muzeum Regionalne, w 1978 r. odsłonięto metalową tablicę projektu Józefa Kopczyńskiego. Upamiętnia ona

fakt przechowywania w tym budynku *zdobycznej broni powstańców wielkopolskich ze Stęszewa*.

STRZAŁKOWO (wieś gminna w powiecie słupeckim)

Przed budynkiem ośrodka zdrowia (ul. Prymasa Wyszyńskiego 14) 28 V 1978 r. odsłonięto pomnik w formie głazu na rozległym cokole z kostek granitowych. Na kamieniu umieszczono metalową tablicę ku czci powstańców wielkopolskich oraz poległych i pomordowanych w czasie II wojny światowej, a także – u góry i nieco z boku – betonową rzeźbę orła. Obok znajduje się metalowy znicz.

STRZELCE WIELKIE (gmina Piaski, powiat gostyński)

Na cmentarzu parafialnym, na północny zachód od kościoła, pochowano we wspólnym grobie siedmiu powstańców wielkopolskich, poległych w styczniu i czerwcu 1919 r. na froncie leszczyńskim. Wydłużona mogiła ziemna ma ogrodzenie ze sztucznego kamienia. Pośrodku znajduje się betonowy nagrobek z tego samego materiału, ozdobiony płaskorzeźbą głowy Chrystusa. Niżej umieszczono tablicę marmurową z nazwiskami spoczywających tu osób i datami ich śmierci.

STRZELNO (miasto w powiecie mogileńskim)

1. Na cmentarzu parafialnym (położonym przy ul. Kolejowej), za kościołem po prawej stronie głównej alejki, znajduje się zbiorowa mogiła powstańców wielkopolskich, otoczona murkiem ze sztucznego kamienia. Na niej wzniesiono w 1923 r. pomnik: między kolumnkami tablica z nazwiskami 19 powstańców poległych w styczniu, lutym i kwietniu 1919 r. w rejonie Inowrocławia i Szubina (LS w jednym przypadku podaje nieco inne brzmienie imienia i nazwiska), u góry orzeł w koronie i krzyż, a u dołu wizerunek czapki powstańczej i szabli skrzyżowanej z karabinem.

2. Przed budynkiem szpitala (ul. Powstania Wlkp. 8) znajduje się drewniany krzyż. Przy nim 2 I 2009 r. odsłonięto głaz-pomnik, upamiętniający według napisu na tablicy toczone tu walki o wyzwolenie Strzelna. Wymienieni są także polegli 2 i 3 I 1919 r. powstańcy z kompanii gnieźnieńsko-wrzesińskiej: Stanisław Pachowiak (1896-1919) z Gniezna i Czesław Plewiński (1886-1919) z Powidza. Pochowani są oni na cmentarzu w Gnieźnie.

Strzelno (nr 2)

STUDZIENKI (gmina Kcynia, powiat nakielski)

Przy zakręcie szosy Kcynia–Nakło, po jej wschodniej stronie, wzniesiono na wale wydmywnym pomnik ku czci powstańców wielkopolskich walczących w tym rejonie o linię Noteci. Na wysokim cokole schodkowym ustawiony jest nieduży ostrosłup z czerwonego granitu, z wykutym napisem *ku czci poległym powstańcom*. U góry widnieje orzełek, a u stóp pomnika krzyż wkomponowany w bruk z małych kostek granitowych.

SULECHÓW (miasto w powiecie zielonogórskim)

1. Na fragmencie murów obronnych przy pl. biskupa Pluty, tuż obok pomnika poświęconego weteranom walk o wolną Polskę, 2 IX 2002 r. odsłonięto czarną tablicę kamienną dekorowaną dużym wizerunkiem krzyża powstańczego. Wmurowano ją w *holdzie powstańcom wielkopolskim mieszkającym na ziemi sulechowskiej*.

2. Na cmentarzu komunalnym (znajdującym się przy ul. Przemysłowej), przy głównej bramie przed kaplicą, 27 XII 2008 r. odsłonięto i poświęcono pomnik powstańców wielkopolskim. Na niskim cokole stoi prostopadłościenny blok kamienia, na którym umieszczono dużą czarną tablicę kształtu przypominającego tarczę herbową, z nazwiskami 27 uczestników powstania mieszkających

później w Sulechowie. Tablicę zdobią wizerunki krzyża powstańczego i figur powstańców z pomnika poznańskiego.

SULMIERZYCE (miasto w powiecie krotoszyńskim)

1. Pośrodku Rynku od 1966 r. leży głaz z metalowym orłem i taką samą tablicą z napisem ku czci walczących w powstaniach w latach 1848 i 1863, w powstaniu wielkopolskim, kampanii wrześniowej i okupacji hitlerowskiej, którzy *czynem i krwią serdeczną swe umiłowanie do ziemi ojczystej świadczyli*. Głaz spoczywa na cokole murowanym z kamieni polnych. Po bokach umieszczono dwa znicze blaszane.

2. Przy północno-zachodnim narożniku starego cmentarza przy ul. Starokościelnej, po zewnętrznej stronie ogrodzenia, wzniesiono w 1968 r. kopczyk z kamieni spojonych zaprawą. Umieszczona na nim tablica kamienna, ozdobiona krzyżem powstańczym, upamiętnia miejsce śmierci Piotra Zielezińskiego (1873-1919), szeregowca ze Straży Ludowej, który poległ 31 I (według LS 30 I) w czasie ataku niemieckiego na Sulmierzyce.

3. Na tym cmentarzu, na lewo od głównego wejścia, pochowano wspomnianego wyżej Piotra Zielezińskiego. Grób ma obramowanie betonowe i taki sam zwieńczony krzyżem nagrobek stylizowany na kamień naturalny, z czarną tablicą informacyjną i owalnym zdjęciem poległego. Na przedniej części obramowania umieszczono tablicę z wizerunkiem krzyża powstańczego i informacją, że spoczywa tu powstaniec wielkopolski, który *poległ za wolność Ojczyzny*.

4. W głębi cmentarza spoczywa Telesfor Fibak (1870-1929), dowódca kompanii sulmierzyckiej w powstaniu wielkopolskim. Grób ma płytę betonową oraz trapezowaty nagrobek z wyrytym krzyżem powstańczym i czarną tablicą informacyjną.

SWARZĘDZ (miasto w powiecie poznańskim)

1. Na ścianie kamienicy przy Rynku 12 w 2005 r. odsłonięto ufundowaną przez społeczeństwo miasta i gminy metalową tablicę, dekorowaną orłem w koronie na tle krzyża powstańczego i gałązkami laurowymi. Upamiętnia ona miejsce, gdzie w listopadzie i grudniu 1918 r. przygotowywano działania niepodległościowe i skąd 16 I 1919 r. wyruszyła do walki kompania ochotników.

2. Na cmentarzu parafialnym (ul. Poznańska 27), po północnej stronie pierwszej poprzecznej dróżki, znajduje się grób Józefa Kunerta (1901-19), szeregowca z 2. poznańskiego batalionu garnizonowego, poległego 16 II pod Grójcem Wielkim (według LS 15 II pod Babimostem). Mogiła kryta jest płytą betonową i ma wysoki nagrobek w formie bryły ze sztucznego kamienia, z której wylania się płaskorzeźbiony krzyż. Pod nim widnieje tablica informacyjna, zwieńczona wizerunkami orła z rozpostartymi skrzydłami oraz czapki i krzyża powstańczego. Nagrobek, ufundowany w 1933 r. przez koło Związku Powstańców Wielkopolskich, zniszczyli hitlerowcy w 1939 r., a odtworzyło swarzędzkie koło ZBoWiD w 1958 r. Na tym samym cmentarzu pochowani są też inni uczestnicy powstania wielkopolskiego.

SZAMOCIN (miasto w powiecie chodzieskim)

1. W kruchcie kościoła parafialnego NMP Wspomożenia Wiernych znajduje się czarna tablica kamienna poświęcona ofiarom II wojny światowej z miasta i okolicy, dekorowana wizerunkiem orła i gałązkami laurowymi. U góry wypisano na niej nazwiska siedmiu *pomordowanych powstańców wielkopolskich z roku 1918/19*, którzy zginęli za to, że walczyli przeciwko Niemcom.

2. Po zachodniej stronie miasta, przy skrzyżowaniu szosy do Chodzieży z linią kolejową Golańcz–Chodzież, upamiętniono miejsce śmierci Bronisława Gapińskiego (1894-1919) z Jaktorowa, który poległ 15 I w czasie ataku powstańczego na miasto (według LS zginął pod Nadolnikami). Na schodkowej podstawie, obłożonej płytami kamiennymi, stoi odsłonięty 27 XII 2008 r. głaz, na którego wyszlifowanej przedniej ścianie wykuto wizerunek czapki powstańczej ponad skrzyżowanymi szablami i napis informacyjny.

SZAMOTUŁY (miasto powiatowe)

1. Przy ul. Dworcowej, obok mostu na Samie, 25 X 1978 r. odsłonięto głaz-pomnik powstańców wielkopolskich na betonowym cokole (proj. Ryszard Skupin). Umieszczono na nim metalową tablicę z napisem i taki sam krzyż powstańczy. Na tym samym podwyższeniu znajduje się podstawa pod wazon, a pod nim tablica z informacją o pomniku z lat międzywojennych. W tym miejscu

stał od 1895 r. Powiatowy Pomnik Wojaków, przeniesiony w 1919 r. na cmentarz ewangelicki (obecnie nieistniejący). Staraniem Towarzystwa Powstańców Wielkopolskich odsłonięto tu 8 IX 1929 r. pomnik powstańców dłuta Marcina Rożka, który zniszczyli hitlerowcy 16 IX 1939 r.

2. Na gmachu Starostwa Powiatowego (ul. Wojska Polskiego 4) 15 I 2009 r. odsłonięto metalową tabliczkę upamiętniającą 90. rocznicę powstania wielkopolskiego i 10. rocznicę restytucji powiatu. Zdobij ją herb powiatu.

3. W północno-wschodniej części cmentarza parafialnego znajduje się kwatera grobów poległych oraz zmarłych z ran żołnierzy I wojny światowej i powstańców wielkopolskich. Mogiły mają w większości jednakowe nagrobki o łukowatym zwieńczeniu. Pośrodku kwatery ustawiono w 1919 r. nieduży betonowy krzyż na postumencie schodkowego kształtu, restaurowany w latach 1946 i 1969. Na jego centralnej części widnieje napis: *Poległym na polu chwały cześć!* Na skraju kwatery 23 XI 2008 r. złożono ekshumowane z Kornwalii prochy urodzonego w Szamotułach podpułkownika Maksymiliana Ciężkiego (1898-1951), uczestnika powstania, a potem kierownika grupy, która złamała tajemnicę niemieckiej maszyny szyfrującej „Enigma”. W sąsiedztwie pochowano innych, zmarłych później uczestników powstania.

Szamotuły (nr 3)

SZARADOWO (gmina Szubin, powiat nakielski)

Na cmentarzu parafialnym, pod murem po jego zachodniej stronie, znajduje się grób szeregowca Jana Bujarskiego (1897-1919) z Zalesia, który *w walce o niepodległość Polski* poległ 7 II pod Studzienkami (w LS Bojarski, zginął pod Kcynią). Mogiła nakryta jest płytą ze sztucznego kamienia i ma betonowy nagrobek dekorowany płaskorzeźbionym krzyżem oraz stylizowanym wizerunkiem orła w koronie (ufundowany w okresie międzywojennym przez Towarzystwo Powstańców i Wojaków, odnowiony w 2006 r.).

SZCZECIN (miasto wojewódzkie)

1. W kościele garnizonowym św. Wojciecha (stojącym na pl. Zwycięstwa) umieszczono w kruchcie czarną tablicę kamienną dla upamiętnienia czynu zbrojnego powstańców wielkopolskich, ufundowaną przez towarzyszy broni. Ozdobiono ją u góry wizerunkiem krzyża powstańczego.

Szczecin (nr 1)

2. Jedną z głównych arterii dzielnicy Pomorzany jest al. Powstańców Wielkopolskich, nazwana tak w 1978 r. na cześć uczestników powstania, ale także dla upamiętnienia późniejszego wkładu powstańców w zagospodarowanie Pomorza Zachodniego po II wojnie światowej. Na budynku Szpitala Klinicznego nr 2 przy al. Powstańców Wlkp. 72 umieszczono malowaną tablicę blaszaną ze skróconą informacją historyczną o powstaniu.

SZCZEPANOWO (gmina Dąbrowa, powiat mogileński)

Na cmentarzu parafialnym, po lewej stronie głównej alejki, pochowano w zbiorowym grobie 10 osób rozstrzelanych przez hitlerowców 21 IX 1939 r. w Mogilnie. Mogiła przykryta jest płytą betonową z czarnym krzyżem kamiennym i otoczona ogrodzeniem łańcuchowym na prostokątnych słupkach. Na nagrobku umieszczono krzyż z metalową głową Chrystusa Bolesciwego, a po bokach tablice; na prawej z nich wypisano nazwiska pięciu powstańców wielkopolskich, którzy znaleźli się wśród rozstrzelanych osób.

SZCZYPIORNO (południowo-zachodnia dzielnica Kalisza)

Na dawnych koszarach celnych (ul. Wrocławska 195), na zewnętrznej ścianie prawego niższego pawilonu, widnieje od strony ulicy tablica marmurowa, ufundowana w grudniu 1968 r. przez społeczeństwo powiatu kaliskiego. Upamiętnia ona I Batalion Pograniczny, który 2 XII 1918 r. zdobył te koszary na Niemcach, a potem w powstaniu wielkopolskim przeszedł szlak od Prosnego po Rawicę. Poprzednio w tym miejscu znajdowała się odsłonięta 12 V 1937 r. tablica ku czci Jana Mertki (patrz Boczków), którą zniszczyli hitlerowcy.

SZKARADOWO (gmina Jutrosin, powiat rawicki)

Przy głównej drodze prowadzącej przez wieś, na wschodnim krańcu centralnej owalnicy, odsłonięto w 1969 r. pomnik ufundowany przez społeczeństwo wsi. Na trójkątnym skwerze ustawiono pionowo wielki blok obrobionego z grubsza granitu, na którego przedniej ścianie widnieje wizerunek polskiego orła oraz napis ku czci powstańców wielkopolskich i uczestników II wojny światowej. Po bokach leżą ukośnie tablice z polerowanego granitu z datami 1918-19 i 1939-45, a z tyłu ustawiono 11 słupków granitowych.

SZKLARKA MYŚLNIIEWSKA (gmina Ostrzeszów, powiat ostrzeszowski)

Po wschodniej stronie wsi, na skraju lasu przy szosie do Ostrzeszowa, harcerze wzniesli pomnik ku czci Jana Kotowicza (1899-1919), szeregowca z 10. kompanii 12. pułku strzelców wielkopolskich, poległego 9 II r. pod Dobrą koło Ostrzeszowa. Ma on formę kop-

ca z nieregularnych kamieni; na największym z nich umieszczono tablicę blaszaną z malowanym napisem. Wokół rosną krzewy śnieguliczki. J. Kotowicz spoczywa na cmentarzu w Ostrzeszowie.

SZUBIN (miasto w powiecie nakielskim)

1. Na frontowej ścianie dawnego Domu Polskiego (ul. Szkolna 2), wybudowanego w 1912 r. ze składek polskich (obecnie siedzibie Muzeum Ziemi Szubińskiej im. Z. Erdmanna), odsłonięto w 1980 r. kamienną tablicę ozdobioną wizerunkiem orła. Upamiętnia ona m.in. siedzibę Rady Robotniczo-Żołnierskiej z 1918 r. i komendę powstańców w 1919 r.

2. Na szczytowej ścianie Domu Polskiego 12 I 2009 r. została odsłonięta druga tablica, upamiętniająca mieszkańców powiatu szubińskiego, *którzy za udział w powstaniu wielkopolskim zostali zgładzeni podczas okupacji niemieckiej*. Tablicę zdobi wizerunek krzyża powstańczego.

3. Na cmentarzu (położonym przy ul. Nakielskiej), blisko bramy po prawej stronie, znajduje się zbiorowy grób powstańców wielkopolskich, otoczony murkiem betonowym. Pośrodku niego wzniesiono w 1928 r. pomnik, zastąpiony odsłoniętym 22 I 1939 r. nowym pomnikiem projektu Stanisława Śledzikowskiego. Zniszczyli go hitlerowcy, a przewrócony pionowy element pozostawiono podczas restauracji w 1969 r. jako pamiątkę barbarzyństwa okupanta. Z tyłu umieszczono trzy prostopadłościenne bloki betonowe z napisem ku czci bohaterów powstania oraz dwiema kamiennymi tablicami (wymienionymi na nowe w 2006 r.) z nazwiskami 22 poległych powstańców (według LS stracili oni życie między styczniem a kwietniem 1919 r. w rejonie Szubina, Rynarzewa i Kcyni; trzech z nich pochowano na innych cmentarzach). Oprócz nich spoczywa tutaj 15 szeregowców o nieznanych nazwiskach, poległych w lutym 1919 r.

ŚMIGIEL (miasto w powiecie kościańskim)

1. W południowo-zachodnim narożniku pl. Rozstrzelanych (górnego rynku), na obszernej cokole oblicowanej kostkami ceramicznymi stoi kamień (czerwony granit) z metalową tablicą upamiętniającą miejsce, skąd 11 I 1919 r. wyruszyła do walki kompania śmigielska. Pomnik, odsłonięty 11 I 1989 r. – w 80-lecie odzyskania

niepodległości, ozdobiony jest wizerunkami orla w koronie i krzyża powstańczego.

2. Na narożniku ulic św. Wita i Łukomskiego 11 XI 1998 r. odsłonięto głaz upamiętniający harcmistrza Zbigniewa Łukomskiego (1902-39), inicjatora założenia drużyny skautowej, a następnie pierwszego drużynowego i komendanta ZHP w Śmiglu, rozstrzelanego przez hitlerowców. Na głazie umieszczono wizerunki krzyży powstańczego i harcerskiego.

3. Na budynku przy ul. Kilińskiego 7 znajduje się metalowa

Śmigiel (nr 2)

tablica upamiętniająca miejsce, w którym urodził się i mieszkał Wacław Łepkowicz (1895-1919), powstaniec z 6. pułku strzelców wielkopolskich, kawaler orderu *Virtuti Militari*, który poległ 22 VII w wojnie polsko-bolszewickiej. Tablicę, na której widnieją podobizna Łepkowicza w mundurze powstańczym i wizerunek krzyża harcerskiego, odsłonięto 11 XI 1997 r.

4. Na cmentarzu parafialnym przy ul. św. Wita, w sąsiedztwie wejścia do zabytkowego kościoła, pochowano w zbiorowej mogile czterech szeregowców poległych w 1919 r., w tym trzech, którzy

stracili życie w styczniu i kwietniu na froncie leszczyńskim powstania wielkopolskiego (LS w dwóch przypadkach podaje inną datę urodzenia bądź śmierci, ujmuje również czwartego powstańca – według tej publikacji Seweryn Jerzyk poległ 13 X 1919 r. nie pod Bobrujskiem, lecz pod Lipnem koło Leszna). Grób ogrodzono rurkami metalowymi na kulach kamiennych. Nagrobek, odsłonięty 11 I 1928 r. staraniem Towarzystwa Powstańców i Wojaków, ma formę odcinka muru z wyższą częścią środkową (na niej napis religijny) zwieńczoną krzyżem na kuli. Na nim znajdują się tablica ku czci poległych oraz tabliczki z ich nazwiskami.

ŚNIATY (gmina Wielichowo, powiat grodziski)

Przed domem przy ul. Ratajczaka 1, blisko głównego skrzyżowania, znajduje się pomnik w formie głazu narzutowego ustawionego na cokole licowanym nieregularnymi kamieniami. Na głazie umieszczono ciemną tablicę kamienną z podobizną i życiorysem urodzonego w tej wsi Franciszka Ratajczaka (1887-1918). Zginął on 27 XII w Poznaniu jako pierwszy poległy w powstaniu wielkopolskim. Pomnik odsłonięto 29 XI 1988 r., a obecną formę otrzymał w 2000 r.

ŚREM (miasto powiatowe)

1. W głębi Parku Powstańców Wlkp. (rozciągającego się po wschodniej stronie starej części miasta) wznosi się pomnik powstańców wielkopolskich w formie brązowej rzeźby dobosza na wysokim cokole granitowym. Pomnik ten, zaprojektowany przez Władysława Marcinkowskiego, odsłonięto 15 XI 1925 r. na rynku przed ratuszem. Usunęli go hitlerowcy 11 IX 1939 r. W 1959 r. przewieziono zachowany cokół do parku i 27 VII 1961 r. odsłonięto na nim brązowy odlew krzyża powstańczego. Rzeźbę dobosza odtworzył Jerzy Sobociński; ustawiono ją na cokole 14 VI 1969 r.

2. Przy wejściu do tego parku od strony ul. Poznańskiej umieszczono na zwieńczeniu muru z kostek granitowych brązowy krzyż powstańczy, który w latach 1961-69 znajdował się na cokole obecnego pomnika powstańca-dobosza.

3. Organizatorem powstania wielkopolskiego w powiecie śremskim był Seweryn Matuszewski (1879-1939), lekarz i działacz

narodowy. Został rozstrzelany przez hitlerowców 20 X 1939 r. na rynku w Śremie. Jego postać upamiętnia tablica metalowa, wmurowana 28 XII 1978 r. w ścianę kamienicy nr 2 przy ulicy nazwanej jego imieniem.

4. Obok wieży ciśnień, znajdującej się przy ul. Mickiewicza, 27 XII 2007 r. odsłonięto pomnik harcerzy. Na podstawie z kamieni łamanych leży głaz z tablicą ozdobioną wizerunkiem krzyża powstańczego, na której wypisano nazwiska siedmiu harcerzy z drużyny im. Tadeusza Rejtana. Zawiesili oni 30 XII 1918 r. na wieży ciśnień pierwszą polską flagę po latach zaborów.

5. Przy budynku Zespołu Szkół Politechnicznych (ul. ks. Popiełuszki 30) w czasie uroczystości nadania szkole imienia Powstańców Wielkopolskich, która miała miejsce 1 IX 2008 r., odsłonięto pomnik powstańców. Na ceglanej podstawie i trapezowatym cokole okładanym płytami kamiennymi znajduje się rzeźba orla z rozpostartymi skrzydłami.

6. Na staromiejskim cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Cmentarnej), pośrodku jego północnej części, wznosi się wysoki obelisk z ciosów granitowych projektu Witolda Szulca, poświęcony 15 VIII 1926 r. Od północy umieszczono na nim małą płaskorzeźbę głowy Chrystusa, a pod nią tablicę z nazwiskami pochowanych tu pięciu szeregowców z batalionu śremskiego, poległych na różnych frontach w styczniu 1919 r. Na wystęпах cokołu znajdują się cztery metalizowane kule, a całość otacza murek z takich samych jak pomnik kostek granitowych. W innych miejscach tego cmentarza spoczywają zmarli później inni uczestnicy powstania wielkopolskiego.

ŚRODA WIELKOPOLSKA (miasto powiatowe)

1. Pośrodku Starego Rynku od 17 IX 1967 r. wznosi się pomnik 700-lecia miasta (proj. Jerzy Szalankiewicz). Wśród tablic umieszczonych po wschodniej stronie pomnika jest odsłonięta 27 XII 1988 r. metalowa tablica z podobizną krzyża powstańczego, poświęcona *pamięci średzian uczestników Powstania Wielkopolskiego 1918 r.*

2. Na frontowej ścianie budynku Liceum Ogólnokształcącego (ul. ks. Kegla 1a) wmurowano tablicę kamienną z wizerunkiem krzyża powstańczego i napisem: *Nie rzucim ziemi skąd nasz ród.*

Została odsłonięta 6 VI 1986 r. w czasie uroczystości nadania szkole imienia Powstańców Wielkopolskich.

3. W północno-wschodniej części cmentarza przy ul. Nekielskiej znajduje się kwatera grobów powstańców wielkopolskich, wydzielona murem kamiennym. Urządzono ją w 1935 r., a pośrodku niej stał odsłonięty 11 VIII 1935 r. pomnik projektu Edwarda Haupta (zniszczyli go hitlerowcy). Obecnie wznosi się tu metalowy krzyż, poniżej którego na kamiennym cokole umieszczono napis *Dla Ciebie, Polsko, i dla twojej chwały*. Na tablicy z prawej strony cokołu wypisano 14 miejsc bitew powstańczych. Przy krzyżu spoczywa dziewięciu poległych (LS wymienia ośmiu z nich – poległych lub zmarłych w styczniu, lutym, kwietniu i maju 1919 r., w kilku przypadkach podając inne brzmienie nazwiska oraz datę i miejsce urodzenia lub śmierci), a obok pochowano 121 zmarłych później uczestników powstania. Pojedyncze groby mają jednakowe nagrobki. W kwaterze znajdują się także zbiorowa mogiła ofiar rozstrzelanych przez hitlerowców we wrześniu i październiku 1939 r. (ekshumowanych na to miejsce w czerwcu 1945 r.) oraz grób działacza PZPR i posła Stanisława Miłostana (1902-63). Uczestnicy powstania wielkopolskiego spoczywają również w innych miejscach tego cmentarza.

4. Z prawej strony cokołu wspomnianego krzyża wmurowano tablicę poświęconą Alfredowi Milewskiemu (1893-1959), majorowi artylerii, dowódcy I. kompanii średzkiej w powstaniu wielkopolskim, a potem dowódcy III baonu Grupy Zachodniej, oraz jego żonie Sabinie (1893-1965), również uczestniczącej w powstaniu. Pochowani są oni na cmentarzu w Leicester w Wielkiej Brytanii.

5. Przed centralnym krzyżem w opisanej wyżej kwaterze pochowano ks. Mieczysława Meissnera (1877-1938), proboszcza średzkiego i społecznika, organizatora powstania na terenie miasta, inicjatora założenia tej kwatery cmentarnej. Epitafium ks. Meissnera znajduje się w kruchcie kościoła kolegiackiego.

6. Z przodu tej kwatery, z lewej strony, w 2005 r. została odsłonięta znacznych rozmiarów czarna kamienna tablica ozdobiona metalowym wizerunkiem krzyża powstańczego. Wypisano na niej 366 nazwisk uczestników powstania ze Środy i okolic.

ŚWIĄTKOWO (gmina Janowiec Wielkopolski, powiat żniński)

Na cmentarzu parafialnym, na końcu głównej alejki, pochowany jest Wiktor Ciężki (1899-1919), szeregowiec z kompanii żnińskiej, poległy 12 I w walkach o Żnin. Grób otoczony jest obramowaniem ze sztucznego kamienia. Nagrobek ma formę zwieńczonego krzyżem obelisku, na którego bokach wyryto nazwiska 26 ofiar I wojny światowej z terenu parafii.

ŚWIECA (gmina Odolanów, powiat ostrowski)

Przed budynkiem Szkoły Podstawowej znajduje się kamień z tablicą *w hołdzie powstańcom*, odsłonięty 16 II 2007 r. w czasie uroczystości nadania placówce imienia Powstańców Wielkopolskich.

ŚWIERCZYNA (gmina Osieczna, powiat leszczyński)

W zachodniej części cmentarza parafialnego (położonego przy szosie do Wojnowic) znajduje się urządzony w 1928 r. zbiorowy grób trzech poległych powstańców wielkopolskich z Górk, Karchowa i Kleszczewa. Otoczony jest krawężnikiem i murowanym ogrodzeniem dekorowanym wazonami i urnami. Na okazałym nagrobku w formie odcinka muru ograniczonego dwoma słupami zwieńczonymi kulami widnieje napis *Poległym żołnierzom ku wieczystej chwale!* oraz

Świerczyna

dwie duże tablice marmurowe ze 135 nazwiskami parafian poległych w latach 1914-20, między którymi umieszczono małą tabliczkę z nazwiskami powstańców. W LS spośród nich figurują Jan Majchrzak z Górki (według LS z Kaczej Górki, 1890-1919, szeregowiec z kompanii krzywińskiej, poległy 11 I pod Osieczną), Jan Kłosowski z Kleszczewa (w LS Kossowski, 1898-1919, szeregowiec z grupy Leszno, który zginął 19 II pod Miechcinem) i Franciszek Maćkowiak z Karchowa, poległy w 1920 r. w wieku 21 lat (w LS 1898-1919, brak bliższych danych).

ŚWIECIECHOWA (wieś gminna w powiecie leszczyńskim)

Pośrodku Rynku, w miejscu zniszczonego przez hitlerowców pomnika powstańców z lat międzywojennych, wznosi się pomnik odsłonięty 12 VIII 1945 r. Na kwadratowym cokole o trzech stopniach umieszczono betonowy ostrosłup ścięty, zwieńczony orłem. Od strony wschodniej znajduje się na nim czarna kamienna tablica ku czci żołnierzy polskich oraz poległych i pomordowanych w latach 1914-21 i 1939-45, z cytatem z Jana Kasprówicza. Od zachodu 9 V 1977 r., w 700-lecie Świeciechowy, umieszczono metalową tablicę *w hołdzie tym, co walczyli o niepodległą Polskę*.

TARCE (gmina Jarocin, powiat jarociński)

Przed główną fasadą pałacu w 1999 r., w 80. rocznicę wybuchu powstania wielkopolskiego, odsłonięto ufundowany przez społeczeństwo ziemi jarocińskiej pomnik Zbigniewa Ostroga-Gorzeńskiego (patrz Lgów), który mieszkał w tym pałacu. Pomnik ma formę głazu o kulistej formie i umieszczonej na nim czarnej tablicy informacyjnej, dekorowanej wizerunkiem czapki powstańczej na tle skrzyżowanych szabel.

TERESPOTOCKIE (gmina Opalenica, powiat nowotomyski)

Przy głównym skrzyżowaniu wsi, na miejscu zniszczonego przez hitlerowców Pomnika Niepodległości z 1921 r., wznosi się zbudowany z kamieni polnych ostrosłup ścięty zwieńczony krzyżem (proj. Dorota Wróbel). Na jego przedniej ścianie widnieje orzeł w koronie (w formie z lat międzywojennych, rzeźbił Robert Sobociński) i tablica ku czci mieszkańców wsi – powstańców poległych w walce

o niepodległą Polskę. Na cokole, również wykonanym z kamieni polnych, znajdują się też dwa maszty flagowe. Pomnik odsłonięto 12 VI 1999 r. w ramach obchodów 80. rocznicy powstania wielkopolskiego.

TRZCIELIN (gmina Dopiewo, powiat poznański)

Przy głównym skrzyżowaniu dróg znajduje się głaz-pomnik na schodkowym cokole z cegieł klinkierowych, odsłonięty 18 IX 2006 r. Mieszkańcy wsi uczcili nim pułkownika Andrzeja Kopę (1879-1956), jednego z organizatorów oddziałów powstańczych w powiecie, a potem dowódcy 10. pułku strzelców wielkopolskich, który w tej wsi urodził się i był właścicielem tutejszego majątku. Na kamiennej tablicy umieszczono portret pułkownika, a nad nią metalowy herb gminy.

TRZCINICA (wieś gminna w powiecie kępińskim)

Na budynku Urzędu Gminy (ul. Jana Pawła II 47) 12 X 1973 r. odsłonięto czarną kamienną tablicę, ufundowaną przez społeczeństwo gminy ku czci poległych *w walce o wolność i niepodległość Polski* powstańców wielkopolskich, żołnierzy Wojska Polskiego i ofiar barbarzyństwa hitlerowskiego. U góry tablicy umieszczono stylizowany krzyż *Virtuti Militari* oraz daty 1918-19 i 1939-46. Niżej przy ścianie znajduje się rodzaj marmurowego cokołu z napisem upamiętniającym 30-lecie Ludowego Wojska Polskiego.

TRZEBANIA (gmina Osieczna, powiat leszczyński)

Przy drodze leśnej prowadzącej na południe od wsi do szosy Leszno-Jarocin wznosi się pomnik ku czci powstańców wielkopolskich, odsłonięty 2 VII 1959 r. Czterej oficerowie wracający 2 VII 1919 r. z narady w Trzebani zostali zdradziecko zaatakowani przez patrol niemiecki, który przekroczył linię demarkacyjną. Na miejscu zginął podporucznik Wacław (według LS Władysław) Andrzejewski z Krzywina, a ciężko rannego podporucznika Leona Włodarczaka z Żytowiecka Niemcy dobili. Pomnik z kostek granitowych ma trapezowaty kształt i lukowate zwieńczenie. Pod metalowym krzyżem powstańczym widnieje jasna tablica kamienna z napisem ku czci obu poległych.

TRZEMESZNO (miasto w powiecie gnieźnieńskim)

1. Na skrzyżowaniu alejek pośrodku cmentarza parafialnego (dojście z pl. Kosmowskiego) wznosi się mauzoleum powstańców wielkopolskich. W tym miejscu znajdowała się krypta – miejsce pochówku 16 poległych powstańców, nad którą wzniesiono okazałe mauzoleum projektu Stefana Cybichowskiego (prace wykonano w latach 1924-29). Zniszczyli je hitlerowcy jesienią 1939 r., a prochy powstańców przeniesiono do oddzielnej mogiły (patrz niżej, nr 3). W ramach obchodów 90. rocznicy powstania zrekonstruowano według projektu Andrzeja Chodnika naziemną część mauzoleum (zmniejszoną o jedną trzecią) i poświęcono 28 XII 2008 r. Na okrągłej podstawie i schodkowym cokole wznosi się ośmiometrowy ostrosłup ze sztucznego kamienia. Na jego przedniej części umieszczono tablicę betonową z łacińskim napisem ku czci powstańców, nazwiskami 16 poległych (LS wymienia 14 z nich, którzy stracili życie w styczniu i lutym 1919 r. w rejonie Inowrocławia i Rynarzewa lub zmarli w latach 1919-20, w dwóch przypadkach podając inne brzmienie nazwiska) oraz wzmianką o poświęceniu tablicy 9 X 1926 r. przez kardynała Augusta Hlonda. Tablica oraz metalowy krzyż wieńczący ostrosłup są oryginalnymi elementami zachowanymi z przedwojennego mauzoleum. Od strony południowej znajduje się półkolista glorieta z sześcioma kolumnami.

2. Na tym cmentarzu przy głównej alejce powstaje zespół tablic i pomników upamiętniających różne osoby i wydarzenia. Po wschodniej stronie dróżki położono granitową płytę pochodzącą z poznańskiego chodnika, na której wykuto napis ku czci urodzonego w pobliskim Trzemeszale majora Mieczysława Palucha (1888-1942), jednego z dowódców powstania wielkopolskiego.

3. Nieco dalej, po przeciwnej stronie tej samej alejki, znajduje się mogiła, do której po zniszczeniu mauzoleum przeniesiono prochy powstańców wielkopolskich. Na murowanym nagrobku 10 XI 2008 r. umieszczono nową czarną tablicę kamienną, zawierającą napis patriotyczno-religijny, nazwiska 16 poległych i ich dowódcy, oraz historię tej mogiły. Obok po prawej stoi czarny nagrobek kamienny pochowanego tu również majora Władysława Wlekińskiego (1886-1964), dowódcy trzemeszeńskiego oddziału powstańczego. Mogiła w październiku 2000 r. została odnowiona z użyciem

plyt kamiennych i płytek betonowych; wtedy umieszczono także po bokach dwie pochyłe tablice kamienne z nazwiskami 86 uczestników powstania, pochowanych na cmentarzach na terenie gminy Trzemeszno.

TULCE (gmina Kleszczewo, powiat poznański)

Na cmentarzu parafialnym, bezpośrednio przy brukowanej głównej drodze prowadzącej od kostnicy, w dalszej części po prawej stronie pochowany jest Leon Sznura (1900-1919) z Robakowa, szeregowiec z kompanii kórnickiej, który poległ 15 I (według LS zmarł 13 I w Poznaniu z ran odniesionych pod Zbąszyniem). Grób ma płytę ze sztucznego kamienia i taki sam nagrobek z krzyżem i czarną tablicą informacyjną.

UJŚCIE (miasto w powiecie pilskim)

Pośrodku pl. Wiosny Ludów, na miejscu zniszczonego przez hitlerowców pomnika z 1934 r. i kamienia z 1987 r., 9 XI 2008 r.

Ujście

odsłonięto pomnik projektu Roberta Sobocińskiego, wykonany na wzór pomnika przedwojennego. Na schodkowej podstawie i kwadratowym cokole okładanymi płytami kamiennymi ustawiono odlaną z brązu figurę powstańca trzymającego karabin i nogę opierającego na granacie. Na przedniej stronie cokołu widnieje metalowa tablica z wizerunkiem orła z rozpostartymi skrzydłami, nazwiskami pięciu *poległych w obronie Ojczyzny* w latach 1919-21 (w LS nie są odnotowani) oraz informacją o losach pomnika.

URBANOWO (gmina Opalenica, powiat nowotomyski)

Gdy miejscowa Szkoła Podstawowa 14 VI 1997 r. otrzymała imię Powstańców Ziemi Opalenickiej, na budynku odsłonięto dwie tablice. Z lewej strony, na podkładzie z kamieni polnych, znalazła się marmurowa tablica z nazwiskami sześciu powstańców (patrz Opalenica, nr 6) i datą 3.8.1924, ufundowana staraniem Towarzystwa Uczestników Powstania Wielkopolskiego. Do 1939 r. znajdowała się ona na grobie poległych na cmentarzu w Opalenicy, została odnaleziona w 1973 r. Mieszkańcem Urbanowa był wymieniony na niej Ignacy Finc (1876-1919). Po prawej stronie, na tle okładziny z jasnych cegieł, widnieje nowa czarna tablica kamienna *W hołdzie powstańcom, ofiarom faszyzmu i stalinizmu*, ozdobiona płaskorzeźbą orła w koronie.

WALKOWICE (gmina Czarnków, powiat czarnkowsko-trzcianecki)

W centralnym punkcie wsi ustawiono pochodzący z tutejszej żwirowni wielki głaz (obwód 620 cm) i 13 II 2001 r. odsłonięto na nim tablicę z napisem ku czci powstańców wielkopolskich oraz sentencją-patriotyczno-religijną. Otoczenie pomnika wyłożono kostkami betonowymi i ogrodzono łańcuchem na słupkach metalowych.

WAŁKÓW (gmina Koźmin, powiat krotoszyński)

Na południowej ścianie kościoła parafialnego w 1978 r. wmurowano tablicę kamienną (proj. Paweł Zydlewicz) z nazwiskami 23 uczestników powstania wielkopolskiego z terenu parafii, w tym Franciszka Rebskiego (1899-1919) ze Starej Obry, szeregowca z 3. kompanii 11. pułku strzelców wielkopolskich, który poległ 7 IV

pod Kawczem. Tablicę zdoł metalowy odlew odznaki pamiątkowej Wojsk Wielkopolskich. Przy każdym nazwisku podano rok śmierci, a dla żyjących wówczas powstańców pozostawiono wolne miejsce. Poniżej dolożono mniejszy fragment tablicy, na którym dopisano dwa następne nazwiska uczestników powstania.

WAPNO (wieś gminna w powiecie wągrowieckim)

Na placu przed dworcem kolejowym wznosi się pomnik. Na obszernej podstawie, okładanej łamanymi płytkami kamiennymi, i niewielkim cokole betonowym ustawiono głaz z tablicą metalową ku czci poległych i pomordowanych *za wolność Ojczyzny*, z wizerunkiem odznaki grunwaldzkiej i datami 1918 – 1939 – 1945.

WARSZAWA (miasto wojewódzkie)

1. Na tablicach otaczających Grób Nieznanego Żołnierza przy pl. Marszałka Piłsudskiego, na których wymienione są miejsca chwały oręża polskiego, na jednej odnotowano *Powstania Wielkopolskie i Górnosławskie*, a na innej *Poznań-Ławica 28 XII 1918-6 I 1919 i Rawicz 9 II 1919*.

Warszawa (nr 1)

2. W katedrze polowej Wojska Polskiego (ul. Długa 13/15), wśród wielu tablic wmurowanych w kruchcie pod lewą wieżą, znajduje się metalowa tablica *Dla upamiętnienia czynu zbrojnego powstańców wielkopolskich 1918-1919, którzy sercem całym służyli Bogu i Ojczyźnie*, ufundowana przez towarzyszy broni. Zdobi ją niewielka podobizna krzyża powstańczego.

3. W zachodniej części cmentarza komunalnego (dawniej wojskowego) przy ul. Powązkowskiej znajduje się kwatera C-7 przeznaczona dla zmarłych uczestników powstań śląskich i wielkopolskiego. Pośrodku niej wzniesiono pomnik w formie słupa granitowego, ozdobionego metalowymi wizerunkami orłów śląskiego i wielkopolskiego oraz datami 1921 – 1920 – 1919 – 1918. Na wydłużonym cokole umieszczono metalowe znicze, a po bokach napisy: *Powstańcom Śląskim* i *Powstańcom Wielkopolskim*. Po południowej stronie pomnika znajduje się 50 grobów powstańców wielkopolskich z jednakowymi nagrobkami granitowymi o kształcie grubych krzyży równoramiennych oraz okazalsza mogiła urodzonego w Mieszkowie gen. Heliodora Cepy (1895-1974), w okresie powstania wielkopolskiego organizatora służby łączności w południowej Wielkopolsce. Na tym cmentarzu spoczywają też inni uczestnicy powstania, m.in. żołnierze pułków wielkopolskich polegli w czasie wojny polsko-bolszewickiej.

WASZKOWO (gmina Poniec, powiat gostyński)

Po prawej stronie drogi do Janiszewa, na niewielkim zakręcie 400 m od zachodniego krańca wsi, niski kamień z metalowym krzyżem powstańczym i jasną tabliczką kamienną upamiętnia miejsce, w którym poległ 19 I 1919 r. Józef Kusz (1896-1919) z Ponieca, szeregowiec z grupy leszczyńskiej (pochowany jest w Poniecu). Pomnik wystawiono 22 VII 1959 r.

WĄGROWIEC (miasto powiatowe)

1. Przy ul. Kościuszki, obok gmachu Starostwa Powiatowego, 29 XII 1978 r. odsłonięto pomnik powstańców wielkopolskich (proj. Ignacy Borucki). Ma on formę dużego głazu z tablicą metalową, ustawionego na prostopadłościennym cokole betonowym. Obok umieszczono trzy medaliony z pomnika Wolności, który od 25 VII

1926 r. stał u zbiegu ulic Klasztornej i Opackiej. Wypisane na nich były nazwiska poległych powstańców, więc przed wkroczeniem hitlerowców we wrześniu 1939 r. medaliony te odbito i ukryto. Zostały wydobyte z zapomnienia w 1970 r. i ustawione przy promenadzie nad Jez. Durowskim, a osiem lat później przeniesiono je na obecne miejsce.

2. Na ścianie starej strzelnicy przy ul. Powstańców Wlkp. 30 (obecnie Dom Seniora) mała tablica kamienna informuje, że stąd 30 XII 1918 r. powstańcy wyruszyli do walki o wolność.

3. Na gmachu I Liceum Ogólnokształcącego (ul. Klasztorna 17) marmurowa tablica upamiętnia miejsce, skąd 30 XII 1918 r. powstańcy rozpoczęli wyzwalanie ziemi węgrowskiej po 150-letniej niewoli. Tablicę zdobią stylizowany wizerunek orła, krzyż powstańczy, czapka i skrzyżowane karabiny. Wmurowano ją w 1958 r. na miejscu poprzedniej tablicy z 1935 r., zniszczonej w 1939 r. przez hitlerowców.

4. Wśród tablic umieszczonych na gmachu Zespołu Szkół Ponadgimnazjalnych nr 2 (ul. Kościuszki 49), który nosi imię podpułkownika dr. Stanisława Kulińskiego, znajduje się odsłonięta 17 I 2002 r. czarna tablica kamienna, dekorowaną krzyżem powstańczym i cytatem z dzieł ks. Piotra Skargi. Przypomina ona, że w tym budynku od 25 I do 9 VI 1919 r. mieściła się siedziba dowództwa północnego frontu powstania wielkopolskiego (kierował nim generał Kazimierz Grudzielski), a od 14 I do 19 II 1919 r. także dowództwa III okręgu wojskowego (dowodzonego przez podporucznika Tadeusza Goetzendofa-Grabowskiego).

5. Na tzw. nowym cmentarzu farnym przy ul. Gnieźnieńskiej, na prawo od wejścia, znajduje się zbiorowy grób powstańców wielkopolskich. Duża mogiła ziemna obramowana jest krawężnikiem betonowym. Nagrobek z tego samego materiału (proj. Hieronim Grochowicz) ma formę schodkowej ściany z napisem *Poległym bohaterom powstania wlkp.*, zwieńczonej rzeźbą orła w koronie z rozpostartymi skrzydlami. Pośrodku niej widnieje duży czarny krzyż, a po bokach białe tablice z nazwiskami 29 poległych powstańców z okolic Wągrowca. ŁS wymienia 24 z nich (w trzech przypadkach podając inne brzmienie nazwisk), a także dwóch poległych w wojnie polsko-bolszewickiej; 19 z nich pochowanych jest na tym miejscu.

Nagrobek ustawiono 16 VI 1929 r.; zniszczony został przez hitlerowców i zrekonstruowano go po wyzwoleniu.

6. W starej, północnej części cmentarza komunalnego przy ul. Skockiej, przy głównej alejce, znajduje się grób rodziny Cytlaków, nakryty niedawno płytą kamienną i takim samym nagrobkiem dekorowanym krzyżem oraz postacią Matki Boskiej. Z boku po prawej stronie znajduje się kamienna tabliczka informująca, że w mogile tej spoczywa Franciszek Cytlak (1900-19), szeregowiec z I. kompanii wągrowieckiej, poległy 8 I w walkach pod Chodzieżą.

7. W następnym rzędzie spoczywa Mieczysław Cieplucha, szeregowiec z I. kompanii wągrowieckiej, poległy 8 I (według LS 3 I) 1919 r. pod Chodzieżą w wieku 30 lat *dla Ojczyzny, którą gorąco ukochał*. Na grobie znajduje się płyta betonowa i taki sam nagrobek z tablicą marmurową, zwieńczony krzyżem. Na tym cmentarzu pochowani są w różnych miejscach również inni uczestnicy powstania wielkopolskiego.

WĄSOWO (gmina Kuślin, powiat nowotomyski)

Przy kościele parafialnym 19 V 2007 r. odsłonięto pomnik powstańców wielkopolskich. Ma on formę ustawionego pionowo granitowego kamienia, na którym znajduje się metalowy orzeł w koronie i czarna tablica z nazwiskami 41 parafian walczących w powstaniu.

WENECJA (gmina Żnin, powiat żniński)

Na cmentarzu przy kościele parafialnym, tuż obok centralnego krzyża, spoczywa w pojedynczym grobie szeregowiec Józef Kwiatkowski z Godaw (1898-1919), który poległ (według LS zmarł z odniesionych ran) 12 I w Żninie. Mogiłę przykrywa płyta ze sztucznego kamienia z białym orłem w koronie i napisem religijnym, a zwieńczony krzyżem nagrobek wykonany jest z elementów kamiennych oraz betonowych i ma czarną tablicę informacyjną.

WIELEŃ (miasto w powiecie czarnkowsko-trzcianeckim)

Na skwerze przed Miejsko-Gminnym Ośrodkiem Kultury „Strzelnica” (ul. Dworcowa 1) 7 II 2009 r. odsłonięto pomnik poświęcony powstańcom wielkopolskim. Na dużym głazie, ustawionym na

okrągłej podstawie wybrukowanej kostkami kamiennymi, znajduje się tablica metalowa dekorowana wizerunkiem orla w koronie.

WIELICHOWO (miasto w powiecie grodziskim)

1. Tabliczka marmurowa, odsłonięta 27 XII 1968 r. na domu przy Rynku 18, ozdobiona u góry wizerunkiem krzyża powstańczego, upamiętnia siedzibę komendy ochotniczej kompanii powstańczej z Wielichowa.

2. Na cmentarzu parafialnym (położonym przy drodze do Gradowic), po lewej stronie głównej alejki, blisko jej końca, w 1923 r. urządzono kwaterę powstańców wielkopolskich. Po zniszczeniu przez hitlerowców została odtworzona w 1947 r. Otacza ją ogrodzenie łańcuchowe na betonowych słupkach. Pośrodku 8 XI 2008 r. odsłonięto nowy pomnik (proj. Marcin Idziak), nawiązujący kształtem do zniszczonego przez hitlerowców: na schodkowej podstawie i kwadratowym cokole wznosi się kolumna zwieńczona krzyżem, dekorowana metalowym orłem o formie z okresu międzywojennego. Na cokole umieszczono napisy ku czci *poległych za Polskę*, m.in.

Wielichowo (nr 2)

powstańców z kompanii wielichowskiej i wilkowskiej, opisano też sylwetki dwóch zmarłych później uczestników powstania. Obok kolumny znajduje się wolno stojąca tablica z nazwiskami ośmiu powstańców poległych 12 II 1919 r. pod Kargową (w LS zapisano inne brzmienie jednego nazwiska) oraz dowódcy kompanii wielichowskiej podpułkownika Kazimierz Szczęśniaka (1885-1945), pochowanego na cmentarzu wojennym w Ramleh w Wielkiej Brytanii. Z przodu na tablicach ustawionych na niskich podstawach wypisano nazwiska siedmiu innych poległych powstańców (w LS odnotowano czterech z nich, przy dwóch podając inne miejsce lub datę śmierci), z tyłu zaś podobną tablicą upamiętniono majora Witolda Skarbka-Malczewskiego (1875-1942), obrońcy Lwowa, a potem burmistrza Wielichowa (jego grób znajduje się niedaleko bramy cmentarnej).

WIERUSZÓW zob. Podzamcze

WIJEWO (wieś gminna w powiecie leszczyńskim)

1. Przy skrzyżowaniu ulic Piaski i 25 Maja wznosi się figura św. Józefa. Na jej cokole wmurowano tablicę z nazwiskami 40 ofiar I wojny światowej i 5 powstańców wielkopolskich, którzy stracili życie w latach 1919-20 za *Wiarę i Ojczyznę* (LS nie odnotowuje żadnego z nich).

2. Przy asfaltowej drodze na granicy Wijewa i Brenna odsłonięto 22 VII 1962 r. obelisk betonowy na schodkowej podstawie i niskim cokole, zwieńczony orłem i krzyżem. Od frontu umieszczono na nim czarną tablicę kamienną z napisem ku czci *weteranów Powstania Wielkopolskiego, walczących w latach 1918-20 o polskość Wijewa i okolicy* oraz ofiar obozów hitlerowskich z lat 1939-45. Na bocznych tablicach wypisano nazwiska 12 powstańców poległych w latach 1918-19 (LS wymienia sześciu z nich, którzy stracili życie między styczniem a kwietniem 1919 r. lub zmarli w 1920 r.) i 50 ofiar z lat 1939-45, pochodzących z Brenna i Wijewa.

WILCZYNA (gmina Duszniki, powiat szamotulski)

W centralnej części cmentarza parafialnego, na lewo od głównej alejki, spoczywają we wspólnej mogile szeregowcy Sylwester

Dreczkowski (1885-1919) z Sękowa i Andrzej (w LS Jan) Zwierchowski (1878-1919) z Podrzewia, polegli 16 I pod Kamioną, oraz Franciszek Wawrzyniak (1899-1919) z Młynkowa, zmarły z ran 16 III w Zbąszyniu. Grób otoczony jest ogrodzeniem łańcuchowym na betonowych słupkach. Nagrobek ma formę zwieńczonego krzyżem pomnika betonowego z napisem informacyjnym, ozdobionego wizerunkiem czapki powstańczej między dwiema szablami.

WILKOWICE (gmina Lipno, powiat leszczyński)

Na budynku Szkoły Podstawowej, po lewej stronie głównego wejścia, znajduje się kamienna tablica ku czci powstańców, dekorowana ozdobnym wizerunkiem krzyża powstańczego. Odsłonięto ją 21 XI 2008 r. przy okazji nadania szkole imienia Powstańców Wielkopolskich, w 90. rocznicę ich walki o niepodległość.

WILKOWYJA (gmina Jarocin, powiat jarociński)

Na cmentarzu parafialnym, na frontowej ścianie kaplicy na lewo od wejścia, 13 II 2009 r. odsłonięto cztery kamienne tablice zawierające 89 nazwisk uczestników powstania wielkopolskiego z terenu parafii Wilkowyja. Wśród nich są Zbigniew Ostroróg-Gorzeński (patrz Lgów) i Franciszek Jedwabski (1895-1975), późniejszy biskup sufragan poznański.

WIRY (gmina Komorniki, powiat poznański)

Przed domem kultury (dawną szkołą, ul. Komornicka 101/103) 20 I 2006 r. odsłonięto opartą o nieduży głaz granitową tablicę z nazwiskami 30 uczestników powstania wielkopolskiego z Wir i Łęczycy. Na prawo od niej 6 XII 2008 r. postawiono nieco mniejszą podobną tablicę, zawierającą nazwiska 13 dalszych powstańców. LS spośród nich wymienia Józefa Andzińskiego (1899-1919) z Łasku, szeregowca z 7. kompanii 10. pułku strzelców wielkopolskich, zmarłego z ran 10 IV w Gnieźnie.

WITKOWO (miasto w powiecie gnieźnieńskim)

1. Na dawnym nowym rynku, noszącym dziś nazwę parku Kościuszki, odsłonięto 13 X 1968 r. (w czasie obchodów 600-lecia Witkowa) pomnik w formie strzelistego słupa z elementów beto-

nowych (obecnie otynkowanych), tworzących w przekroju kształt krzyża. Na wysokości około 2 m umieszczono na nim metalowe płaskorzeźby i tablice z napisami ku czci Tadeusza Kościuszki, a także wickowian uczestniczących w walkach o wolność Ojczyzny, powstańców wielkopolskich, żołnierzy Września, więźniów obozów koncentracyjnych, żołnierzy polskich i radzieckich, partyzantów, bohaterów walk o wyzwolenie narodowe i społeczne oraz poległych za umacnianie władzy ludowej. Od strony północnej znajduje się płaskorzeźba z krzyżem powstańczym i głowami dwóch powstańców. Po odrestaurowaniu monument odsłonięto ponownie 11 XI 1993 r. jako pomnik powstańców wielkopolskich i poległych w obronie Ojczyzny. W 2005 r. umieszczono na nim nowe tablice, w 2009 r. odnowione zostało otoczenie pomnika.

2. Na budynku Banku Spółdzielczego (Stary Rynek 14) 11 XI 1988 r. odsłonięto metalową tablicę ozdobioną krzyżem powstańczym. Upamiętnia ona podpisanie w tym miejscu 29 XII 1918 r. kapitulacji przez kompanię Grenzschtzu, w wyniku czego Wirkowo uzyskało wolność.

3. W głębi cmentarza parafialnego, w jego wschodniej części, spoczywa w grobie rodzinnym Franciszek Świerkowski (1870-1939), rozstrzelany przez hitlerowców za udział w powstaniu wielkopolskim (patrz Mielżyn). Na mogile ustawiono zwieńczony krucyfiksem betonowy nagrobek, na którego prawej stronie znajduje się tablica z informacją o zamordowanym powstańcu.

WŁOSZAKOWICE (wieś gminna w powiecie leszczyńskim)

1. Niewielka tablica marmurowa na dawnej szkole przy ul. Kurpińskiego 13 upamiętnia siedzibę dowództwa miejscowego oddziału powstańczego w latach 1918-19.

2. Na kościele parafialnym, na frontowej ścianie lewej wieży, umieszczono w 1926 r. tablicę marmurową z siedmioma nazwiskami parafian poległych w 1919 r. w powstaniu wielkopolskim i w latach 1919-20 w wojnie polsko-bolszewickiej (LS odnotowuje Jana Otto, Michała Zajacę i Wiktora Zajacę, poległych 11 I 1919 r. pod Zbarzewem, oraz zmarłego później Konrada Walkowskiego).

3. Przy wejściu na cmentarz parafialny przy ul. Spokojnej znajduje się grób ks. Józefa Górnego (1882-1941), proboszcza we

Włoszakowicach, w latach 1918-19 przewodniczącego Rady Ludowej powiatu wschowskiego i kapelana oddziału powstańczego, zmarłego w obozie koncentracyjnym w Dachau. Mogiła od 2007 r. nakryta jest płytą kamienną.

4-5. W centralnej części cmentarza, po lewej stronie głównej alejki, pochowano czterech szeregowców z kompanii włoszakowickiej, poległych 11 I 1919 r. pod Zbarzewem. Wspólna mogiła ma obramienie betonowe oraz kamienny krucyfiks, na którego cokole wypisano nazwiska poległych powstańców. W znajdującym się obok oddzielnym grobie spoczywa wraz z żoną Jan Otto (1869-1944), dowódca miejscowego oddziału powstańczego. Nakryty płytą ze sztucznego kamienia grób ma kamienny nagrobek zwieńczony odcinkiem luku.

WOLSZTYN (miasto powiatowe)

1. Na ścianie budynku Urzędu Pocztowego (ul. 5 Stycznia 4), w którym w okresie powstania wielkopolskiego mieścił się polski sztab, tablicą odsłoniętą 6 I 1989 r. upamiętniono dowódców oddziałów powstańczych: Stanisława Siudę (1890-1945), pochodzącego z niedalekiej Błotnicy dowódcę odcinka wolsztyńskiego, i urodzonego w Wolsztynie Stanisława Tomiaka (patrz niżej, nr 6). Metalowa tablica (proj. Marian Banasiewicz) ozdobiona jest u góry wizerunkiem orla oraz datami 1918 1919.

2. Na budynku Szkoły Podstawowej i Gimnazjum nr 4 przy ul. 5 Stycznia 14 widnieje czarna kamienna tablica ku czci poległego 5 I 1919 r. w tym miejscu pierwszego powstańca – Antoniego Przybylskiego (1886-1919) z Jurkowa, szeregowca z kompanii krzywiskiej. Tablicę ufundowało w 10. rocznicę powstania Towarzystwo Powstańców i Wojaków.

3. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Lipowej), za kościołem, nieco z boku po lewej stronie głównej alejki, spoczywają od 1923 r. we wspólnym grobie powstańcy wielkopolscy: Walenty Dokowicz (w LS Dakowicz, 1879-1919), Jan Lakota (1877-1919) i Stanisław Wieczorek (1895-1919) z Adamowa, polegli 27 I pod Jaromierzem, oraz Jan Urbański (1896-1919) z Karczewa, który zmarł 14 I w wolsztyńskim szpitalu wojskowym z ran odniesionych pod Kopanicą. Podłużna mogiła ziemna otoczona jest

Wolsztyn (nr 3)

krawężnikiem betonowym. Zwieńczony krucyfiksem nagrobek ze sztucznego kamienia ma trzy tablice z polerowanego granitu, z nazwiskami poległych i napisem ku ich czci.

4. Oddzielnie, po lewej stronie głównej alejki między bramą główną a kostnicą, znajduje się grób *poległych w powstaniu ulkp.* braci Orwatów: Antoniego (1899-1920) i Stanisława (1900-20). Mogiła ma płytę betonową i nowy nagrobek kamienny. Według LS Antoni, szeregowiec z 3. batalionu 2. pułku strzelców wielkopolskich, urodził się w 1894 r., a zmarł z ran 30 IV 1919 r. w Poznaniu i tam jest pochowany, Stanisław zaś, szeregowiec z 1. Pułku Rezerwowego, urodził się w 1899 r., zmarł zaś w szpitalu w Wolsztynie.

5. Przy tej samej alejce pochowano Alojzego Góreckiego (1902-19) z Nowych Tłoków, szeregowca z 7. pułku strzelców wielkopolskich, poległego 15 VI na *polu chwały* (według LS zmarłego w szpitalu w Wolsztynie). Grób po odnowieniu kryty jest płytą kamienną z napisem informacyjnym.

6. Przy ogrodzeniu w pobliżu południowo-zachodniego narożnika tego cmentarza, w grobie rodzinnym Tomiaków i Słabędzkich złożono prochy zmarłego w Londynie podpułkownika Stanisława

Tomiaka (1894-1975), dowódcy kompanii wolsztyńskiej w powstaniu wielkopolskim i dowódcy 58. pułku piechoty we wrześniu 1939 r. Informuje o tym kamienna tabliczka z lewej strony mogiły. W różnych miejscach tego cmentarza pochowani są także inni uczestnicy powstania.

WÓJCIN (gmina Jeziora Wielkie, powiat mogileński)

1. Na cmentarzu parafialnym (położonym po południowo-zachodniej stronie wsi), na końcu głównej alejki, znajduje się symboliczny pomnik ku czci poległych w latach 1914-20. Ustawiono go na grobie Michała Wojdyńskiego (1900-19), szeregowca z I. kompanii Pułku Grenadierów Kujawskich, poległego 8 II w powstaniu wielkopolskim. Mogiła ziemna ma ogrodzenie łańcuchowe na betonowych słupkach. Na pionowym nagrobku betonowym z płaskorzeźbą głowy Chrystusa w zwieńczeniu umieszczono tablicę z 33 nazwiskami, a pod nią drugą tablicę ku czci pochowanego tu powstańca. Nagrobek, pochodzący z okresu międzywojennego, odnowiono 25 X 1968 r.

2. W grobowcu rodzinnym po wschodniej stronie cmentarza spoczywa urodzony w tej wsi kapitan Włodzimierz Skrzydlewski (1890-1963), jeden z organizatorów powstania w powiecie strzelińskim, a później kapitan w 7. pułku artylerii ciężkiej.

WROCŁAW (miasto wojewódzkie)

Na gmachu Uniwersytetu Wrocławskiego przy pl. Uniwersyteckim 1, w pobliżu arkadowego przejścia, w maju 1985 r. wmurowano tablicę ufundowaną przez ZBoWiD i Uniwersytet w 40-lecie powrotu Ziemi Zachodnich do Macierzy. Czci ona studentów – członków polskich tajnych związków akademickich, którzy brali udział w powstaniu wielkopolskim, powstaniach górnośląskich i w wyzwolaniu Ziemi Zachodnich w 1945 r. Metalowa tablica ozdobiona jest wizerunkami orła oraz krzyży powstańczych: wielkopolskiego i śląskiego.

WRONCZYN (gmina Pobiedziska, powiat poznański)

Na cmentarzu parafialnym (położonym w lesie przy szosie do Poznania), na jego wschodnim skraju, znajduje się grób ziemny

otoczony krawężnikiem betonowym. Spoczywa w nim Walenty Michalak (1859-1919), który zmarł 19 X (w *LS* brak danych o miejscu i okolicznościach śmierci). Na mogile ustawiono krzyż z rurek metalowych, na którym znajduje się drewniana tabliczka informacyjna w kształcie tarczy herbowej i hełm żołnierski wzoru przedwojennego.

WRONKI (miasto w powiecie szamotulskim)

1. Pośrodku pl. Wolności stoi na wysokiej kolumnie figura Marki Boskiej. Z tyłu jej cokołu 11 XI 2008 r. odsłonięto kamienną tablicę przypominającą, że na wiecu, który odbył się tu 12 XI 1918 r., ogłoszono przejęcie rządów w mieście przez Radę Robotników i Żołnierzy, a następnie przystąpiono do usuwania symboli władzy pruskiej. Tablicę zdobią herb miasta i krzyż powstańczy.

2-3. Przy rondzie na głównym skrzyżowaniu na Zamościu – części miasta położonej na prawym brzegu Warty – we wrześniu 1999 r. odsłonięto pomnik ku czci Wronczan, którzy walczyli o niepodległość Ojczyzny. Na niewielkim pagórku, na który prowadzą dwa biegi schodów, znajduje się głaz z umieszczonymi na nim orłem w koronie, tabliczkami z datami 1918-1919 i 1939 oraz herbem Wroniek. U podnóża pagórka na ceglanej podstawie położona jest ukośnie kamienna tablica z napisem informacyjnym dotyczącym postawienia pomnika w 80. rocznicę powstania wielkopolskiego i 60. rocznicę wymarszu kompanii Obrony Narodowej „Wronki” we wrześniu 1939 r., udekorowana m.in. wizerunkiem krzyża powstańczego. W 2006 r. na głazie wmurowano tablicę upamiętniającą porucznika Jana Rzepę (1899-2005), najdłużej żyjącego uczestnika powstania. Metalowa tablica ozdobiona jest podobizną krzyża powstańczego.

WRZESZCZYNA (gmina Wieleń, powiat czarnkowsko-trzcianecki)

Przed dawnym budynkiem szkoły (obecnie zajmowanym przez przedszkole) 6 II 1994 r. odsłonięto pomnik bohaterów powstania wielkopolskiego. Ma on formę niewielkiego kamienia z tablicą kamienną, ustawionego na obłożonym płytkami lastrykowymi podwyższeniu i takim samym cokole.

WRZEŚNIA (miasto powiatowe)

1. Po lewej stronie pomnika Dzieci Wrzesińskich, odsłoniętego 31 V 1975 r. na początku ul. Harcerskiej, umieszczono później trapezowaty element ze sztucznego kamienia z płaskorzeźbą krzyża powstańczego oraz wypisanymi miejscami walk mieszkańców miasta: *Września – Zdziechowa – dolina Noteci 1918-1919 i Miłostaw – Sokołowo 1848*.

2. W środkowej części cmentarza parafialnego (znajdującego się przy ul. Gnieźnieńskiej) spoczywają we wspólnym grobie polegli powstańcy wielkopolscy. Na mogile wzniesiono w 1926 r. wysoki obelisk zwieńczony krzyżem (proj. Stanisław Robakowski), po zniszczeniu przez hitlerowców zrekonstruowany w 1946 r. Z przodu na obelisku znajduje się tarcza herbowa z orłem zrywającym łańcuch, sztandarem skrzyżowanym z mieczem oraz datami 1918-1919, a niżej tablica z napisem ku czci poległych bohaterów. Na prawo i lewo od obelisku umieszczono dwie tablice z nazwiskami dziesięciu powstańców spoczywających w tym grobie, poległych 31 XII 1918 r. pod Zdziechową oraz w styczniu i lutym pod Szubinem i Kcynią,

Września (nr 2)

a także zmarłych później z ran (LS w jednym przypadku podaje inne imię); jedenastym jest szeregowiec o nieznanym nazwisku, pochowany 23 II 1919 r. U dołu płasko leży kamień z zarysem krzyża *Virtuti Militari*. Po odrestaurowaniu mogiła została ponownie odsłonięta 28 XII 2008 r.

WSCHOWA (miasto powiatowe w województwie lubuskim)

Na cmentarzu parafialnym przy ul. Spokojnej, blisko bramy po prawej stronie głównej alejki, pochowany jest Stanisław Szymkowiak (1894-1919) z Łęki Wielkiej, st. szeregowiec z 11. kompanii 6. pułku strzelców wielkopolskich, poległy 26 VI pod Zbarzewem. Na mogile wzniesiono prosty nagrobek ze sztucznego kamienia, z czarną tablicą epitafijną.

WYRZYSK (miasto w powiecie pilińskim)

Naprzeciwko wejścia do Gimnazjum im. M. Skłodowskiej-Curie (ul. Parkowa 8) 17 VI 2006 r. postawiono nieduży kamień, a na nim dwie tablice: z napisem *Pamięć i chwała powstańcom wielkopolskim* oraz z nazwiskami 34 uczestników powstania z miasta i okolicznych wsi. W ramach obchodów 90. rocznicy wybuchu powstania 10 XII 2008 r. na tablicy dopisano nazwisko Franciszka Muracha – organizatora wyrzyckiego oddziału powstańczego.

Wyrzysk

WYSOCKO WIELKIE (gmina Ostrów Wielkopolski, powiat ostrowski)

W starszej części cmentarza parafialnego (znajdującego się przy ul. Kościelnej), przy poprzecznej alejce na prawo od centralnego krzyża, spoczywa Jan Duczmal (1897-1919) z Wysocka Małego, st. szeregowiec z 1. kompanii 12. pułku strzelców wielkopolskich, poległy 19 II pod Korzeniem. Na grobie w związku z 90. rocznicą wybuchu powstania wielkopolskiego w 2009 r. położono nową płytę kamienną, na której widnieją napisy z liter metalowych, m.in. ku czci wszystkich powstańców.

WYSOKA (miasto w powiecie pilskim)

1. Pośrodku pl. Wolności w 1928 r., w 10. rocznicę odzyskania niepodległości, postawiono pomnik upamiętniający powstańców wielkopolskich. Rozebrali go hitlerowcy zimą 1939/40 r., a w 1945 r. na tym miejscu wzniesiono obelisk ku czci żołnierzy radzieckich. W 1990 r. podjęto starania o odtworzenie poprzedniego pomnika, który (z nieco zmienioną dekoracją) odsłonięto 25 VIII 1996 r. Projekt rekonstrukcji wykonali Marian Podsiadło i Ewa Zielińska-Repecka. Pomnik ma kształt masywnego obelisku, ustawionego na schodkowym podwyższeniu, prostokątnym cokole i czterech nóżkach. Na przedniej ścianie umieszczono w formie wypukłych napisów datę 1919 w wieńcu laurowym, a niżej nazwiska sześciu poległych powstańców. LS wymienia czterech z nich, poległych 8 I w walkach o Wysoką, a wśród nich porucznika Józefa Łubińskiego (1886-1919), dowódcę kompanii kłeckiej, pochowanego w Klecku (jego imię nosi ulica w centrum Wysokiej).

2. Na budynku Gimnazjum im. Powstańców Wielkopolskich (ul. Szkolna 4), na lewo od głównego wejścia, 13 VI 2009 r. odsłonięto ufundowaną przez mieszkańców miasta i gminy kamienną tablicę upamiętniającą powstańców walczących o miasto w styczniu 1919 r. oraz ks. Filipa Hoffmanna – przewodniczącego Rady Ludowej w Wysokiej.

3. Przy wjeździe do strzelnicy Bractwa Kurkowego (położonej wśród pól 2 km na południowy wschód od miasta, na tzw. Wala-chówce) 13 VI 2009 r. odsłonięto głaz na schodkowym cokole z kostek granitowych. Z przodu umieszczono na nim czarną ka-

Wysoka (nr 3)

mienną tablicę upamiętniającą zmarłych braci kurkowych oraz powstańców wielkopolskich, którzy 5 i 8 I 1919 r. wyruszyli stąd do walki.

WYSZANÓW (gmina Wieruszów, powiat wieruszowski)

Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Szkolnej), tuż obok kostnicy, zostali pochowani we wspólnym grobie Józef Fras i Stanisław Korczak, którzy polegli pod Kępem w wieku 20 lat (według LS w wieku 19 i 24 lat, stracili życie 30 i 24 VI 1919 r. pod Ostrzeszowem i Podzamczem). Mogiła po odnowieniu ma obecnie płytę kamienną i wykonany z kamienia ciemniejszego koloru nagrobek z krzyżem i napisem informacyjnym.

WYTOMYŚL (gmina Nowy Tomyśl, powiat nowotomyski)

1. Na nowym cmentarzu parafialnym (położonym naprzeciwko kościoła), na prawo od głównej alejki, pochowany jest plutonowy Stanisław Maćkowiak (1891-1919), poległy 11 II pod Lewicami (według LS pod Zbąszyniem). Na grobie ziemnym, otoczonym krągłym metalowym, ustawiono metalowy krzyż z marmurową tabliczką informacyjną.

2. Nieco dalej w tej samej części cmentarza spoczywa szeregowiec Władysław Woliński (1894-1919), także poległy 11 II pod Lewicami (według LS pod Zbąszyńiem). Mogiła nakryta jest płytą lastrykową i ma krzyż lastrykowy z podobną tabliczką jak na poprzednim grobie. W związku z 90. rocznicą powstania wielkopolskiego na tabliczkach na obu grobach umieszczono okrągłe metalowe medaliony z wizerunkiem krzyża powstańczego.

3. W grudniu 2009 r. staraniem Urzędu Miasta i Gminy przy głównej bramie cmentarza stanęła tablica z nazwiskami uczestników powstania tu spoczywających i lokalizacją ich grobów.

ZAKRZEWO (gmina Miejska Górka, powiat rawicki)

W murowane ogrodzenie kościoła parafialnego od strony południowo-wschodniej wkomponowany jest rodzaj ołtarza. Nad nim w zwieńczonym krzyżem obramieniu architektonicznym umieszczono metalową tablicę upamiętniającą ofiary ze wsi Zakrzewo i Kawcze: 30 poległych w I wojnie światowej, 5 powstańców z lat 1918-20 (w LS nie są wymienieni), 3 poległych w czasie II wojny światowej i 6 ofiar hitlerowskich obozów koncentracyjnych.

ZAKRZEWO (gmina Siedlec, powiat wolsztyński)

1. Na cmentarzu przykościelnym od strony wschodniej znajduje się zbiorowy grób pięciu powstańców wielkopolskich, poległych w lutym i marcu 1919 r. na froncie zachodnim (LS w trzech przypadkach odnotowuje odmienną formę nazwiska lub inną datę i miejsce śmierci). Mogiła ma podłużny nagrobek betonowy zwieńczony krzyżem z napisem *Pows. W. P.*, z pięcioma tablicami podającymi nazwiska i daty życia pochowanych tu powstańców. Po bokach nagrobka ustawiono nieduże wazony.

2. Po przeciwnej, zachodniej stronie kościoła znajduje się drugi grób zbiorowy, w którym pochowano dwóch zmarłych później uczestników powstania. Otoczony jest krawężnikiem betonowym, a na zwieńczonym krzyżem prostym betonowym nagrobku umieszczono trzy czarne tablice kamienne z napisem *Cześć powstańcom wielkopolskim 1918/19 r.* i nazwiskami pochowanych tu osób.

ZAMOŚĆ (gmina Szubin, powiat nakielski)

Przy skrzyżowaniu szosy nr 5 Poznań–Bydgoszcz z drogą do Łochowa (ulice Poznańska i Polna), 300 m od mostu na Noteci, odsłonięto w 1969 r. pomnik projektu Rudolfa Rogattego. Na cokole z kostek kamiennych ustawiono trzy prostopadłościenne elementy betonowe. Na dwóch górnych umieszczono wizerunki orłów, a na dolnym napis informujący o miejscu walki i zwycięstwa powstańców wielkopolskich. Całość otoczono ogrodzeniem metalowym. Na tylnej ścianie pomnika 17 II 1989 r. odsłonięto marmurową tablicę informującą o tym, że 18 II 1919 r. w pobliżu powstańcy zdobyli niemiecki pociąg pancerny, a 29 osób poległo w czasie walk nad Notecią. Przy okazji odsłonięcia tablicy teren wokół pomnika wyłożono płytkami lastrykowymi, a z przodu umieszczono dwa znicze metalowe na podstawkach z kostek kamiennych.

ZANIEMYŚL (wieś gminna w powiecie średzkim)

1. W północnej części wydłużonego skweru przy ul. Raczyńskiego, na miejscu pomnika z 1984 r., odsłonięto 24 V 1999 r. zrekonstruowany pomnik z okresu międzywojennego, który jesienią 1939 r. zniszczyli hitlerowcy. Wykonano go z kostek granitowych w formie obelisku na schodkowej podstawie, po bokach której znajdują się ozdobne murki. Na obelisku umieszczono z przodu metalowe wizerunki orla w koronie i odznaki Wojsk Wielkopolskich oraz tablicę z napisem: *Powstańcom Wielkopolskim 1918-1919*. U dołu z prawej widnieje metalowa tabliczka ku czci osób walczących o wolną Polskę w latach II wojny światowej.

2. Na cmentarzu przy ul. Topolowej, w części na prawo od głównej alejki, znajduje się wydzielony placyk. Po jego wschodniej stronie umieszczono zbiorową mogiłę osób rozstrzelanych w 1939 r., a po bokach pojedyncze groby żołnierzy, w większości mające lastrykowe nagrobki z czarnym krzyżem i czarną tablicą informacyjną. Pochowano w nich m.in. szeregowców z 2. kompanii średzkiej: Maksymiliana (według LS Karola) Koschela (1894-1919), poległego 22 V pod Twardowem, i Stanisława Paluszkiewicza (1896-1919), który zginął 30 IV (według LS 29 IV) pod Chodzieżą; jest tu też symboliczny grób plutonowego Leona Hachulskiego (1892-1919), poległego 3 II pod Szubinem (według LS Chacholski, zginął pod

Szczepicami i pochowany został w rodzinnych Śnieciskach), a także 11 mogił zmarłych później uczestników powstania wielkopolskiego.

ZBARZEWO (gmina Włoszakowice, powiat leszczyński)

Przy szosie Wschowa–Włoszakowice, na skraju lasu 50 m od skrzyżowania na zachodnim krańcu wsi, odsłonięto w 1959 r. pomnik w formie wykonanego z kostek kamiennych ostrosłupa ściętego o podstawie kwadratowej. Umieszczono na nim metalowy krzyż powstańczy oraz czarną tablicę z nazwiskami sześciu członków patrolu powstańczego z Włoszakowic, którzy zginęli w tym miejscu 11 I 1919 r. (patrz Czempień, Przemęt nr 1, Włoszakowice nr 4): jeden poległ w walce, a pięciu pozostałych zamordowali żołnierze niemieccy.

ZBĄSZYŃ (miasto w powiecie nowotomyskim)

1. Pośrodku pl. Wolności wznosi się pomnik ufundowany przez *społeczeństwo ziemi zbąskiej* ku czci powstańców wielkopolskich, bojowników o wolność i demokrację oraz ofiar hitleryzmu, odsłonięty 17 I 1969 r. na miejscu poprzedniego pomnika z 1924 r., który zniszczyli hitlerowcy. Ma on kształt nieregularnego, pionowego elementu betonowego z płaskorzeźbionymi postaciami, zwieńczonego krzyżem i stylizowanym orłem (proj. Jerzy Sobociński).

2. Na cmentarzu przy ul. Mostowej, na końcu drożki prowadzącej od bocznego wejścia, spoczywają w zbiorowym grobie: Stanisław Cieślak (1893-1919), szeregowiec Katella i Jan Wojtkowiak, zmarli 12 i 15 II 1919 r. w niewoli w Sulechowie oraz jeden szeregowiec o nieznanym nazwisku. Początkowo pochowano ich w Sulechowie, za dawną granicą państwową. Po długich staraniach uzyskano zgodę Niemców na ekshumację i pogrzebano ich uroczystie 29 XI 1931 r. na cmentarzu w Zbąszyniu. Obszerna mogiła otoczona jest ogrodzeniem ze sztucznego kamienia i kryta płytą z wizerunkiem krzyża *Viruti Militari*. Na pionowym nagrobku z datą 1935 widnieje krzyż, czarna tablica informacyjna i dwie tabliczki z podobiznami orłów.

3. Na tym samym cmentarzu, przy poprzecznej alejce na prawo od drewnianej kaplicy, znajduje się druga mogiła powstańców wielkopolskich, otoczona ogrodzeniem łańcuchowym na betonowych słupkach. Na wysokim nagrobku widnieje w owalnym wgłębieniu

Zbąszyń (nr 1)

krucyfiks oraz napis: *R.I.P. Za Ojczyznę*. Niżej umieszczono tablicę ku czci Franciszka Kałka (1893-1919) z Porążyna, szeregowca z kompanii opalenickiej poległego 11 I pod Zbąszyniem (według *LS* pochowany jest w Opalenicy), i rozstrzelanego przez *Grenzschutz* za sprawy narodowe kaprała Jacentego Janka (patrz niżej). Na mogile ułożono w 1934 r. czarną płytę kamienną zdobioną podobizną krzyża *Virtuti Militari*, ufundowaną ku czci poległych przez Towarzystwo Powstańców i Wojaków ze Zbąszynia.

4. W pobliżu stacji kolejowej, przy parkanie dawnego zakładu wikliniarskiego, kamieniem z tablicą odsłoniętym 20 VII 1972 r. upamiętniony jest Jacenty Janek (1881-1919). Był to kolejarz pochodzący z pobliskiej Przyprostyni. Pełniąc służbę na stacji, tak poustawiał wagony, by ułatwić powstańcom zajęcie dworca. Niemcy uwięzili go za to i rozstrzelali w tym miejscu 11 I 1919 r. Ulica, przy której stoi kamień, od 1989 r. nosi imię J. Janka.

ZDUNY (miasto w powiecie krotoszyńskim)

1. Pośrodku pl. 700-lecia wznosi się betonowy pomnik, zaadaptowany w okresie międzywojennym ze stojącego tu wcześniej pomnika niemieckiego. Na schodkowym podwyższeniu znajduje się trapezowaty cokół, na którym ustawiono kolumnę z głowicą w stylu kompozytowym, zwieńczoną rzeźbą orla z rozpostartymi skrzydłami. Na cokole z przodu widnieje napis: *Cześć poległym synom miasta Zduny*, a po bokach daty: 1918-1919 i 1939-1945.

2. W północnej części cmentarza, znajdującego się przy kościele parafialnym, pochowano w zbiorowym grobie powstańców poległych między 5 a 21 II 1919 r. w walkach pod miastem. Nagrobek o kształcie zbliżonym do trójkąta, zwieńczony małym krzyżem, wykonano z betonu stylizowanego na kamień naturalny. Na nim umieszczono cztery czarne tablice z napisem ku czci bohaterów oraz nazwiskami 17 poległych i datami ich śmierci (w LS podano nieco inne brzmienie czterech nazwisk i w trzech przypadkach inną datę zgonu). Wokół mogiły ułożono krawężnik betonowy. Nagrobek zniszczyli hitlerowcy w 1941 r.; został on odbudowany w 1946 r.

ZDZIECHOWA (gmina Gniezno, powiat gnieźnieński)

Przy głównej drodze wsi, na skwerze naprzeciw gospodarstwa nr 13, znajduje się pomnik powstańców wielkopolskich, ustawiony w 1957 r. na miejscu zniszczonego przez hitlerowców poprzedniego pomnika z 1925 r. Na nieregularnym cokole kamiennym umieszczono pionowo obrobiony z grubsza kamień, a na nim owalną tablicę z nazwiskami trzech uczestników powstania (LS ich nie odnotowuje). U góry widnieje tarcza z białym orłem.

ZIELONA GÓRA (miasto wojewódzkie)

1. Przy kościele Matki Boskiej Częstochowskiej, na fragmencie dawnych murów obronnych przylegającym do budynku Kurii Biskupiej, od strony pl. Powstańców Wlkp. 19 XII 2003 r. odsłonięto czarną kamienną tablicę poświęconą *pamięci żołnierzy powstania wielkopolskiego*. U góry ozdobiona jest ona krzyżem powstańczym i wizerunkiem dwóch powstańców.

2. Na cmentarzu komunalnym przy ul. Wrocławskiej, blisko wejścia nr 2 po prawej stronie, urządzono Nekropolię Ofiar Komu-

nizmu i Faszyzmu, składającą się z szeregu pomników upamiętniających wydarzenia z najnowszej historii Polski. Na jej terenie 20 XII 1999 r. z inicjatywy Towarzystwa Pamięci Powstania Wielkopolskiego odsłonięto niewielki głaz z metalową tablicą poświęconą *Bohaterom Powstania Wielkopolskiego*.

3. Na domu przy ul. Sienkiewicza 1 czarna tablica kamienna z 1958 r. zaświadcza, że tu od 1911 r. mieszkał mistrz blacharski Kazimierz Lisowski (1863-1935), urodzony w Piotrowie koło Śremu przywódca ludności polskiej na terenie Zielonej Góry. W 1919 r. był on założycielem tajnej organizacji niepodległościowej współdziałającej z powstaniem wielkopolskim. Jego grób znajduje się na cmentarzu komunalnym przy ul. Wrocławskiej; uczczono go też nazwą ulicy w centrum miasta, przy której znajduje się Cech Rzemiosł Różnych i gdzie umieszczono tablicę informacyjną ze skróconym życiorysem. Pomnik K. Lisowskiego na pl. Powstańców Wlkp. ufundowało rzemiosło zielonogórskie 25 IX 1985 r., w 50. rocznicę zamordowania przez gestapo.

ZIELONA WIEŚ (gmina Rawicz, powiat rawicki)

1. Na prawo od wejścia na teren przykościelny znajduje się pomnik powstańców wielkopolskich poległych 10 II 1919 r. pod Zieloną Wsią. Na wysokim graniastosłupowym cokole z kostek granitowych ustawiono figurę Chrystusa z krzyżem. W dolnej części cokołu widnieje tablica z napisem ku czci poległych bohaterów.

2. W środkowej części cmentarza parafialnego, na lewo od głównej drożki, znajduje się zbiorowy grób 11 powstańców (LS wymienia 10 z nich, poległych w walkach o Rawicz lub zmarłych z odniesionych ran w okresie od 20 I do 26 II 1919 r., w trzech przypadkach podając inne brzmienie nazwiska lub inną datę śmierci). Mogiła ziemna otoczona jest betonowym krawężnikiem. Ustawiono na niej 11 krzyży ze sztucznego kamienia z owalnymi tabliczkami blaszanymi, na których wypisano nazwiska i daty życia poległych.

3-4. Na fasadzie Szkoły Podstawowej (budynek nr 72) umieszczono 9 II 1969 r., w 50. rocznicę powstania, blaszaną tabliczkę poświęconą *uczestnikom walk w latach 1918-19*. Poniżej znajduje się czarna tabliczka kamienna w *hołdzie powstańcom wielkopolskim*, odsłonięta 3 VIII 1996 r. w czasie zjazdu absolwentów szkoły.

ZŁOTNIKI KUJAWSKIE (wieś gminna w powiecie inowrocławskim)

Na skrzyżowaniu ulic Dworcowej i Kościelnej, w sąsiedztwie stacji kolejowej, o którą toczyły się zacięte walki, 10 I 2009 r. odsłonięto głaz ku czci bohaterskich powstańców wielkopolskich, walczących o niepodległą Polskę. Na przedniej, zeszlifowanej jego części znajduje się krzyż, godło Polski i napis pamiątkowy.

ŻAGAŃ (miasto powiatowe w województwie lubuskim)

1. W zachodniej części miasta, w pobliżu skraju lasu na wysokości ostatnich bloków mieszkalnych przy ul. gen. Bema, 16 XII 2009 r. odsłonięto pomnik ku czci powstańców wielkopolskich i osób internowanych. W tym rejonie, w tzw. Zielonej Dolinie, znajdował się obóz jeńców rosyjskich. W pierwszej połowie 1919 r. osadzono w nim ok. 100 powstańców schwytanych z bronią w ręku

Żagań (nr 1)

oraz internowanych Polaków z zachodniej i południowo-zachodniej Wielkopolski. Obóz istniał do sierpnia-września 1919 r. i przeszło przez niego łącznie ponad 500 osób. Pomnik dekorowany jest stylizowanym orłem w koronie. Płytkę dla niego wycięto z tego samego głazu co na pomniki w Kargowej i Krośnie Odrzańskim.

2. O opisanym wyżej obozie przypomina niewielka ekspozycja fotograficzna oraz tablica (proj. Alicja Smoleń) odsłonięta 12 XII 2002 r. w Muzeum Martyrologii Alianckich Jeńców Wojennych przy ul. Lotników Alianckich 6.

ŻERKÓW (miasto w powiecie jarocińskim)

1. Pośrodku Rynku wznosi się od 1955 r. pomnik w formie ustawionego na kilkustopniowym cokole graniastosłupa okładanego płytkami kamiennymi, schodkowo zwężającego się ku górze i zwieńczonego krzyżem *Virtuti Militari*. Od strony zachodniej znajduje się na nim obecnie granitowa tablica poświęcona *Tym, co służą Ojczyźnie*, z cytatem z Jana Kochanowskiego, dekorowana wizerunkiem krzyża powstańczego. Wśród wydarzeń wymienionych na tablicy widnieje *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919*.

Żerków (nr 1)

2. Na zewnętrznej ścianie kaplicy na cmentarzu parafialnym wmurowano od strony południowej czarną kamienną tablicę ku czci poległych na polu chwały powstańców wielkopolskich oraz patriotów pomordowanych w hitlerowskich obozach koncentracyjnych. Tablica ma kształt wysmukłego trapezu i widnieje na niej podobizna krzyża powstańczego. Na cmentarzu tym znajduje się kilka grobów uczestników powstania.

ŻNIN (miasto powiatowe w województwie kujawsko-pomorskim)

1. Przed budynkiem Szkoły Podstawowej nr 1 (ul. Szkolna 4) 22 XII 1999 r. odsłonięto pomnik powstańców wielkopolskich. Ma on formę głazu na cokole z płytek kamiennych, na którym umieszczono tablicę z informacją o wystawieniu pomnika przez *młodzież i społeczeństwo*. Obok stoi maszt flagowy.

2. Na skwerze przy ul. Kościuszki odsłonięto 14 IX 1969 r. pomnik Walki i Męczeństwa dłuta Józefa Kopczyńskiego. Powstał on z brył czerwonego piaskowca szydlowieckiego, między którymi umieszczono odlew żeliwny w formie ramy z czterema symbolicznymi postaciami. U góry widnieją daty 1918-1919 i 1939-1945, a u dołu napis: *Pamiętamy*.

3. Na ścianie domu na narożniku ulic 700-lecia i Lewandowskiego umieszczono około 1930 r. marmurową tablicę upamiętniającą śmierć Władysława Lewandowskiego (1891-1919), szeregowca z kompanii żnińskiej, pierwszej ofiary powstania wielkopolskiego z terenu miasta. Poległ on 1 I 1919 r. przy mostku na lewym brzegu Gąsawki.

4. Na ścianie narożnego domu u zbiegu pl. Wolności i ul. Rychlewskiego znajduje się kamienna tablica nieregularnego kształtu ku czci porucznika Kazimierza Rychlewskiego, organizatora i dowódcy powstania wielkopolskiego na terenie Żnina, wmurowana w 40. rocznicę jego stracenia w obozie hitlerowskim w Mauthausen 26 XII 1942 r.

5. Na ścianie domu mieszkalnego przy ul. Janickiego 2 umieszczona została kamienna tablica poświęcona *matkom i ich synom – powstańcom, którzy sercem i bronią przywrócili Żnin do Macierzy*. Odsłonięto ją 10 I 2009 r. w ramach obchodów 90. rocznicy powstania.

6. Na cmentarzu parafialnym (znajdującym się przy ul. Gnieźnieńskiej), na końcu głównej alejki, spoczywają w zbiorowym grobie powstańcy wielkopolscy, którzy *oddali swe* życie w styczniu 1919 r. w Żninie i okolicach. Mogiła pokryta jest płytkami kamiennymi. Nagrobek z 1929 r. ma formę ażurowej ściany zaokrąglonej na brzegach. U góry widnieje wizerunek orla w koronie i krzyż przysłonięty tkaniną, a pod nim czarna tablica kamienna z nazwiskami 16 powstańców (LS w trzech przypadkach podaje nieco inne brzmienie nazwiska). Po bokach znajduje się ogrodzenie łańcuchowe zawieszone na kamiennych kulach.

7. Na tyłach zajezdni transportowej przy ul. Mickiewicza (wyłotowej w kierunku Bydgoszczy) wzniesiono w 1950 r. pomnik powstańców wielkopolskich rozstrzelanych w tym miejscu przez hitlerowców w listopadzie 1939 r. w trzech egzekucjach o nieznanym dokładnie liczbie ofiar. Ma on formę płasko leżących elementów betonowych z napisem pamiątkowym na najwyższym z nich, położonym nieco ukośnie. Wokół stoi ogrodzenie łańcuchowe na betonowych słupkach. Dojście do pomnika prowadzi dróżką odchodzącą obok domu przy ul. Mickiewicza 86.

Zobacz też Góra.

ŻYTOWIECKO (gmina Poniec, powiat gostyński)

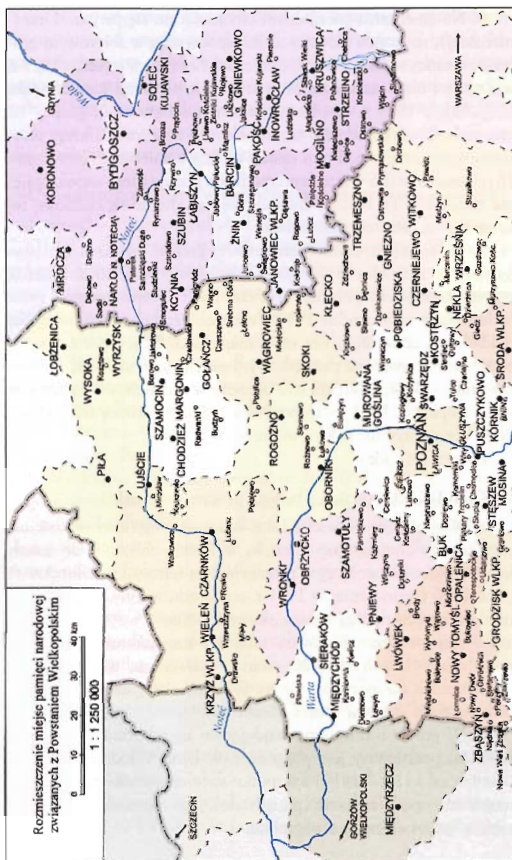
1. W południowo-wschodnim narożniku ogrodzenia kościoła parafialnego znajduje się pomnik, w formie zbliżonej do fasady kaplicy grobowej stojącej w przeciwnym narożniku. Ufundowali go w 1926 r. parafianie; w 1991 r. został odnowiony. Widnieją na nim węższe tablice z nazwiskami 89 ofiar I wojny światowej, a pod nią mniejsza ale szersza tablica z nazwiskami 10 parafian poległych w latach 1918-20, m.in. w powstaniu wielkopolskim. Spośród nich LS wymienia Leona Włodarczaka (patrz niżej) i Stanisława Szymkowiaka (patrz Wschowa).

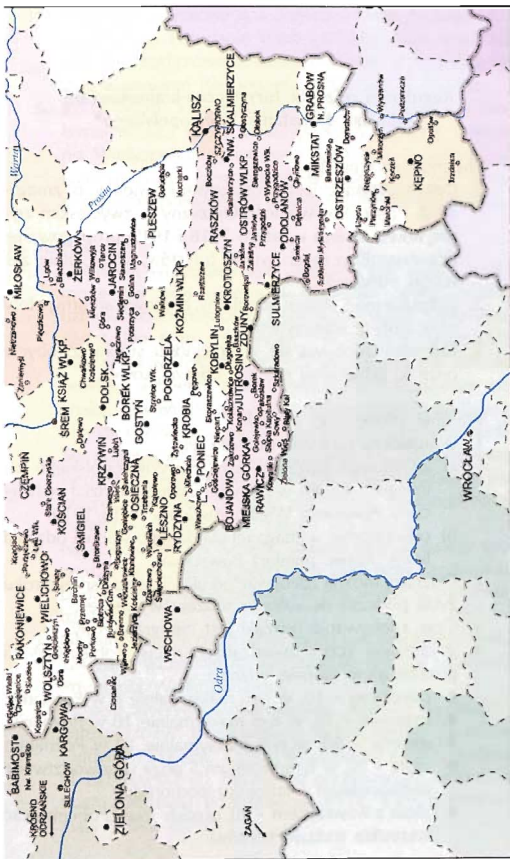
2. W grobie rodzinnym, znajdującym się po północnej stronie kościoła, pochowany jest podporucznik Leon Włodarczak (w LS Włodarczak) (1887-1919) z 6. pułku strzelców wielkopolskich, zamordowany pod Trzebanią (patrz hasło). Jego nazwisko widnieje na tablicy umieszczonej na nagrobku.

Rozmieszczenie miejsc pamięci narodowej
związanych z Powstaniem Wielkopolskim

0 10 20 30 40 km

1 : 1 250 000

Regulamin odznaki turystyczno-krajoznawczej „Szlakami Powstania Wielkopolskiego”

I. Postanowienia ogólne

1. Celem Odznaki jest propagowanie wiedzy o zmaganiach Polaków o wolność Ojczyzny w zwycięskim zrywie powstańczym w latach 1918 i 1919, propagowanie uczuć patriotycznych wśród turystów, szczególnie zaś wśród młodzieży.
2. Odznaka ma 5 stopni: popularny, brązowy, srebrny, złoty oraz złoty z wawrzynem.
3. Odznakę zdobywa się w kolejności stopni. Zdobywanie odznaki popularnej nie jest obowiązkowe.

II. Warunki zdobywania odznaki

1. Warunkiem zdobycia odznaki jest:
 - a) zwiedzenie Muzeum Powstania Wielkopolskiego lub innego muzeum, w którym znajduje się dział poświęcony Powstaniu Wielkopolskiemu 1918/1919;
 - b) odwiedzenie wymaganej dla danego stopnia odznaki liczby miejsc pomieści Powstania.
2. Odznakę można zdobywać po ukończeniu ósmego roku życia podczas dowolnego rodzaju wycieczek.
3. Czas zdobywania odznaki jest nieograniczony.
4. Wymagana liczba zwiedzanych miejsc (obiektów) na poszczególne stopnie odznaki:
 - popularna – 10, w tym maksymalnie 8 w Poznaniu;
 - brązowa – 30, w tym maksymalnie 10 w Poznaniu;
 - srebrna – 50, w tym maksymalnie 10 w Poznaniu;
 - złota – 90, w tym minimum 5 poza województwami wielkopolskim i kujawsko-pomorskim;
 - złota z wawrzynem – 90, obiekty muszą obejmować wszystkie rodzaje frontów.

5. Obiekty wymienione są w publikacji Pawła Andersa *Miejsca pamięci Powstania Wielkopolskiego*. Do punktacji zaliczane będą również obiekty nie ujęte w tej publikacji, pod warunkiem ich opisanie (lokalizacja i zdjęcie).
6. Równoważne zaliczeniu jednego obiektu jest także przebycie odcinka szlaku pieszego noszącego imię Powstania Wielkopolskiego lub jego bohaterów – długość co najmniej 5 km (wymagany jest opis trasy) lub udział w imprezie poświęconej Powstaniu Wielkopolskiemu.

III. Weryfikacja

1. Podstawą weryfikacji jest „Kronika wycieczek”, która może być prowadzona w dowolnej formie według uznania zdobywającego (stanowi własność zdobywającego). Do tego celu mogą być także wykorzystane książeczki wycieczek turystyki kwalifikowanej. Kronika powinna zawierać dane osobowe zdobywającego odznakę, daty wycieczek, nazwy miejscowości z podaniem obiektu i potwierdzeniem w formie pieczętki, biletu wstępu, podpisu przewodnika, przodownika, instruktora lub kierownika wycieczek szkolnych. Wystarczającym potwierdzeniem jest również wykonanie własnego opisu zwiedzanych obiektów, zdjęcia lub szkicu.
2. Na końcu wpisów na dany stopień odznaki należy sporządzić zestawienie spełnionych warunków regulaminu: podać nazwę miejscowości i liczbę miejsc w niej zwiedzonych.
3. Na dany stopień odznaki nie mogą być zaliczane obiekty zaliczane wcześniej na inny stopień odznaki „Szlakami Powstania Wielkopolskiego”.
4. W celu zweryfikowania odznaki „Kronikę wycieczek” należy złożyć bezpośrednio lub przesłać na adres: Oddział PTTK im. Cyryla Ratajskiego, 62-031 Luboń, ul. Żabikowska 60, można też przekazać za pośrednictwem Oddziału Poznańskiego PTTK, 61-773 Poznań, Stary Rynek 89/90.

5. Odznaka przekazywana w trybie regulaminowym jest odpłatna. Osoby przysyłające „Kronikę” drogą pocztową powinny dołączyć kopertę z adresem zwrotnym i znaczkiem pocztowym.

IV. Postanowienia końcowe

1. Regulamin Odznaki Krajoznawczej „Szlakami Powstania Wielkopolskiego” ustanowiony został przez Oddziały PTTK „Szlak Brdy” w Bydgoszczy i Poznański w roku 1998.
2. Niniejszy regulamin został zmieniony po konsultacjach z Komisją Krajoznawczą Wielkopolskiej Korporacji Oddziałów PTTK i Zarządem Korporacji.
3. Wiodącym Oddziałem w zakresie weryfikacji i przyznawania odznak „Szlakiem Powstania Wielkopolskiego” z upoważnienia Wielkopolskiej Korporacji Oddziałów jest Oddział PTTK im. Cyryla Ratajskiego w Luboniu.
4. Interpretacja regulaminu odznaki należy do oddziału weryfikującego.
5. Regulamin w obecnej formie obowiązuje od 1 kwietnia 2003 r.

Odznaka „Szlakami Powstania Wielkopolskiego”

popularna

złota

złota z wawrzynem

